بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت بووە پاشــکۆیەکی لاوازی کەپیتالیزم؟

١٨٠٠-١٩٢٥

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی ئابووری و سیاسییە

سەلاح حسێن ئەفەندی

٢٠١٧

ناوەڕک

پێشەکی..٣
قۆناغەکانی گواستننەوە لەم سەردەمەدا...٥
(١)لاقەفەرتەی دەوڵەتەکان بۆ ماندنەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی جیهانەوە...................٦
هەوڵی دەوڵەتەکان بۆ چاکسازی و خۆبەهێزکردن...٧
تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە..١٧
گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێناندا...٢٧
دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا...٣٨
(٢)لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری دەوڵەتەکان و زاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی..........٤٣
قەرز و ئیمتیازی دەرەکی و لەدەستدانی بڕیاری ئابوری و سیاسی ٥١
شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی...٥٣
شکستهێنانی دەوڵەتی قاجار لە ئێران...٥٩
لاوازی بەرهەمهێنان و بازرگانی خۆماڵی..٦٤
دروستبوونی چەندین مەڵبەندی ئابووری..٧٨
گەڵاڵەبوونی جیاوازی ناوچەیی و نەتەوایەتی..٩١
ململانییەی نێوان چینوتوێژەکان و پێکهاتەکان لە پرۆسەی چاکسازیدا...٩٥
(٣) شکستهێنانی چینوتوێژە نوێیەکان\داڕمانی دەوڵەتەکان\ڕێبازی پاشکۆیەتی...............................١٠٢
شکستهێنانی شۆڕشی دەستووری لە تورکیا و و داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی.......................................١٠٤
هەڵوەشاندنەوە و داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی ڕێبازی پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت...................................١١٧
چارەنووسی ولایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی..١٢٠
شکستهێنانی شۆڕشی دەستووری لە ئێران و داڕمانی دەوڵەتی قاجار...١٣٦
سەرچاوە...١٥٣

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشکۆیەکی لاوازی کەپیتالیزم؟

١٨٠٠-١٩٢٥

پێشەکی

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە، وەکو زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان، بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بە گوژم روویکردە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئامانجی هاتنی دەوڵەت و کۆمپانیە سەرمایەدارەکان بۆ ناوچەکە، هەر وەك شوێنەکانی تر بە مەبەستی بەرژەوەندی تایبەتی بوو، نەکو بووژاندنەوە و گەشەکردنی ناوچەکە.

ئەو بڵاوبوونەوەیە، سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسەی ململانێی نێوان دوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری جیاواز بوو. سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی خۆماڵی، کە لە شکستهێنان و گیانەڵادا بوو، لە بەرامبەردا کەپیتالیزم، کە لە گەشەکردن و بەهێزبووندا بوو. ئەگەرچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهانی بووە هۆکاری بەستنەوەی ناوچەکە بە جیهانەوە و تێکشکاندنی بنەماکانی فیودالیزمی خێڵایەتی و دواتر دارمانی دەوڵەتەکان دوابەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی، بەڵام لەهەمانکاتدا بووەهۆی مانەوەی ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییانە بۆ زیاتر لە سەدەیەکی تر. لە مێژووی کۆندا چەندین فاکتەر تەمەنی ئەو سیستمەی درێژتر کرد، لێرەشدا بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بووە فاکتەرێك بۆ مانەوەی ئەو دەوڵەتانە بۆ ماوەیەکی تر.

ئەگەر بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمیش نەبووایە بۆ ناوچەکە، ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەر رووبەڕووی تێکشکاندن و دارمان دەبوونەوە. لە زەمینەیەکی وادا لەکاتی بوونی فاکتەری گونجاوی ناوخۆدا، دابەشبوونی ناوچەکە بەسەر چەندین وڵات و دەوڵەتی بچوکدا، رەنگە دەرفەتی گەشەکردن و چاکسازیی رووی بدایە. بەڵام بە دروست نەبوونی زەمینەی گونجاو، رەنگە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵایەتی نوێی مەزن لە ناوچەکەدا وەکو پێشتر سەرلەنوێ دروست ببوایەوە و بۆ سەدان ساڵی ترد ناوچەکە لەژێر هەمان سیستم وهەمان ئاستی دواکەوتوودا بمایەوە.

سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ دوو فاکتەری سەرەکی رۆڵیان بینی و کاریگەر بوون لەسەر گۆڕانکارییەکان لە ناوچەکەدا. یەکەمیان بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهان، دووەمیان خاسڵەتی تایبەتی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و سروشتی دەوڵەتەکانی ناوچەکە. لەم باسەدا هەوڵم داوە لەو دوو فاکتەرە بکۆڵمەوە.

وەك هەموو شوێنەکانی تری جیهان، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو بڵاوبوونەوەیەدا سێ ئەگەری لەبەردەمدا بوو. یەکەمیان سوودوەرگرتن لەو سیستمە و گرتنی رێبازی

گەشەکردن و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی، دوومیان گۆشەگیریی و داخستنی سنوورەکان بۆ ماوەیەك بەشێوەی روسیا و چین، سێیەمیان پاشکۆیەتی و زەلیلی. ئەوەی لەم بەندەدا لێی دەکۆڵینەوە هۆکارە بنچینەییەکانە، کە بوونە هۆی ئەوەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا رێبازی پاشکۆیەتی و زەلیلی بگرێتەبەر.

باسی ئەوە دەکەین، بۆچی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداریی جیهان بە شێوەی کەنەدا و ژاپۆن و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لێرەش وەکو پێویست نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا.

باسی ئەوە دەکەین بۆچی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەم ناوچانەدا لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێك بۆ گەشەکردن و هاوسەنگی و هاریکاریکردن، دەرفەتیان بۆ پەیدابوو رووە تاکڕەوی و کۆلۆنیستی و توندڕەویەکەیان بەکاربێنن. لەوە دەکۆڵینەوە ئایا هۆکاری بنچینەیی و سەرەکی ئەوە بۆ خاسڵەت و فاکتەرە ناوخۆییەکان، یان بۆ فاکتەرە دەرەکیەکان دەگەڕێتەوە.

ئەم باسە بەشێکە لە کتێبی(بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستیهێنا؟) کە ساڵی ٢٠١٧ بڵاوم کردەوە.

سەلاح حسێن ئەفەنی

ئازاری ٢٠٢٢

قۆناغەکانی گۆاستنەوە لەم سەردەمەدا

لەم سەردەمەدا ١٨٠٠-١٩٢٥ چەندین فاکتەر و رووداو و پرۆسەی ناوخۆ و دەرەکی تێکەڵ بەیەك بوون و لەگەڵ یەك ئاوێتەبوون و بوونە هۆکاری گۆڕانکاری مەزن، کە پێشتر ناوچەکە بە درێژایی هەزارەها ساڵی مێژووی پێشوی بەخۆوە نەبینی بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە لەم سەردەمەدا بە چەند قۆناغێکدا تێپەربوو. ئەگەرچی ئەو قۆناغانە لە یەك دانەبڕاو بوون و زۆر بە توندی لەگەڵ مێژووی پێشتر و دواتردا بە یەکەوە بەسترا بوون، بەڵام هەر یەك لەو قۆناغانە خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو. ئەو خاسڵەتانە بوونەتە بەردی بناغە بۆ گۆڕانکاری و خاسڵەتە تایبەتیەکانی دواتر و ئەمڕۆی کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەتا ئێستا رۆڵی گرنگیان لە رووداوەکان و سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵات و میللەتەکانی هەیە. بەپێی ئەوە دەکرێت گۆڕانکاریەکانی نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٩٢٥ بەسەر سێ قۆناغی سەرەکیدا دابەش بکرێن:

١- قۆناغی لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە ١٨٠٠-١٨٦٠.

٢- لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و زاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی ١٨٦٠-١٨٩٠.

٣- شکستهێنانی چینوتوێژە نوێیەکان و دارمانی فیوداڵی خێڵایەتی و دەوڵەتەکانی ١٨٩٠-١٩٢٥

قۆناغی یەکەم

لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە

بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانییەوە ١٨٠٠-١٨٦٠

ئەم قۆناغە چڕیی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو لە ناوچەکەدا و دەستپێکردنی ئاوێتەبوون بوو لەگەڵ سیستمە خۆماڵیەکە و بەستنی پەیوەندی بوو لەگەڵ چینوتوێژ و پێکهاتووەکانی. لایەنێکی پرۆسەکە هەوڵدانی خۆ گونجاندنی کەپیتالیزم بوو لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایانەدا و گرتنی ڕێبازی جیاواز بوو بۆ خۆجێکردنەوە تیایاندا. لایەنێکی تری ڕۆڵی دەسەڵاتدارەکانی ئەو دەوڵەتانە بوو لە چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی ئەو بڵاوبوونەوە و سوود وەرگرتن لێیی بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتیان. ئەمانە بوونە هۆکاری گۆڕانکاری لە ژێرخانی ئابوری ناوچەکان و سەرەتای دروستبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەستپێکردنی پەیوەندێکی جیاوازتر لە جاران لە نێوان ئەکتەرە ناوخۆ و دەرەکییەکاندا.

هەوڵی دەوڵەتەکان بۆچاکسازی و خۆبەهێزکردن

تاکە بابەتی گرنگ لای دەســـەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت مانەوە و بەردەوامبوونی حوکمرانیان و ســـیســـتمی فیودالیزمی خێڵایەتی بوو. لە پێناوی ئەوەدا دەوڵەتی عوســـمانی و ئێران پێویســـتیان بە چاکســـازیکردن بوو لە بوارەکانی ســـەربازی و باجکۆکردنەوە و ئیداریدا. هەڵبەتە بە درێژایی مێژووی ئەو دەوڵەتانە، دەسەڵاتداران لە پێناوی مانەوەیاندا هەمیشە هەوڵی چاکسازییان دابوو، بەڵام ئەمجارەیان ئەو هەوڵدانە لەســـەردەمێکی جیاوازتردا بوو. ئەو ســـەردەمە نوێیەش گەشـــەکردن و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بوو بۆ ناوچەکە.

لەســـەرەتای ســـەدەی نۆزدەهەمدا هەردوو دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران هەوڵی ئەو چاکسـازیانەیاندا، بەڵام بەهۆی خاســـڵەتی تایبەتیانەوە، شـــێوازی لە یەك جیاوازیـان گرتـە بـەر و لـە هـەنـدێ رووەوە کاردانەوەی جیاوازیان لەسەر کۆمەڵگەکان هەبوو.

بنەماڵەی دەسـەڵاتداری دەوڵەتی عوسـمانی سـەقامگیرتر بوو، زیاتر توانای کۆنترۆڵی خێڵە تورکەکان و پێکهاتەکانی هەبوو، هەروەها دەسەڵاتی ئایینی سوونە تیایدا زیاتر گوێڕایەڵ و هەماهەنگی دەسەڵاتداران بوو. ئەمانە بوونە فاکتەرێکی تر، کە دەوڵەتی عوسـمانی لەو قۆناغەدا لە داڕمان نەجاتی ببێ. پرۆسـەی چاکسازی لەژێر چەتری هەمان دەوڵەت و بنەماڵەدا بەڕێوەچوو.

لە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوســمانیەوە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکان بۆ گرتنی دەســـەڵات بـەردەوام و خوێنـاویتر بوو. دەســـــەڵاتی ئـاییـنی شـــیعـە ســـــەربخۆتر و بزێوتر بوو، زیـاتر توانـای دەسـتێوەردانی هەبوو لە سـیسـتمی سیاسـی و ئابوری وڵاتەکە. لەبەرئەوە چاکسـازییەکان بۆ بەردەوامی سیستمەکە خۆی لە داڕمانی دەوڵەت و دامەزراندنی دەوڵەتی نوێدا دەبینیەوە. داڕمانی دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشـــار و دواتر دابەشـــبوونی وڵاتەکە و داگیرکردنی لەلایەن ئەفغانســـتان و روســـیا و دەوڵەتی عوســـامانیەوە لە کۆتایی ســـەدەی هەژدەدا، پێویســـتی دامەزراندنی دەوڵەتی قاجاری هێنایە پێشـــەوەوە. دروستبوون و مەرجی مانەوە و بەردەوامبوونی قاجار لە ساڵی ١٧٩٥ دا بەند بوو بە چاکسازی نوێوە، کە دەبوایە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمدا بگونجایە.

هۆکاری شـکسـتهێنانی ئەو دەوڵەتانە و پێداویسـتی چاکسـازی تیایاندا خودی ئەو دەوڵەت و خێڵ و بنەماڵانە نەبوو، بەڵکو ســـروشـــت و خاســـڵەتی ســـیســـتمی فیودالی خێڵایەتی بوو، کە نەکو توانای گەشەکردنی نەبوو، بەڵکو رێگر بوو لە هەموو گەشەکردن و نوێکردنەوە و خوڵقاندنێك.

چاکســـازی دەســـەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت بە مەبەسـتی گۆڕانکاری نەبوو لە سـیسـتمی بەڕەوبردنی سیاسـی و ئابوریدا و ئامانجی رێگەخۆشـکردن نەبوو بۆ گەشـەکردنی ئابوری و خۆشـــگوزەرانی خەڵك. بەڵکو مەبەســـتی ئەوانە تەنها بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەســـەڵاتی ناوەندیی

دەوڵەت و زیادکردنی داهاتی باجەکان و خۆشگوزەرانی دەستەبژێری دەسەڵاتداران بوو. بۆیە لێرەدا مەبەست لە باسکردنی ئەو چاکسازییانە خودی چاکسازییەکان خۆیان نین، بەڵکو چۆنیەتی ئاوێتەبوونیانە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەپیالیزمی جیهان و کاردانەوەیانە لەسەر باری ئابوری و سیاسی وڵاتەکان و ڕێبازی گۆڕانکاری تیایاندا.

چاکسازی لە بواری سەربازیدا

شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا و سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسی و بڵاوبوونەوە و کاردانەوەی ئەو شۆڕشە بۆ چەندین شوێنی تری ڕۆژئاوای ئەوروپا بووە هۆکاری گەشەکردنی چەك و تەکنیك و زانیاری مودێرنی سەربازی. هەرەشەی شەڕی ناپلیون لەسەر دەوڵەتەکانی ئەوروپا، دەوڵەتە کەپیتالیستە نوێیەکان و فیوداڵە کۆنەکانی ئەوروپای والێکرد، کە خۆیان زیاتر پڕ چەك بکەن و ئامادەکاری بکەن بۆ شەڕکردن.

ئەم ڕووداوانە شانبەشانی گەشەکردنی خێرای ئابوری وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، ترسی خستە دڵی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە. ئەو دەوڵەتانە کەوتنە هەڵپەکردن بۆ گەیشتن بە هەمان تواناو ئاستی گەشەکردنی سەربازی ئەو دەوڵەتە ئەوروپیانە. سروشتی خێڵایەتی و لووت بەرزی و توندڕەوی و تاکڕەوی ئەو دەوڵەتانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەیان، لە خۆ بەچەککردن و بەکارهێنانی هێز بەولاوە هیچی تریان نەبوو. لەرێگەی هێزەوە دەیانویست بۆری ئەو دەوڵەتە سەرمایەداریانە بدەن، نەکو لە ڕێگەی ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی ئابوری و سیاسی لە دەوڵەتەکاندا.

هەتاساڵەکانی ١٨٠٠ توانای سەربازی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە پلەی یەکەم بۆ تاڵانکردنی دەرەوە و فتوحات بەکاردەهێنرا. بەڵام دواتر بەهۆی شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە لە تاڵانکردنی دەرەوە، زیاتر کەوتنە ڕووتاندنەوەی ناوەوە و هەوڵدان بوو بۆ پاراستنی ناوچەکانی ژێردەستیان. زیادبوونی ڕووتاندنەوەی ناوەوە ناڕەزایی لەناو چینوتوێژ و پێکهاتەکاندا زیادیکرد و چەندین ڕاپەڕینی لێدەکەوتەوە، بۆیە لەو ساڵانەوە بە پلەی یەکەم هێزە سەربازیەکان بۆ سەرکوتکردنی ناوەوە بەکاردەهێنران.

هەتا ئەو ساڵانە بە درێژایی سەدان ساڵ هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لە جۆری چەك و تەکنیك و زانیاری سەربازی لەو وڵاتانەدا ڕووی نەدابوو، بەڵام لەم ساڵانەوە بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەوە هەتا دەهات گۆڕانکاری زیاتر لەو بوارەدا دەکرا.

لەســـەرەتای بونیادنانی دەوڵەتی قاجاری ئێراندا لە کۆتایی ســـەدەی هەژدە، ئەو دەوڵەتە نوێیە بۆ بەمودێرنکردنی هێزی سەربازی و بەهێزکردنی سوپای نیزامی و کەمتر پشت بەستن بە جەنگاوەری خێڵەکان رێبازی نوێی گرتەبەر. شـای قاجار هێرشـیکردە سـەر جۆرجیا و پایتەختەکەی تاڵانکرد. لەو هەڵمەتەدا قاجار دەوروبەری ٢٠هەزار دیلی لێگرتن. ئەوانەیانکرد بە کۆیلە و دواتریش بەشێکیان کران بە سەرباز لە سوپای نیزامی نوێی دەوڵەتدا<١٠٥ ل١٦٣>.

لەم ســەردەمەدا، ســوپای ئێرانی قاجار لە ســێ بەش پێکهاتبوو. ســوپای نیزامی شــا لە ٢٠هەزار ســەربازی مەشـق پێکراو و مودێرن پێکهاتبوو. سـەرەڕای ئەمانە شـا ٣٥٠٠ سـەربازی تایبەتی خۆی هەبوو، کە زۆربەیان کۆیلە بوون. بەشــی دووەم لە جەنگاوەری خێڵەکانی قاجار و خێڵە دۆســتەکانیان پێکهاتبوو، کە لەکاتی پێویســتدا بەدەنگی شــاوە دەهاتن. ئەمانە ســواری بوون و ســەرك خێڵەکان سەرکردایەتی دەکردن. لەکاتی پێویستدا توانای کۆکردنەوەی ٨٠هەزار جەنگاوەری وای هەبوو. بەشی سـێیەم لە میلیشـیا گوندییەکان پێکهاتبوو، کە شـا بەپێی پێویسـت کۆیدەکردنەوە. ئەمانە لەژێر چاودێری راستەوخۆی دەوڵەتدا بوون، پیادە بوون و ژمارەیان دەگەیشتە ١٥٠هەزار چەکدار.

لە ساڵی ١٨٠٠ وە بەشێوەیەکی فراوان دەستیانکرد بە بەکارهێنانی یارمەتی سەربازی و تەکنیك و چەکی نوێی دەرەکی. ژمارەیەك ئەفسەری روسیان دامەزراند بۆ مەشق پێکردنی هەندێ یەکەی سوپا. ســاڵی ١٨٠٩ ژمارەیەك ئەفســەری ئینگلیزی مەشــق و چاکســازییان لە ســوپادا دەســتپێکرد. بەهۆی بەرپابوونی شـەڕ لەگەڵ روسیا، کەوتنە کڕینی چەکی مودێرن لە ئینگلتەرا. ساڵی ١٨٣٠ ئەفسـەرێکی ئینگلیزیان کردە ســـەرۆکی ســـوپای نیزامی. رێکەوتنامەیەکی هاوکاری ســـەربازیان لەگەڵ ئینگلتەرا بەست و لە بەرامبەردا ئینگلتەرا دوو هەزار تفەنگ و ٥٠٠هەزار فیشەکی پێ بەخشین.

بۆ کەمکردنەوەی رۆڵی سـەرەك خێڵەکان و بەهێزکردنی دەسـەڵاتی ناوەندی، شـا چەند چاکسـازێکی تری لە ریزەکانی سوپادا کرد. لە باتی پشتبەستن بە سەرك خێڵەکان و دانی رۆڵی سەرکردایەتی پێیان، بەشــێك لەوانەیان ناچاردەکرد، کە جەنگاوەرەکانیان بنێرن بۆ خزمەتی ســـەربازی و بکەونە ژێر چاودێری و ئەمری راســتەوخۆی لەشــکری نیزامیەوە. دوابەدوای ئەوە بۆ یەکەمجار ئەکادیمای ســـەربازییان(دار الفنون) بە یارمەتی ئینگلیزەکان بونیادنا. ســـاڵی ١٨٥٩ ژمارەیەك شـــارەزایانی سەربازی ئینگلیزی و روسی و نەمسایی و هەنگاریان بۆ ئەو مەبەستانە هێنایە سوپاوە.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتە بروانە <١٥ ل١٠٠-١٠٧>

بەهۆی زیادبوونی رێژە و جۆرەکانی باج لەســـەر خەڵکی، دەوڵەتی عوســـمانی رووبەڕووی چەندین راپەڕین و ناڕەزیی ناوخۆ بۆوە. نمونەی ئەوانە راپەڕینەکانی بەڵقان لە ساڵی ١٨٠٩دا، راپەڕینیەکانی یۆنان لە ســاڵی ١٨٢٧ دا کە بە ســەربەخۆیی وڵاتەکە لە دەوڵەتی عوســمانی کۆتاییهات. داگیرکردنی

جەزائیر لەلایەن فەرەنساوە ساڵی ١٨٣٠، کە ئەو وڵاتەی لە دەوڵەتی عوسمانی دابڕی. جەنگی قرم لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٤-٥٦دا. بزووتنەوەی وەهابییەکان بۆ چاکسازی لە بنەماکانی ئیسلامدا، کە ساڵی ١٨١٨ لە نیوەدوورگەی عەرەب ســـەری هەڵداو پلیدا بۆ هەندێ ناوچەی شـــام و عێراق. زنجیرەیەك ناڕەزایی و راپەڕینی میرنشین و خێڵەکانی کردستان، کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بەردەوام بوو. سەرەڕای هەوڵدان بۆ گەیشتن بە ئاستی گەشەکردنی سەربازی ئەورووپا، هەموو ئەمانە دەوڵەتی عوسمانی ناچار دەکرد زیاتر و خێراتر چاکسازی لە ریزەکانی هێزی چەکداریدا بکات<٩١ ل٣٨٩>.

سروشت و بونیادی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی هاوشێوەی قاجاری ئێران بوو، بەڵام بە قەبارەیەك و توانایەکی گەورەترەوە. بێجگەلە ژمارەیەکی گەورە لە هێزە خێڵەکیەکان و توانای دەوڵەتەکە لە ناچارکردنی ژمارەیەکی هێجگار زۆر لە رەعیەتی دەوڵەتەکە بۆ بەشـــداریکردن لە شـــەڕەکانیدا، ســـوپایەکی نیزامی گەورەی هەبوو. ســـوپای نیزامی پێکهاتبوو لە ســـوپای ئینکیشـــاری و سوپای نیزامی مەدەنی دەوڵەت.

یەکەم چاکســـازی مودێرنی دەوڵەتی عوســـمانی، لە نێوان ســـاڵەکانی ١٧٨٩-١٨٠٧دا بوو. لەو ماوەیەدا ژمارەی هێزی نیزامی مەدەنی دەوڵەت گەیشـــتە ٢٥هەزار چەکدار. گۆڕانکاری گەورە لە هێزی دەریایی دەوڵەتەکە کرا. ٤٥ پاپۆڕی نوێی جەنگ خرایە دەریاوە. گەورەترین پاپۆڕیان ١٢٢ تۆپی لەسەر بوو، ١٢٠٠ سەربازی دەگرت. ساڵی ١٨٢٧ سەرلەنوێ سوپایەکی نیزامی نوێیان پێکهێنا کە لە ٧٥هەزار چەکدار پێکهاتبوو<٣٠ ل٤١>.

بەشـــی زۆری ئەم چاکســـازیيانە بە هاریکاری و یارمەتی ئەفســـەری بێگانە و بە تایبەتی ئینگلتەرا بەڕێوەدەچوون و دادەمەزران و مەشـــقیان پێدەکرا و چەکدار دەکران. لەم وڵاتەش ســـاڵی ١٨٣٤ بۆ یەکەمجار ئەکادیمی سەربازی بەیارمەتی دەرەکی کرایەوە.

هەموو ئەم چاکســـازیيانە لە ریزی هێزە چەکداریەکاندا خەرجییەکی هێجگار زۆری تێدەچوو. ســـاڵی ١٨٣٠ خەرجی ســـەربازی دەوڵەتی عوسـمانی ٧٩% هەموو داهاتەکانی دەوڵەت بوو. لەگەڵ ئەوەشـدا دەوڵەت نەیدەتوانی موچەی بەشـێکی زۆری ســـەربازەکان بدات. هەر لەو ســـاڵانەدا لەباتی بەکارهێنانی سەرك خێڵ و جەنگاوەرەکانیان کەوتە سەربازییکردنی بەزۆر. لە رێگەی ئەوەوە پێنج لەشکری نیزامی نوێیان پێکهێنا. دوو لە ئەستەمبول، یەکێك لە بەڵقان، یەکێك لە سوریا و یەکێك لە ئەنادۆڵ<٣٠ ل٤٦>.

دەوڵەتی مەمالیك لە میســـر نیمچە ســـەربەخۆیی خۆی لە ژێر چەتری دەوڵەتی عوســـمانیدا هەبوو. لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسـمانی دەیویسـت خۆی بگەیەنێتە ئاسـتی دەوڵەتەکانی ئەوروپا و خۆی رووبەڕووی ئەوان بەهێز بکات، مەمالیکەکانی میســـر بە پلەی یەکەم دەیانویســـت خۆیان بۆ وەرگرتنی ســـەربەخۆیی تەواو لە دەوڵەتی عوسمانی بەهێزکەن.

هەوڵدانی میسـریەکان بۆ سـەربەخۆیی لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا لە کۆتایی سـەدەی هەژدەدا زیاتر گوڕی بەسـتەوە. مەمالیك بە یارمەتی و سـەرکردایەتی ئەفسـەرێکی شـارەزای ئینگلیز سـوپایەکی ٦٠ هەزار چەکداریان پێکەوەنا و هێرشیانکردە سەر حیجاز و شام و دەستیان بەسەریاندا گرت. سەرەڕای ئەوە چیتر وەکو جاران باجیان نەدەدا بەدەوڵەتی عوسمانی. بەڵام دواتر دەوڵەتی عوسمانی توانی میسر بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام هەر وەکو کۆن نیمچە سەربەخۆییەکی خۆیان پاراست<٣٠ ل٦٤>.

ئەگەر جیاوازی نێوان ئاسـتی گەشـەکردنی تەکنیك و شـارەزایی و توانای بەرهەمهێنانیش بخەینە ئەولاوە، بۆئەوەی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە روی توانای سـەربازیەوە بگەیشـنایەتە ئاسـتی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، داهاتێکی دارایی زۆر زیاتریان پێویسـت بوو لەوەی هەیان بوو. داهاتی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا زۆر زیاتر بوو لەوانەی رۆژهەڵای ناوەڕاسـت. لەسـەرەتای ١٨٠٠دا داهاتی دەوڵەتی بەریتانیا گەیشـتۆتە ١٦،٨٠٠،٠٠٠پاوند، بەڵام دەوڵەتی عوسـمانی داهاتی لە نێوان ٢،٢٥٩،٠٠٠-٣،٧٥٠،٠٠٠پاوەند بووە. بە مانایەکی تر داهاتی بەریتانیا پێنج هێندەی دەوڵەتی عوسمانی بووە<٣٠ ل٦٠>.

چاکسازی لە سیستمی باج و دامودەزگای دەوڵەتدا

لە کاتێکدا داهاتی تاڵانکردنی دەرەوەی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات نەمابوو، تەنها رێگە لەبەر دەم ئەم دەوڵەتانەدا بۆ چاکسازی لە بواری سەربازیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکانیان و سەرکوتکردنی راپەڕینی ناوخۆ و شـەڕی دەرەکی و هەوڵدان بە گەیشتن بە ئاستی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، زیادکردنی رێژەو جۆرەکانی باج و چاکسازی بوو لە دەستگاکانی دەوڵەتدا<٩١ ل٣٩٤>.

بنەماکانی سـیسـتمی باجی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت لەسـەرەتای سـەدەی نۆزدەدا هیچ جیاوازێکی ئەوتۆی نەبوو لەگەڵ سـەدەکانی پێشـوتر. هەوڵدان بۆ زیادکردنی رێژەی ئەو باجانە رووبەڕووی چەند کۆسپێك دەبۆوە.

زیادکردنی ئەو رێژانە دەبووە هۆی ناڕەزایی خەڵك و گرژی و راپەڕین و ئاژاوەی ناوخۆ. زەمینەیەکی وا هەمیسـانەوە دەبووە هۆی زیادبوونی خەرجی لەشـکر و کاولبوونی گوند و کێڵگە و کوشـتن و کەمبوونەوەی بەرهەمی کشـتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشـەیی و لاوازبوونی بازرگانی، کە هەموو ئەمانە دەبوونە هۆکاری کەمبوونەوەی باجەکان و داهاتەکانی دەوڵەت. زیادبوونی باج و جۆرەکانی خەرجیی باج کۆکەرەوە و دەسـتگاکانی دەوڵەتی زیاد دەکرد. سـەرەڕای ئەوە بەهۆی گەندەڵی و پاشـکۆیەتییەوە بەشـێکی باشـی ئەو باجانە دەدزرا و لەناودەچوون و نەدەگەیشـتە خەزێنەی دەوڵەت. هەتا ئەو باجانە زیادیان بکردایە، ژمارەیەکی زیاتر لە دەستەبژێر و کاربەدەستان چاویان تێدەبڕی و تەماعیان تێدەکرد

و بەشێکی زیاتریان بۆ خۆیان دەبڕی. لەگەڵ هەموو ئەمانە بەهۆی ئەو چاکسازییانەوە، کە دەوڵەت لەو بوارەدانەدا دەیکرد داهاتی باجەکان زیادیدەکرد، بەڵام ئەو زیادبوونە دووربوو لەوەی کە بەشی پێداویستییە نوێیەکانی دەوڵەت بکات.

شا\سوڵتان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە پێناوی زیادکردن و کۆنترۆڵکردنی داهاتدا هەوڵی گۆڕانکاری زۆریاندا لە دەستگاکانی دەوڵەتدا. سیستمی بە قۆنتەراتدانی کۆکردنەوەی باج و بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتیان لە زۆر ناوچەدا بەهێزتر و فراوانترکرد. دەسەڵاتی والی و دەسەڵاتدارە خۆ جێیەکانیان سنوردارکرد، دەسەڵاتی فیودالە خێڵایەتییەکانی ناوچەکانیان کەمکردەوە، لەوانە میرنشینە کوردەکان و سەرەك خێڵە گەورەکان. بۆ مسۆگەرکردنی کۆکردنەوەی داهاتەکانی دەوڵەت لە جێگەی ئەوانە خەڵکی نوێی سەر بە دەوڵەتیان دادەمەزراند. ئەم کارانە لەلایەکەوە توێژێکی کۆمەلایەتی نوێی پێ قەڵەو دەبوو و دەسەڵاتیان زیادیدەکرد، لەلایەکی ترەوە ئەو گۆڕانکارییانە زۆربەیجار بە خۆشی و ئاشتی بەڕێوە نەدەچو. بۆ لابردنی کۆنەکان و دانانی نوێ دەوڵەت ناچار دەبوو هێزی سەربازی بەکاربهێنێت کە شەڕ و ئاژاوەی درێژخایەن و خەرجی زۆری لێدەکەوتەوە <١٥ ل٧٩ \ ٣٠ ل٥٩>.

لە میسر دەوڵەتی عوسمانی لە ڕێگەی مەمالیکەکانەوە هەوڵی کۆنترۆڵی ئەو وڵاتەی دەدا. دەسەڵاتی مەمالیك لە وڵاتەکەدا بوونە توێژێك و دەستەبژێریەکی سەربازی دەسەڵاتداری بەهێز، کە کۆنترۆڵی وڵاتەکەی دەکرد. لە ڕێگەی دەسەڵاتەی ناوەندی تاکڕەوی بەهێزەوە هەوڵی بەدیهێنانی چاکسازییان دەدا لە سیستمی باج و دەستگاکانی دەوڵەتدا<٩١ ل٣٩١>.

لە ناوچەکانی سوریای گەورە، سوریا و لوبنان و فەڵەستین و ئوردن، پێشتر دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی لاوازیەوە لەو ناوچانە نەیتوانی بوو چاکسازی ئەوتۆ لەو بوارانەدا بکات. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان ١٨٣٢-١٨٤٠ وە کە میسریەکان ناوچەکەیان کۆنترۆڵ کرد، پرۆسەی چاکسازی تیایدا دەستپێکرد. میسریەکان بەهۆی بونیادنانی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزەوە و بە بەکارهێنانی سوپایەکی ٩٠هەزار کەسی توانیان ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن. ئەو کۆنترۆڵکردنە، بووە هۆکاری زیادبوونی داهاتی باجەکانی دەسەڵاتدارانی ناوچەکە. بێجگەلە باجە کۆنەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باجێکی نوێیان بەناوی سەرانەوە داهێنا. بەپێی ئەوە هەموو عازەبێکی وڵاتەکە دەبوایە باجێکی دیاریکراوی بە دەوڵەت بدایە. بەهۆی ئاسایشی ڕێگەوبان و زیادبوونی ژمارە و قەبارەی کاروانە بازرگانییەکانەوە داهاتی گومرگی دەوڵەت سێ هێندەی لێهات. بەهۆی سەقامگیرییەوە ژمارەیەکی زۆر لە دێهاتەکانی ناوچەکان سەرلەنوێ خەڵکەکانی بۆی گەڕانەوە و کەوتنەوە بەرهەمهێنان. ئەم بوژاندنەوەیە بۆ ماوەیەك بەردەوام بوو، بەڵام دواتر شکستی هێنا. لە دوای شکستهێنانی میسریەکان و گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ ناوچەکە ساڵی ١٨٤٠، هەمیسانەوە دۆخەکە گەڕایەوە بۆ باری جارانی خۆی. داهاتی باجەکان ٥٠%

هاتەخوارەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چاکسازییەکانی میسرییەکان سودبەخش بوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی، چونکە ئەو داهاتانە لەچاو سەردەمی پێش هاتنی میسرییەکان باشتر بوو<٣٠ ل٧٦>.

لەم قۆناغەدا، لە عێراقی عەرەبی هیچ گۆڕانکارییەك و چاکسازی ئەوتۆ رووی نەدا، کە رۆڵێکی کاریگەری هەبێت. هۆکاری ئەوە بۆ لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکە دەگەڕێتەوە. بەهۆی هەڕەشەی ئێرانەوە لەسەر ئەو ناوچانە والی بەغدا نیمچە سەربەخۆیەکی پێدرابوو، بەڵام توانای کۆنترۆڵی خێڵە عەرەبەکان و ناوچەکانی زۆنگاویان نەبوو. ئەوەی روویدەدا بەهۆی چالاکی مەمالیکە دەسەڵاتدارەکانی ئەو ناوچانەوە بوو، لە بەهێزکردنی هێزە سەربازیەکانیان بۆ سەرکوتکردنی خێڵە عەرەبەکان و کۆکردنەوەی باج و دانانی سنورێك بۆ ئینگلیزەکان و دەستێوەردانی قاجاری ئێران<٣٠ ل٨٢>.

چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە هەردوو بەشی کوردستاندا لەم قۆناعەدا نەهێشتنی دەسەڵاتی میرنشینەکان بوو لە پێناوی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەو و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و خێراتی وڵاتەکە. تایبەتمەندیارەکانی کوردستان باسێکی تایبەتیم بۆ تەرخان کردووە.

چاکسازیی یاسایی

ئەو چاکسازییە یاساییانەی کەلەم قۆناغەدا ١٨٠٠-١٨٦٠ روویدا تەنها بە رووکەش بوو و بەردەوامی تیادا نەبوو. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەم دەوڵەتانە هێشتا دەسەڵاتی ئەبسولیتزمیان هەبوو و رێگەیان بە کەسی تر نەدەدا، کە بەشداری لە بڕیارداندا بکەن. ئەوانە لووت بەرز و لەخۆبایی بوون و خۆیان بە بەرزتر و زیرەکتر لە هەموو جیهان دادەنا و دەیانویست بەهەمان سیستمی کۆنی سەدان ساڵانەیانەوە لەسەر حوکم بمێننەوە و لەهەمانکاتدا بگەنە ئاستی گەشەکردنی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان.

دەوڵەتی قاجاری ئێران هەوڵی بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی و دەستگاکانی باجکۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ناوچەکانیدا. ساڵەکانی ١٨٠٦ هەوڵی چاکسازی لە دەستگاکانی دەوڵەت درا. گۆڕانکاری لە حوکمرانی حوکمەتدا کرا، بە دانانی هەیکەلێکی نوێوە، کە ناویان لێنا چوار وەزیر. بەڕێوەبردنی دەوڵەت کەوتە دەستی سەرەك وەزیران(ئەمیر کەبیر) و وەزیری دارایی و وەزیری کاروباری دەرەکییەوە، کە کاری پەیوەندی بەستن بوو لەگەڵ قونسوڵەکانی دەوڵەتە بێگانەکان. لە ساڵی ١٨٢٩دا ئەمیر کەبیر ویستی گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی گەورە بکات، لەوانە بوجەی تایبەتی سوپای جیاکردەوە، هەوڵیدا بۆ رێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و گەشەپێکردنی خوێندنی بەرز بۆ

رۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بەکارهێنانی عورف لەباتی شەریعەت، کەمکردنەوەی دەسەڵاتی عولەما و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست.ئەم هەوڵانە بۆ چاکسازی بەتوندی بەرهەڵستی کرا لەلایەن عولەما و خێڵە گەورەکان و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان. بەهۆی ئەوەوە تەنها کار کە ئەمیر کەبیر تیادا سەرکەوتو بوو سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست بوو<١٠٥ل ٢٣٨،٢٣٨>.

گرنگترین هەوڵەکانی سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی ١٨٣٩دا بۆ چاکسازی یاسایی، لاساییکردنەوەی شۆرشی فەرەنسی بوو. ئەو ساڵە سوڵتان چەند بڕیارێکی گرنگی دەرکرد لەوانە قەدەغەکردنی مۆنۆپۆلی هاوردەکردن، قەدەغەکردنی بە قۆنتەراتدانی کۆکردنەوەی باج و دەستگاکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی فرۆشتنی پۆستەکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی لە سێدارەدان بە بێ بڕیاری دادگا، دژایەتیکردنی بەرتیل، پاراستنی مولك و ماڵ و ژیانی خەڵك.

لەگەڵ ئەوەی مەبەستی سوڵتان لەمانە زیاتر مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ئەبسولیتزمی خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو، ڕووبەڕووی بەرهەڵستێکی توند بۆوە. چینوتوێژە فیوداڵە خێڵایەتیەکان و دەسەڵاتی ئایینی لە بەرەیەکدا خۆیان ڕێکخست و ڕووبەڕووی سوڵتان بوونەوە. ئەو بڕیارانەیان بەکردە و دەسیسەی کافرەکانی ئەوروپا دادەنا بۆ دژایەتیکردنی ئایینی ئیسلام و شەریعەت. لەپاڵ ئەمانەدا هەندێ لە دەوڵەتە ئەوروپاییە فیوداڵەکان، نمونەی نەمسا و هەنگاریا و روسیا بەرهەڵستی ئەو چاکسازییانەی سوڵتانی عوسمانیاین کرد و دژی وەستانەوە<٩١ ل٤٧٤>.

دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدی سوننەی دەوڵەتی عوسمانی و شیعەی ئێران، ئەگەر بۆیان بلوایە بەتوندی ڕووبەڕوووی هەموو چاکسازییەك دەبوونەوە، کە دەبووە هەڕەشە لەسەر بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی. بەهۆی ساوایی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکانەوە، لەم قۆناغەدا هێشتا بیروڕای عیلمانی تەنها لە نێوان توێژکی بچوکی گەنجەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا باوبوو، لەبەرئەوە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی لەسەر پرۆسەی چاکسازی لە کۆمەڵگەدا نەبوو.

لەم قۆناغەدا، لە ئێران بزووتنەوەی ئایینیی بابیست و بەهائی سەری هەڵدا، لە دەوڵەتی عوسمانی بزووتنەوەی ئایینیی وەهابی و چەندین بزووتنەوەی تر تەشەنەیانکرد. ئەمانە بە پلەی جیاواز داوای چاکسازی و یەکسانی و باشکردنی گوزەرانی خەڵکیان دەکرد و داوای کەمکردنەوەی باج و چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەکرد. دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بە هەماهەنگی و هاوپەیمانی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدیدا بە توندی ڕووبەڕوویان بوونەوە و شکستیان پێهێنان<١٠٥ ل٢١٥>.

چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا

یەکێك لە هەرە چاکسازییە گرنگەکانی ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دەستپێکردنی پرۆسەی گۆڕانکاری بوو لە موڵکایەتی زەویوزاردا. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە دەستیپێکرد و بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕبوو و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری ناوچەکان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوەی و پرۆسەی بەستنی ئابوری وڵاتەکان بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە.

ئامانجی ئەو گۆڕانکارییە لەوەدا بوو، کە دەوڵەت سەرلەنوێ بتوانی کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن بکات و لەو رێگەیەوە رێژە و جۆری باجەکان زیاد و مسۆگەر بکات. موڵکایەتی زەویوزار موڵکی دەوڵەت و شا\سوڵتان بوو. ئەوان بوون مافی تەسەروفکردنیان دابوو بە چەندین توێژی فیوداڵی خێڵایەتی و باجکۆکەرەوەکان. ئەمە وایکردبوو لەگەڵ ئەوی چەندینجار هەوڵی چاکسازییان دابوو لەو بوارانەدا، بە هۆی گەندەڵێکی زۆرەوە رێژەیەکی کەمی داهاتی باجەکان دەگەیشتە خەزێنەی دەوڵەت.

لەم سەردەمەدا، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری گوڕی تێکەوتەوە و دەوڵەتەکان هەوڵی زیادکردنی داهاتەکانیان دەدا لە رووی چاکسازی جیاوازەوە، دەبوایە چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار و چۆنیەتی تەسەروفکردن پێیانەوە گۆڕانکاری گەورەتری لە جاران تیادا بکرای.

لە رێگەی سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزار دەوڵەتەکان ویستیان بەو ئامانجەیان بگەن. بەمیریکردنی زەویوزار پێویستی بە کەمکردنەوەی دەسەڵات و پێگەی والی و پاشا و ئاغا و میر و سەرەك خێڵ و پیاوانی ئایینی و باجکۆکەرەکان بوو. دەوڵەتەکان ویستیان کە تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە بکەوێتە دەستی ئەوانەی کە خۆیان راستەوخۆ بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەکەن و لەو رێگەیەوە دەوڵەتیش راستەوخۆ لە رێگەی فەرمانبەرانەوە باجەکانیان لێبسەنێت.

هەڵبەتە ئەم پرۆسەیە بە درێژایی سەدەی نۆزدە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕبوو. هەروەها لە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتەکەدا لەهەمانکات و بەهەمان خێرایی بەڕێوەنەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە دژواربوون و لە خزمەتی بەرژەوەندی بەشێکی زۆری چینوتوێژە فیوداڵە خێڵایەتیەکاندا نەبوو و لەهەمانکاتدا گۆڕانی لە بنەما کۆمەڵایەتیەکان و هاوسەنگی کۆمەڵایەتیدا دروستدەکرد.

لە ئێران، لە ساڵەکانی ١٨٣٤وە بە شێوەیکی داڕێژراو هەوڵی کەمکردنەوەی رۆڵی خێڵەکان و رەوەندیاندا لە تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێناندا و رۆڵی سەربازیاندا. پێشتر رێگیان بە خێڵە رەوەندەکان دەدا، کە لەوەرگاکان بە ئازادی بەکاربهێنن و لە بەرامبەردا لە باتی باج دەبوایە سەرکردە و جەنگاوەرەکانیان هەمیشە ئامادەی شەڕەکانی شا بوونایە، بەڵام لەو ساڵانەدا ناچاریانکردن، کە باج بدەن

بە دەوڵەت و لەهەمانکاتدا رۆڵەکانیان بنێرن بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای دەوڵەتدا. مافی تەسەروفکردنی زەویوزاریان لە زۆربەی فیوداڵە خێڵایەتیەکان سەندەوە و زەویوزارەکەیان کردەوە میری و خستیاننە ژێر کۆنترۆڵی راستەوخۆی دەوڵەتەوە. بڕیاری ئەوە دەرچوو، کە ئەو زەویە میرییانە بە سەنەد بکەوێتە ژێر تەسەروفی ئەوانەی بەکاریدەهێنن لە بەرهەمهێناندا
< ١٥ ل٩٤>.

دەوڵەتی عوسمانی پێشەکی هەوڵی کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری ئەنادۆڵیدا. هەتا دەوڵەت توانی لەو ناوچانە کۆنترۆڵی زۆربەی ئەوانە بکات دەیان ساڵی خایاند. لە کوردستاندا بەهۆی موڵکایەتی زەویوزار لەلایەن میرنشین و خێڵە گەورەکانەوە پرۆسەکە نزیکەی پەنجا ساڵی خایاند. هەروەها لە سوریای گەورە و عێراقی عەرەبی دواکەوت بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە. لە میسر بەهۆی دەسەڵاتی سەربازی ناوەندی دەوڵەتی مەمالیکەوە خێراتر کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی کرا.

هەڵبەتە گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەوی و تەسەروفکردن پێوەی وابەست بوو بە چاکسازییە سەربازیەکانی ئەو دەوڵەتانە و پێویستی زیاتری دەوڵەت بە داهاتی باجەکان. بە مودێرنکردنی سوپا و چاکسازی تیایدا رۆڵی جەنگاوەری خێڵەکانی کەمدەکردەوە. دەوڵەت چیتر وەکو جاران بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بە هێزی چەکداری ئەوانە نەدەبەست، بەڵکو پێویستی بە داهاتی باجی ئەو ناوچانە بوو کە پێشتر ئەوانە تەسەروفیان پێوە دەکرد<٧ ل١٣٤>.

تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و کاردانەوەکانی ١٨٠٠-١٨٦٠

لەم قۆناغەدا، بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە خۆی لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی لە دابینکردنی پێویستی سەربازی بۆ دەوڵەتەکانی ناوچەکە و هاوردەکردن و هەناردەکردن دەبینیەوە. بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی بووە هۆکاری بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵی. ئەم جموجۆڵە بازرگانیانە کاردانەوەی هەبوو لەسەر باری سیاسی و بنەمای کۆمەڵایەتی و ژێرخانی ئابوری ناوچەکە.

هەر لەسەرەتای مێژووی شارستانیە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هەمیشە جموجۆڵی بازرگانی کەم یان زۆر هەبووە. جیاوازی ئەو پرۆسەیە لەم قۆناغەدا لە دوو رووەوە بوو. یەکەم پەیدابوونی ناهاوسەنگی بوو لەنێوان وڵاتە سەرمایەداریەکان و وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەو ناهاوسەنگیە خۆی لە ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیك و گواستنەوەو قەبارە و چۆنیەتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ و توانای سەربازیدا دەبینیەوە. هەروەها جیاوازی لە نێوان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریاندا. کەپیتالیزم بەرفراوان و پلورالیزمتر بوو، لەبەرئەوە رێگە خۆشکەر بوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوە، بەڵام فیوداڵی خێڵایەتی قوفڵدراو و تاکڕەو بوو لەبەرئەوە رێگربوو لە گەشەکردن و بوژانەوە.

دووەم جیاوازی گەورە قەبارەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و خێرایی بوژاندنەوە و بڵاوبوونەوەی بوو. پێشتر ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوچەکە سنووردار بوو. قەبارە و ژمارە و جۆری کەلوپەل کەمبوون و تەنها پێداویستی هەندێ چینوتوێژی سەرەوەی دابین دەکرد، بەڵام لەم سەردەمەدا گۆڕانکاری مەزن بەسەر ئەوانەدا هات.

ئەو بڵاوبوونەوەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هێشدا زۆر سنوردار بوو، زیاتر لە ڕێگەی کۆمپانیا و چەندین بازرگانی مەزنی ئەوروپی سەربەخۆوە بوو، هێشتا رۆڵی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەو پرۆسەیەدا بەهێز نەبوو. بوژاندنەوەی بازرگانی بووە هۆکاری فراوانبوون و گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و بەتایبەتی ئەوانەی کەنار دەریاکان، هەروەها بەهێزبوونی پەیوەندی نێوان بازرگانە ئەوروپی و خۆماڵیەکاندا<٧ ل٦٢>.

میکانیزمی بڵاوبوونەوە

لەبەر چەند خاسـڵەت و فاکتەرێك جیاوازی هەبوو لە دینامیکی ئەو بڵاوبوونەوە لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسـمانیدا. ئێران بچوکتر و لاوازتر بوو، ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵەکان بەهێزتر بوو، رۆڵی دەسەڵاتی ئایینی و ململانێی نێوان توێژەکانی بەهێزتر بوو لەبەرئەوە دەستێوەردانی دەرەکی لە ناویدا لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا ئاسانتر بوو.

هیندستانی دراوسێی ئێران هاوپەیمانێك و ناوچەیەکی بازرگانی و ئابوری گرنگی ئینگلتەرا بوو. دەوڵەتی ئێران هەمیشە لە کۆنەوە چاویان لەو وڵاتە بڕی بوو، چەندینجار دەستیان بۆ درێژکردبوو و تاڵانیان کردبوو. لەم قۆناغەدا هەڕەشەی ئێران لەسەر ئەو وڵاتە هەڕەشە بوو لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا. لەبەر ئەم هۆکارە سەرەڕای بەرژەوەندی ئابوری ئینگلتەرا لە ئێراندا، بۆ رێگرتن لە هەڕەشەی وڵاتەکە لەسەر هیندستان دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی تێدا دەکرد<١٢٨ ل٢٢>.

ساڵی ١٨٥٦ ئێران پەلاماری ناوچەی هیراتیدا لە هندستان و داگیریکرد. ئەم کارەی ئێران بووە هەڕەشە بۆ سەر ولاتەکە. دوابەداوی ئەوە ئینگلتەرا شەڕی رووبەڕووی ئێران هەڵگیرسان و ناوچەکانی کەنار ئاوەکانی کەنداوی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و بەسەر هێزەکانی ئێراندا زاڵ بوون. ئەو شەڕە بە رێکەوتنامەی ئاشتی نێوان ئینگلتەرا و ئێران دواییهات. بەپێی ئەوە ئێران لەو ناوچانەی ئەفغانستان کشایەوە و ئینگلتەرا لە ناوچەکانی باشوری ئێران و کەنار ئاوەکانی کەنداودا مایەوە<١٢٨ ل٨٣>.

روسیا دراوسێیەکی گرنگی ئێران بوو لە باکوری رۆژئاوا و دەریاچەی قەزوینەوە. ئەو وڵاتە هێشتا وڵاتێکی قەیسەری فیوداڵی بوو. لە چاو ئینگلتەرادا لە رووی ئاستی گەشەکردنی پیشەسازی و توانای بازرگانی و هێزی ئابورییەوە زۆر لە دواتر بوو. لەبەرئەوە رۆڵ و بەرژەوەندی روسیا لە ئێراندا پێش ئەوەی ئابوری بێت بە پلەی یەکەم جیوپۆلیتیك بوو. لە رووی جوگرافیەوە روسیا دەیویست ئێران کۆنترۆڵ بکات بەمەبەستی خۆگەیاندن بە هیندستان و دەریای هیندیەوە، چونکە لە رێگای دەریای رەشەوە بەهۆی دەوڵەتی عوسمانییەوە رێگەی لێگیرابوو، هەروەها لە ئەوروپاشەوە دەرفەتی هێندە نەبوو خۆی بگەیەنێتە دەریاکان و لەو رێگەیانەوە رۆڵی بازرگانی خۆی بەهێز بکات. بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە، روسیا هەمیشە بۆ دەرفەتێك دەگەڕا زیاتر دەست لە ئێران وەربدات و ناوچەکانی باکوری رۆژئاوای لە ڕێگەی ئەرمەنستان و جۆرجیادا داگیر بکات. ئەم هەڵسوکەوتەی روسیا هەڕەشە بوو لەسەر بەرژەوەندیەکانی ئینگلتەرا لە هیندستان و ئێراندا بۆیە هەموو جموجۆڵێکی روسیا لە ئێراندا جموجۆڵی ئینگلتەرای بەدوادادەهات<١٥ ل١٤٥>.

بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە و ســاڵی ١٨٢٥ ســەرلەنوێ روســیا ناوچەیەکی باکووری رۆژئاوای ئێران داگیرکرد. ئەو ناوچانە دەوڵەمەند بوون لە بەرهەمهێنانی ئاوریشــم و لەو ســەردەمەدا رێگەی گرنگی بازرگانی دەرەوەی ئێران بوون بۆ ئەوروپا. ئەم داگیرکردنە ســەرەتای زنجیرەریەك شــەڕی خوێناوی بوو لە نێوان روسیا و قاجاری ئێراندا.

لەگەڵ ئەوەی لەو شــەڕەدا ئێران بانگەوازی جیهادی کرد دژی روســەکان، بەڵام ســاڵی ١٨٢٨ بە ســەرکەوتنی روسـیا شـکایەوە. رێکەوتنامەی تورکومانچی لە نێوان دوو وڵاتەکە ئیمزا کرا. بەپێی ئەوە ئێران نـاوچـەیـەکی گـەورەی لـە دەوروبـەری روبـاری ئـاراس و و یـەریـڤان و نـاخـچـەڤان و لانکەران و هەندێ شـوێنی تری دایە دەسـت روسـیا. سـەرەڕای ئەوە ئێران رازی بوو بەوەی کە ٢٠ملیون ڕوپێی زیو وەك غەرامەی شەڕ بدات بەو وڵاتە.

ئەم دۆڕان و زەوی لەدەســتدان و غەرامەیە هێندەی تر ســەربەخۆیی ســیاســی ئێرانی لاواز کرد. کۆنترۆڵی وڵاتەکەی بەســەر ئەوناوچانەدا نەهێشــت، داهاتی باجی لەدەســت چوو، وجودی روســەکان لەوێ نارەزایی فیوداڵە خێڵایەتەکانی ئەو ناوچانەی لێکەوتەوە، کە بووەهۆی زیادبوونی ململانێی نێوان دەســەڵاتی ناوەندی و ئەوانەو زیاتر دەســتێوەردانی دەرەکی. ســەرەڕای ئەوە شــکســتهێنان و لاوازی دەوڵەت رووبەڕووی روسیا، دەستەبژێری دەسەڵاتی ناچار دەکرد کە زیاتر ملکەچی ئینگلیزەکان بن و رازی بن بە مەرجەکانیان و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری خێراتر دەکرد<١٠٥ ل١٨٧>.

ئەم فاکتەرانە بوونە هۆکاری ئەوەی دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی دەرەکی لە ئێراندا هەمیشە پێش بڵاوبوونەوەی بازرگانی و ئابوری بکەوێت. دەوڵەتە دەرەکییەکان هەر زوو کەوتنە ناردنی هێزی چەکداری بۆ وڵاتـەکـە و داگیرکردنی هـەنـدێ نـاوچـەی لـەکـاتی جیـاوازدا، هـەروەهـا زوو توانـای دەستێوەردانیان و فشارکرنیان پەیداکرد لەسەر شاو بڕیارەکانی دەوڵەتدا.

بڵاوبوونەوە بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت بە شــێوەیەکی گشـــتی لە شـــارەکانی کەناری دەریاکانەوە دەستپێکرد، شوێنەکانی ناوەوە بە دەیان ساڵ کەوتە دواوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەی ئێران دەوڵەتێکی فراوان بوو، ناوچە گرنگەکانی دوور بوون لە کەنداو و کەنار دەریاکانەوە، بەڵام لەبەر چەند فاکتەرێك ئەو نـاوچە دوورانەی باکووری ئێران بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بڵاوبوونەوەیان بەخۆوە بینی. یەکێك لەوە فاکتەرانە ترسی ئنگلتەرا بوو لە روسیا، کە لە رووی سیاسی و سەربازییەوە هەڕەشە بوو لەسەریان<١٥ ل١٤>.

فاکتەرێکی تر دروســـتی ئێران بوو لەگەڵ هیندســـتاندا، کە گرنگترین ناوچەی بازرگانی ئینگلتەرا بوو<١٢٨ ل٨٣>. پێکەوتەی ئێران لە نێوان رۆژهەڵاتی ئاســـیا و هیندســـتان لەلایەك و دەوڵەتی عوســـمانی ئەوروپا لەلایەکی ترەوە. ئەو پێکەوتەیە هەر لە کۆنەوە وڵاتەکە و ئەو ناوچانەی کردبوو بە رێگەی بازرگانی گرنگ و دروستبوونی شاری بازرگانی تیایدا.

چەند جارێك گوســتنەوەی پایتەختی وڵاتەكە لە شــارێكەوە بۆ شــارێكی تر كاردانەوی هەبوو لە بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەی پیشەیی لە چەندین شاری وڵاتەكە، نمونەی ئەوانە تەبرێز و ئەسفەهان و تاران. هەموو ئەمانە بوونە هۆكاری بوژاندنەوەی بازرگانی و بەرهەمی پیشــەیی لەو ناوچانەدا و بەهێزبوونی شارە بازرگانەكانی ناوەوەی وڵاتەكە.

بڵاوبوونەوەی ســەرمایەداری لە ناوچەكەدا تەنها بە بازرگان و كۆمپانیا كەپیتالیستەكان نەدەكرا، بەڵكو پێویستی بە بەشدارییپێكردنی بازرگان و ئەكتەرە خۆماڵیەكان و دەسەڵاتدارانی دەستگاكانی دەوڵەت بوو. ئەو ئەكتەرە خۆماڵیانە شارەزایی بازاڕ و ناوچەكان و خواستی خەڵكیان هەبوو. ئەوانە زمانیان دەزانی و شـــارەزای كلتور و عورف و تەقالیدی كۆمەڵگەكە بوون. ئەوانە رێگەی گونجاوی ئایینی و شـــەریعەتیان دەدۆزیەوە بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری بازرگانی و چۆنیەتی پەیداكردن و بەكارهێنانی كەپیتاڵ و قازانجكردندا. ســـەرەڕای ئەوانە، بازرگانە خۆماڵیەكان لە رێگەی بەرتیل و واســـتە و پاشــكۆیەتی و بەشــداریپێكردنی دەســەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژەكانی فیودالی خێڵایەتی لە بازرگانی و قازانجدا، رێگەیان بۆ گەشەكردنی بازرگانی و خێراپێدانی بڵاوبوونەوە خۆشدەكرد.
< ٣٠ ل ٨٩>.

چەندین نووسینگەی بازرگانی لە شارە بازرگانیەكاندا بونیادنران، بەڵام زۆربەی ئەوانە بازرگانە خۆماڵیەكان بونیادیان دەنان و بەڕێوەیان دەبردن. بۆ نمونە ساڵی ١٨٣٠ لە شارە بازرگانیەكانی سوریا، چوار ئۆفیســی بازرگانی ئینگلیزی هەبوو. لە بەرامبەردا ١١٠ ئۆفیســی بازرگانە خۆماڵیەكان هەبوو. لەوانە ٣٠دانەیان كریســتیانەكان خاوەنی بوون، ٧٠ موســـڵمانەكان و ١٠یان جووەكان. ئەم زانیارانە لاوازی و ســـنورداریتی و رۆڵی كەمی كۆمپانیا بێگانەكان دەســـەلمێنێ لەم قۆناغەدا. لاوازی و رۆڵی كەمی ئەوانە دەرفەتێك بوو بۆ بازرگانە خۆماڵیەكان بە بوونی مەرجی گونجاوی ناوخۆی دەوڵەتەكان ڕۆڵی زیاتر ببین و خۆیان بەهێزكەن< ٣٠ ل٨٨>.

شــۆڕشــی فەرەنســی لە كۆتایی ســەدەی هەژدە و خەریكبوونی فەرەنســا بە شــەڕەكانی ناپلیون لە ئەوروپا لەســەرەتای ســەدەی نۆزدەهەمدا، رۆڵی فەرەنســای لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســتدا لاوازكرد، كە رێگە خۆشــكەر بوو بۆ ئینگلتەرا لەو ناوچەیەدا جێپێی خۆی زیاتر جێگیر بكات. ســـەرەڕای ئەوە شــەڕەكانی ناپلیون لە ئەوروپا ناســەقامگیری دروســتكرد لەو كیشــوەرەدا، كە بووە هۆی كەمبوونەوەی بەرهەمهێان و لاوازبوونی جموجۆڵی بازرگانی تیایدا بۆ ماوەیەك. ئەو دۆخە نالەبارەی ئەوروپا، زیاتر پاڵی بە ئینگلتەراوە نا، كە جموجۆڵە بازرگانیەكانی زیاتر بخاتە دەرەوەی ئەوروپا و بە تایبەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

بەهۆی فراوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســت و ئاســانكاریكردنی دەوڵەتەكانی بۆ بازرگان و كۆمپانیا و ئینگلتەرا بووە ناوچەیەكی بازرگانی گرنگ بۆ ئەو وڵاتە بۆ هەناردەكردنی كەلوپەلەكانی بۆی و

فرۆشتنی چەك و کڕینی کەرەسەی خاوی پیشەسازی هەرزان تیایدا. بەهۆی بازاڕەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، لەسەرەتای شەڕەکانی ناپلیونەوە هەتا کۆتاییهێنانی، قەبارەی بەرهەمهێنانی قوماشی ئینگلیزی لە ١٠ملیون پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٣٠ملیون پاوەند.

لەبەر هەرزانی و سووکی و رەنگە جوانەکانی رەواجێکی زۆری لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەیداکرد. ساڵی ١٨١٦ هەناردەکردنی ئینگلتەرا بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ٣٠٠ هەزار پاوەند بوو. لەوە ١٩٠ پاوەند قوماشی لۆکە بوو. دوو ساڵ دواتر کۆی هەناردنەکردن گەیشتە ٨٠٠هەزار پاوەند لەوە ٥٥٠هەزاری قوماشی لۆکە بوو. بە مانایەکی تر ٧٠% قوماشی لۆکە بوو. دواتر ساڵی ١٨٤٥ هەناردەکردنی ئەو وڵاتە بۆ ئەم ناوچەیە گەیشتۆتە ٣ملیون پاوەند لەوە ٧٥% قوماشی لۆکە بوو. لە ماوەی ٢٥ ساڵدا ئەوهەناركردنە ١٠ هێندەی لێهاتووە. بەوەش ١٤% قوماشی ئینگلیزی تەنها لە دەوڵەتی عوسمانیدا ساغکراوەتەوە.سەرەڕای خێرایی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری، ئەم زانیاریانە راستییەکمان پیشان دەدات، کە بریتیە لەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و کەلوپەلەکانیان سنووردار بووە. ئەو بازرگانییە تەنها لە چەند کەلوپەلێکی کەمدابووە، کە زۆربەی زۆری خۆی لە قوماشی لۆکەدا بینیوەتەوە<٣٠ ل٩١>.

لە دەوڵەتی عوسمانی بە پێچەوانەی ئێرانەوە، بەهۆی زیاتر سەقامگیری دەوڵەتەکە و بەهێزی و گەورەییەوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە رووی بازرگانی و ئابورییەوە، بەتایبەتی لە ناوچەی ئەنادۆڵدا، کە سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەتەکە بوو پێش دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی بێگانە کەوت. لەم قۆناغە مێژووییەدا بازرگانی ئینگلتەرا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە رێگەی شارەکانی رۆژئاوای ئەنادۆڵەوە بوو و بەتایبەتی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر. ئەم دوو شارە مەزنترین بازاڕی بازرگانی و سەنتەری ناردنی کەلوپەل بوو بۆ زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە ڕێگەی دەریای رەشەوە ئەم دوو شارە بەندەرەکانی باکوری وڵاتەکیان بەخۆوە دەبەستەوە. بەشێکی زۆری رێگە وشکانییە بازرگانەکان لە ناوچەکانی ناوەوی دەوڵەتی عوسمانی نمونەی ئەنادۆڵ و سوریا و عێراق و کوردستان و بەشێك لە بازرگانی ئێران بەم دوو شارەوە بەسترابوونەوە.

ئەزمیر لە پاڵ ئەوەی شوێنی بەستنەوەی بازرگانی ئاسیا بوو لەگەڵ ئەوروپا، شوێنی فرۆشتنی کەرەسەی خاوی وەکو ئاوریشم و لۆکە و رەنگ و خوری بوو بە بازرگانە ئینگلیزەکان. لە دوای رۆژئاوای ئانادۆڵ، میسر شوێنێکی تری گرنگی فرۆشتنی کەرەسەی خاو بە تایبەتی لۆکە بوو. میسر بەهۆی دەسەڵاتی تاکڕەوی مەمالیك و مۆنۆپۆلی بازرگانی لەلایەن دەستەبژێری دەسڵاتداری وڵاتەکەوە، زۆر لەدوای ئەنادۆڵەوە بوو<٣٠ ل٨٨>.

زیادبوونی هەناردەکردنی بەروبوومی ئینگلیزی بۆ سوریای گەورە کەوتە دوای ساڵی ١٨٣٠ کە میسرییەکان لەو ناوچانە کشانەوە. لەو ساڵەوە شارە بازرگانیەکانی نزیك کەنار دەریای سپی ناوەڕاستی

نمونەی بەیروت و دیمەشق و حەلەب بوونە سەنتەری بازرگانی و ناوچەکانی ناوەوەو شارە گرنگەکانی وەکو موسڵ و بەغدا و بەشێك لە کوردستانی باشور و رۆژئاوایان بەخۆ بەستەوە. هەتا ئەوسا بەهۆی هێشتا نەکردنەوەی قەناتی سوێسەوە بازرگانی عێراقی و عەرەبی و کوردستان و بەشێك لە بازرگانی ئێران لەو رێگەیانەوە بەڕێوە دەچوو.

رۆڵی فەرەنسا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەتا کۆتایی شەڕەکانی ناپلیون کاردانەوەی ئەوتۆی نەبوو. بەڵام دوای ساڵەکانی ١٨٤٠ سەرلەنوێ ئەو وڵاتە جێ پێی خۆی لە ناوچەکەدا کردەوە. بوژاندنەوەی بازرگانی فەرەنسا لە ئەزمیرەوە دەستپێکرد و دواتر تەشەنەیکرد بۆ بێروت و ئەسکەندەریە. زیادبوونی ئەوە زیاتر بەهۆی پێداویستی زۆری ئەو وڵاتە بوو بۆ کەرەسەی خاوی وەکو ئاوریشم و لۆکە.

بازرگانی لەگەڵ وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپا هێشتا لاواز بوو. بازرگانی لەگەڵ بروسیا(نمسا و هەنگاریا) بەهۆی دواکەوتنی گەشەکردنی پیشەسازی و دەسەڵاتی فیوداڵی بەهێز تیایاندا زۆر لاوازبوو. بازرگانی سنوردار لەگەڵ ئەڵمانیا و سویسرا(سەعاتی سویسرا)هێشتا زۆر لەدوای بازرگانی ئینگلتەرا و فەرەنساوە بوو<٣٠ ل٩٨>.

زیادبوونی بازرگانی دەرەوەی ئێران لەگەڵ ئینگلتەرادا بوو. بەشێکیئەو بازرگانیە لەرێگەی کەنداو و بەندەری بوشەهر بوو، بەڵام زۆربەی لە رێگەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانیەوە بوو. لە نێوان ساڵی ١٨١٧-١٨٢٥ لە ٥ملیون ڕوپێوە زیادیکردووە بۆ ١٢،٥ملیون ڕوپێ. هاوردەکردن لە ٣ملیون روپێوە زیادیکردووە بۆ ٩ ملیون. زیادبوونی هەناردەکردن، بە مانایەکی تر لە ماوەی هەشت ساڵدا ١٥٠% زیادیکردووە. بەڵام هەناردەکردن تەنها ٧٨% زیادیکردووە. لەگەڵ ئەوەی هەناردەکردن لەو ماوەیەدا زیادیکردووە، بەڵام لە زیادبوونی هاوردەکردن کەمتر بووە<١٥ ل١٤٥>.

زیادبوونی رێژەی هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا لەم قۆناغەدا سەرەتای دروستبوونی ناهاوسەنگی بوو لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. ئەو ناهاوسەنگیە بە قازانجی ئینگلتەراو زەرەری ئێران دەشکایەوە. هۆکاری ئەوەش بێگومان لەلایەکەوە بۆ لاوازی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی ئێران بۆ هەناردەکردن دەگەڕێتەوە و لەلایەکی ترەوە کەمی بەرهەمی پیشەیی و نەبوونی بەرهەمی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا بۆ بازاڕی ناوخۆ و هەناردەکردن.

نەبوونی بەرهەمی زۆری کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەیی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو قۆناغەدا لە قازانجی کۆمپانیا و بازرگانەکانی دەوڵەتە کە پیتالیستەکاندا نەبووە و بەڵکە زەرەی پێ گەیاندوون. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ژمارەیەکی زۆری ئەو پاپۆرە بازرگانییانەی کە لە ئەوروپاوە کەلوپەلیان هێناوە بۆ ناوچەکە، لەبەر کەمی بەرهەمی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە بەتاڵی گەڕاونەتەوە ئەوروپا. ئەمە لەلایەکەوە خەرجی بە کرێگرتنی پاپۆرەکانی بەسەر ئەو بازرگانانەدا زیادکردووە و لەلایەکی ترەوە لە قازانجکردنی کڕینی بەشێك لە کەلوپەلی رۆژهەڵاتی

ناوەڕاست و فرۆشتنی لە ئەوروپا بێ بەشبوون. لەو سەردەمەدا ئەوانەی کۆمپانیانەی کە بازرگانییان کردووە زۆربەیان سەربەخۆ بوون و زۆر پابەند نەبوون بە سیاسەتی دەوڵەتەکانیان و کۆمپانیا پیشەسازییەکانەوە<٣٠ ل٩٩>.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٣٠-١٨٦٨، هەمیسانەوە بازرگانی دەرەوەی ئێران دوو هێندەی لێهاتەوە. لەهەمانکاتدا داهاتی بە هەمان ڕێژە گومرگی ئەو بازرگانییە بۆ دەوڵەتی قاجار زیادیکردووە. ساڵی ١٨٥٨ هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران ١٩% ی کۆی هەموو هەناردەکردنی وڵاتەکە بووە، لەهەمانکاتدا هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی ٦٦% ی کۆی هاوردەکردنی وڵاتەکە بووە. ئەمە ئەو ڕاستیە دەگەیەنێت، کە ئێران هەتا ساڵەکانی ١٨٥٠ توانیویەتی هەتا ڕادەیەك بەرهەمی پیشەیی ناوخۆ بهێڵێتەوە و زیادی بکات.

هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران لە نێوان ١٨٤٠-١٨٧٠ هەتا هاتووە ڕێژەی بە بەراورد لەگەڵ هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی کەمیکردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەڵەیە بوترێت کە قەبارەی بەرهەمهێنانی پیشەیی ناوخۆ کەمی کردووە، چونکە بە پێچەوانەوە بەهۆی زیادبوونی هەناردەکردن و بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانەوە ئەو بەرهەمهێنانە زیادیکردووە. لەو سەردەمەدا بەرهەمە سەرەکیەکانی ئێران بۆ هەناردەکردن بریتی بوون لە لۆکە، ئاوریشمی خام، توتن، تلیاک، برنج و میوەی وشککراوە<١٥ ل١٤٨>.

ئاسانکاریکردن بۆ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان

بێجگەلە خواست و هەڵپەی کۆمپانیا و بازرگان و دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی لە ناوچەکەدا و پچڕینی گەورەترین سوود و قازانج بۆ خۆیان<٢٤ ل٣١>، بەپێی زانیاریەکانی کە پێشوتر باسمانکرد، چەندین فاکتەری ناوخۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونە هۆکاری بنچینەیی، کە گوژمیدا بەو بڵاوبوونەوەە و ئاسانکاری بۆکرد. گرنگترینیان ئەمانە بوون:

- چاکسازییەکانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بواری سەربازیدا، دەرگای کردەوە بۆ کڕینی چەك و تەقەمەنی و تەکنیك و شارەزایی سەربازیی مودێرن لە دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لەگەڵ ڕوسیا و ڕاپەڕین و گرژی ناوخۆ ئەو پرۆسەیەی خێراتر دەکرد. گەورەترین ڕێژەی هاوردەکردنی بازرگانی ئە وڵاتانە لە ئەوروپا پێویستی سەربازی بوو. ئەو هاوردکردنە بووە هۆکاری ئەوەی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە بەرامبەردا بتوانن مەرجەکانی بازرگانی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و بڵاوبوونەوەکە خێراتر بەڕێوە بڕوات .

- هاوردەکردنی کەلوپەلی ئەورووپی بۆ ناوچەکە و ساغکردنەوەیان لە بازاڕەکاندا داهاتێکی زۆری گومرگ و باجی هەبوو بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە. ئەوانەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆشگوزاری خۆیان و زیاتر بەهێزکردنی هێزە چەکدارەکانیان. لەبەرئەوە بە هەموو جۆرێك ئاسانکاریان بۆ بازرگان و کۆمپانیا بازرگانییە دەرەکیەکان دەکرد.
- گەندەڵی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی، دەرفەتی بۆ ئەو کۆمپانیا بێگانانە دروستکرد، کە لە ڕێگەی بەرتیل و دیاریەوە چاوپۆشی و ئاسانکاریان بۆ بکرێت و زیاتر بتوانن دەست وەردەنە کاروباری ئابوری و سیاسی دەوڵەتەکان.
- خواستی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لەسەر بەرهەمی نوێ و نایاب و گرانبەهای دەوڵەتە کەپیتالیستەکان، هەروەها ژیانی سەڵتەنەتی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و سەفەرەکانیان بۆ ئەورووپا بۆ رابواردن و کڕین گوژمی بەو بڵاوبوونەوەدا.
- ململانێی نێوان دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات، نێوان خێڵ و بنەماڵە جیاوازەکان و ناوخودی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان، ئەوانەی خستبووە بۆڕبۆڕەن بۆ بەستنی پەیوەندی بەهێزی دەرەکی و بەکارهێنانی ئەو پەیوەندییە بۆ بەهێزکردنی پێگە و گەورەترین سوودوەرگرتن لەروی ئابورییەوە. ئەمە رێگە خۆشکەر بوو بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە چەندین ڕێگەوە.
- خواستی بازاڕەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر بەرهەمی نوێی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و چالاکی بازرگانە خۆماڵییەکان لە بازرگانیدا و هەڵپەیان بۆ بەشداریکردن تیایدا فاکتەری تری بنچینەیی بوو بۆ ئەو بڵاوبوونەوەیە. سەرەڕای ئەوانە خواستی کۆمپانیا کەپیتالەکان لەسەر کەرەسەی خاوی هەرزان بۆ پیشەسازی لە وڵاتەکانیاندا، وای لە توێژێکی بەهێزی فیوداڵی خێڵایەتی لادێکان کرد، کە زیاتر لە جاران بەرهەمەکانیان زیادکەن لە پێناوی هەناردەکردنیان و قازانجی زۆر تیایدا، کە سەرلەنوێ گوژمی دەدا بەوبڵاوبوونەوەیە.

کاردانەوەی بڵاوبوونەوە لەم قۆناغەدا

کاردانەوەی بڵاوبوونەوە لەسەر ناوچەکە لە هەموو رووەکانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە دوو فاقی بوو. لایەنی پۆزەتیڤی ئەو بڵاوبوونەوەوە بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و دەستپێکردنی بەستنەوەی ناوچەی فراوانی وڵاتەکان بوو پێکەوە. بەلام لەهەمانکاتدا بە هۆی چەندین فاکتەری ناوخۆوە، ناوچەکە نەیتوانی وەکو پێویست هێندە سوود لەو بوژاندنەوەیە وەربگرێت بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان و گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵی تیایاندا.

بڵاوبوونەوە لە ناوچەکەدا و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایدا، رەنگە بە پێوانەی ئەمرۆ زۆر بچوك بێت، بەڵام بە پێوانەی ئەو سەردەمە زۆر مەزن بوو. هەروەك چۆن لە ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاستدا لە رۆژئاوای ئەوروپا شاری بازرگانی بەهێز دروست بوو، ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد، بەرهەمهێنانی بەروبوومی سەلەعی (بەروبوم بە مەبەستی فرۆشتن نەوەك بۆ پێویستی ناوخۆ) کشتوکاڵی زیادیکرد، سەنتەری بازرگانی و فینانس و بانکی دامەزرا، پیشەسازی سەرەتایی زیادیکرد و بەرفراوان بوو، بە هەمانشێوە بە تایبەتی لە رووی بازرگانی و بەرهەمی کشتوکاڵی و سەنتەری بازرگانی و فینانس لەم قوناغەدا لە شارە کەنار دەریا و شارە بازرگانییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا روویدا<٣٠ ل٩٢>.

بوژاندنەوەی بازرگانی لە ناوچەکەدا و دەستپێکردنی بەستنەوەی بازارەکانی بە بازاری کەپیتالیستی جیهانەوە بووە هۆکاری ئەوەی دیدارەدە ئابوریەکانی جیهان لە گۆڕانکاری لە نرخ و خواست و خستنەڕوو و دراو راستەوخۆ کار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش بکات، بە هەمان شێوە باری ئابوری و بازاڕ و دۆخی سیاسی و سەقامگیری ناوچەکە راستەوخۆ کاریگەی بەسەر جیهان و بەرژەوەندی دەوڵەت و کۆمپانیاکاندا هەبوو<١٥ ل١٥٠>.

ئەوەی گرنگە لێرەدا ئەوەیە، کە لەم قۆناغەدا هێشتا دەوڵەتە کەپیتالیستەکان هێندە بەهێز نەبوون لە ناوچەکەدا، نەیانتوانی بوو بکەونە دەستێوەردان لە کاروباری ئابوری و سیاسی وڵاتەکان بە شێوەیەکی فراوان. هێشتا ئەو بڵاوبوونەوەیە هەموو شوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی نەگرتبۆوە و تەنها لە کەناری دەریاکان و هەندێ شاری بازرگانی گەورە هێزیان پەیداکردبوو. هێشتا زۆربەی کاروباری بازرگانی لەلایەن ئەکتەرە خۆماڵیەکانەوە بەڕێوەدەچوو. سەرەڕای ئەمانە ئەو کەلوپەلانەی کە لە وڵاتە لەپیتالیهستەکانەوە هاورد دەکران ژمارەیەکی کەمبوون و زۆربەی زۆری قوماش بوو، لەبەرئەوە هێشتا کاریان نەکردبووە سەر زۆربەی بەرهەمی پیشەیی خۆماڵی ناوچەکە.

لەبەر ئەو فاکتەرانە لەم قۆناعەدا، بڵاوبوونەوە و بوژانەوەی بازاڕەکان و جموجۆڵی بازرگانی دەرفەتێکی گەورەی دروستکردبوو بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری ناوچەکە و گەشەکردنی ناوچەکە بە شێوەی ژاپۆن و کەنەدا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەڵبەتە دواتر چەند جارێك دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە لە لێکۆڵینەوەکەماندا.

لایەنی نێگەتیڤی بڵاوبوونەوە لە ناوچەکەدا لەم قۆناغەدا وابەستەبوو بە سروشتی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی دەوڵەتەکان و چۆنێتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ بڵاوبوونەوە و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. لەهەمانکاتدا شێوازی مامەڵەکردنی کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە ناوچەکەدا. ئەو دەوڵەتانە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتانەدا دەکرد، کە دەسەڵاتیان هەبوو لە ناوچەکەدا. هۆکاری لایەنی نێگەتیڤ دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گردبکرێنەوە:

- لەبەرئەوەی بێ رازیبوونی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان نەیاندەتوانی کاروباری بازرگانی و قازانجی خۆیان مسۆگەر بکەن، سەقامگیری ناوچەکە و دڵرازیکردنی دەسەڵاتدان لایان گرنگ بوو. لەبەرئەوە هاوپەیمانی و هەمانگیریان دەکردن.
- بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی وەکو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، کە ناوچەی فراوان و خەڵکێکی زۆری بەیەکەوە بەستبۆوە، ئاسانکاری بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی دەکرد. بازاڕێکی فراوانی بە یەك بەستراوەیان لەبەر دەمدا بوو، هەتا ئەو دەوڵەتانە رێگەیان لێنەگرتنایە بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی وڵاتەکەکان دابەشبن بەسەر یەکەی بچوکتردا. لەهەمانکاتدا لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان و لاوازیان لە کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان دەرفەتی بەو کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستانە دەدا بە هەوەسی خۆیان تەراتێن لە بەشە جیاوازەکاندا بکەن.
- لە پێناوی کڕینی چەك و تەقەمەنی زۆر و پشتگیری کردنیان لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکاندا ، ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست قاپی وڵاتەکانیان خستبووە سەر پشت بۆیان و هەمیشە ئاسانکارییان بۆ دەکردن لە کاروباری بازرگانیدا کە تای تەرازووی بە قازانجی ئەوان دەشکایەوە.
- دەوڵەتە کەپیتالیستەکان ئاسانکاریان بۆ کۆمپانیا پیشەسازییەکانی ناوخۆی وڵاتەکانیان دەکرد و پشتیوانی بازرگان و کۆمپانیا بازرگانیەکانیان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەکرد. بە پێچەوانەوە دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست رێگربوون لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و بازرگانەکان و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکاری کاروباری ئەوانە.
- بەهۆی بەهێزی پێگەی کۆمپانیا بێگانەکان و داهاتی زۆری گومرگ و باجی هاوردەکردنی کەلوپەلەکانیان و هەناردەکردنی کەرەسەی خاو پێیان، دەوڵەتەکان رێژەیەکی کەم لە باج و گومرگیان لە کۆمپانیا بێگانەکان دەسەند، لە بەرامبەردا قورسایی باج و گومرگ و سەرانە و بەرتیل و بەشەریککردنی دەسەڵاتداران دەکەوتە ئەستۆی جوتیار و پیشەیی و بازرگانە خۆماڵییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەمە قازانجی کۆمپانیا دەرەکیەکانی زیاتر دەکرد لەچاو ئەکتەرە خۆماڵییەکان و کەلوپەلەکانیان لە بازاڕەکاندا دەکرا بەهەرزانتر بفرۆشرێت لە کەلوپەلە خۆماڵییەکان. ئەمانە هەموو بڵاوبوونەوەی کەپیتالیستی خێراتر دەکرد و داشیانی زاڵتردەکرد بەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا<٧ ل١٧>.
- ئەمانە بوونە هۆکاری لاوازی بەرهەمهێنانی خۆماڵی، کە دەبووە هۆکاری زیادبوونی رێژەی هاوردەکردن بەرامبەر هەناردەکردن. ئەو جیاوازییە ناهاوسەنگی لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی دروست دەکرد، کە بە قازانجی بێگانە و زەرەری بەرهەمهێنەر و دەوڵەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەشکایەوە <١٥ ل١٥٠>

گۆرانكاری لە بەرهەمهێنان و هێزەكانی بەرهەمهێناندا

١٨٠٠ـ ١٨٦٠

بەدرێژەی سەدان ساڵی مێژووی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی هیچ گۆڕانێكی ئەوتۆ، كە شایەنی باس بێت لەو بوارانەدا رووی نەدا، بەڵام بڵاوبوونەوەی كەپیتالیزم بۆ ناوچەكە و چاكسازییەكانی دەوڵەتەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پاڵیدا بووە هۆكاری گۆڕانی گەورە لە بەرهەمهێناندا، بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی. مەبەست لەو گۆڕانكاریانە، جۆر و چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەم و هێزەكانی بەرهەمهێنانە. مەبەست لە هێزەكانی بەرهەمهێنان لەلایەكەوە ئەو مرۆڤانەیە، كە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەكەن و لەلایەكی ترەوە ئەو ئامرازانەی كە لەو پرۆسەیەدا بەكاردەهێنرێن. ئەمە لەلایەكەوە ژمارەی ئەو مرۆڤ و ئامرازانە دەگەیەنی، كە بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەكەن و لەلایەكی ترەوە بریتییە لە ئاستی گەشەكردنی ئەو ئامرازانە و ئاستی شارەزایی و چالاكی ئەو مرۆڤانەی كە رۆڵیان لە پرۆسەكەدا هەیە<١٢٦>.

ساڵەكانی ١٨٠٠سەرەتای دەستپێكردنی پرۆسەی گواستنەوە (لێرەدا مەبەست لە گواستنەوە، تحویل، گۆڕینی بنچینەیی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریە) بوو لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵایەتی سنوردارەوە بۆ سیستمی بەڕێوبردنی كەپیتالیستی بەر فراوانتر. ململانێی نێوان ئەو دوو سیستمە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەو ساتەوە بە چڕی دەستپێكرد و هەتا ئەمڕۆ بەردەوامە و هێشتا كۆتایی پێ نەهاتووە. لەم قۆناغەدا سەرەتای بەستنەوەی ناوچەكە بە سیستمی كەپیتالیزمی جیهان دەستپێكرد و لە قۆناغەكانی دواتردا هەتا هاتووە ئەو بەستنەوەیە چڕتر بۆتەوە. هەتا ئێستا پرۆسەكە كۆتایی پێنەهاتووە، چونكە زۆربەی وڵات و میللەتەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەتا ئێستا نەگەیشتونەتە ئەو ئاستەی كە سیستمێكی بەڕێوەبردنی كەپیتالیستی سەبەخۆ و پتەو و بەرفراوان بونیادبنێن و هێشتابە پاشكۆی ئەو سیستمە ماونەتەوە.

روخساری گواستنەوە لە چەندین بواردا دەركەوت. گرنگترینیان زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و فراوانبوونی شارەكان و گەشەكردنی ئنفراسترەكتور بوو. نێوان ساڵەكانی ١٨٠٠-١٩٢٥ ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی سێ هێندەی لێهاتووە و ئێران دوو هێندە. لە نێوان ١٨٠٠-١٨٦٠ كە شەست ساڵ دەكات، كۆی ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و وڵاتەكانی باكوری ئەفریقا لە ٢٢،٥ملیونە زیادیكردووە بۆ ٣٥ملیون، بە مانایەكی تر بە رێژەی ٥٩% زیادیكردووە<٧>. لەم قۆناغەدا رێژەی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لەچاو قۆناغەكانی دواتردا كەمتر بووە، چونكە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری هێشتا هەموو شوێنەكانی نەگرتبۆوە و هەروەها رێژەی بڵاوبوونەوەی

نەخۆشـــی و پەتا و قرتێکەوتی ئاژەڵ و لەناوچوونی کشـــتوکاڵ بەهۆی نەخۆشـــی و بێ ئاوی و لافاوەوە...زیاتر بووە<٣٠ ل٢٨٧\ ١٥ ل١٦>.

زیادبوونی دانیشـــتوان بە پلەی یەکەم بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواســـتی دەرەکی لەســـەر هەندێ بەروبوومی کشـــتوکاڵی و ئاژەڵ بۆ کەرەســـەی خاو دەگەڕێتەوە. ئەمە بۆتە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و باشـبوونی ئابوری هەندێ ناوچە و بەرزبوونەوەی ئاستی گوزەرانی خەڵك. بڵاوبوونەوە بووە هاوردەکردنی دەرمانی باشـــتر و زیاتر پاك و خاوێنی و ئاوی خواردنەوەی پاکتر و زیادبوونی وشـــیاری خەڵك، کە بوونە هۆکاری کەمبوونی بڵاوبوونەوەی نەخۆشـــی کوشـــندەی وەکو تاعون و کۆلێرا.

چاکســـازییەکانی دەوڵەتەکان لە رووی ســـەربازییەوە، توانای چەکداری ئەو دەوڵەتانە و کۆنترۆڵکردنی ناوچە و رێگەوبانی بازرگانی سەقامگیرتر و ئاسوودەتر کرد. ئەمانە بوونە کەمبوونی رووتکردنەوە و کوشتن و دەربەدەری و کۆچکردن و مردنی خەڵك و لەهەمانکاتدا ئاسانتربوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان. ئەم فاکتەرانەش بە هەمان شـێوە هەموو شـوێنەکانی دەوڵەتەکانی لەهەمانکاتدا وەك یەك نەگرتۆتەوە. زۆرترین رێژەی زیادبوونی ژمارەی دانیشـــتوان لە ناوچە کەنار ئاوەکانی ئەنادۆڵ و کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و میسر و شارە مەزنەکانی ئێران بوو.

زیادبوونی ژمارەی دانیشـتوان و بەتایبەتی لە شـارەکاندا، بووە هۆکاری زیادبوونی خواسـت لەســەر بەرهەمی زیاتر لە بەرهەمی کشـتوکاڵی و ئاژەڵ کە ســەرلەنوێ گوژمیدا بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

لەسـەردەمی گەشـەکردنی کەپیتالیزمی رۆژئاوای ئەوروپادا ژمارەی دانیشتوان لە زیادبووندا بوو، بەڵام بەشـــی هەرە زۆری ئەوە لە شـــارەکاندا روویدەدا. بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســت لەگەڵ ئەوەی ژمارەی دانیشـتوانی شـارەکان زیادیدەکرد، بەڵام رێژەی ئەو زیادبوونە هێندە لە لادێکان زیاتر نەبوو و هەتا رادەیەك شـــانبەشـــانی یەکتر دەڕۆیشـــتن. دوو فاکتەری ســـەرەکی هۆکاری ئەمە بوو، یەکەمیان چاکســـازییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســت لە پرۆســەی بەنیشـتەجێکردنی خێڵە رەوەندەکان بە مەبەسـتی کۆنترۆڵکردنیان و مسـۆگەرکردنی ســەندنی باج لێیان ژمارەی دانیشـتوانی گوندەکانی زیادکرد. دووەم فاکتەر، کە ســـەرەکی و بنچینەیی بوو گەشـــەنەکردنی پیشـەســازی ســەرەتایی بوو وەکو پێویســت لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەمە بەو شێوەیە بەڕێوە نەچوو.

گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە شارەکانی رۆژئاوای ئەوروپا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بووە هۆی زیادبوونی خواست لەسـەر هێزیکار لە شـارەکاندا و کۆچکردنی گوندییەکان بۆ شـارەکان بۆ کارکردن تیایاندا<بەندی دوو>. لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت لەگەڵ ئەوەی بەروبوومی کشـــتوکاڵی لە لادێکاندا بۆ کەرەســـەی خاوی پیشـــەســـازی زیادیکرد، بەڵام بەشـــی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ

دابینکردنی پێویستیەکانی پیشەسازی ناو شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەبوو، بەڵکو بۆ هەناردنەکردن بوو بۆ وڵاتە کەپیتالیستە سەرمایەداریەکان. بەمانایەکی تر پیشەسازی سەرەتایی بە شێوەیەکی فراوان لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست نەبوو هەتا ژمارەی دانیشتوانیان لەچاو گوندەکاندا زۆر زیاتربکات. راستە لەم قۆناغەدا هەندێ بەرهەمی پیشەیی ناوخۆ و پیشەسازی سەرەتایی بوژایەوە، بەڵام ئەوانە بچوك بوون و ژمارەیان کەمبوو.

لەم قۆناغەدا گەشەکردنی ئینفراسترەکتور تەنها لە هەندێ ناوچە روویدا، کە نزیکبوون لە کەنار دەریاو رووبارە گەورەکانەوە. جموجۆڵی کەشتیەوانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و دەریای رەش و کەنداو بوژایەوە. ژمارەی کەشتییەکان زیادیکرد، بەڵام بەهۆی بەکارهێنانی هێزی هەڵم تیایاندا ژمارەی کەشتیە ئەوروپییەکان لەچاو خۆماڵیەکاندا زیاتریکرد و زیاتر بەکار دەهێنران.

لە رووباری نیل لە میسر بەلەمی گەورەتر و زیاتر لە جارن بەکاردەهێنران لە گواستنەوەی بازرگانیدا و مەمالیك ژمارەیەك قەناتی ئاوییان لە دەوروبەری نیل راکێشا. بەهۆی سستی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا لە رووبارەکانی دیجلە و فورات هێندە گۆڕانکاری لەو بوارەدا رووی نەدا. ئێران بەشێوەی میسر یان عێراق رووباری گەورەی نەبوو بۆ بەکارهێنانی هاتوچۆ و گواستنەوە، بەڵام قاجار لە رێگای بێگاربپێکردنی مسکێنەکانەوە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٤٠-١٨٥٠ هەندێ سەد و قەناتیان راکێشا.

لە رێگە وشکانییە بازرگانیەکانی ناوەوە هەر وەکو جاران حوشتر و وڵاخ بەکار دەهێنران، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و باشبوونی ئاسایشەوە ژماری کاروان و قەبارەیان زۆر لە پێشتر زیادیانکرد. لەگەڵ ئەوەی کەشتێوانی لە دەریاکاندا زیادیدەکرد و دەبووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی دوور، خراپی رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی ناو بازاڕەکانی ناوەوە و نێوان هەرێمەکان رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ بوژانەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ.

دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو چەند کارە زیاتر، کە لەسەرەوە باسمانکرد هیچ گوێیان نەداوەتە چاکسازی لە بواری ئنفراسترکتوردا. ئەوی لە شارەکاندا کردبێتیان بۆ باشکردنی گوزەرانی خۆیان بوو، نمونەی راکێشانی هێڵی کارەبا لە شارە گەورەکانی تاران و ئەستەنبوڵ دا.

ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی زیاتر دەچێنران و گوێیان پێدەدرا لەلایەن فیوداڵی خێڵایەتی و کاربەدەستانی دەوڵەتەوە تەنها ئەوانە بوون، کە خواستی کۆمپانیا بازرگانییە بێگانەکانیان لەسەر بوو. لەگەڵ ئەوەی ئەوانە باج و سەرانەی زۆریان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند، هیچ حسابێکیان بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی تر و پیشەیی و پیشەیی نەدەکرد و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکردنی کاروباریان و گەشەکردنی بەروبوومەکانیان. تەنها مەبەستی ئەوانە قازانجی خێرا و بەرتیل و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و گومرگ بوو.

ئامرازی بەرهەمهێنان لەم قۆناغەدا هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆیان بەسەرنەهات. بەهۆی دەڵنەسوتانی فیودالّی خێڵایەتی بە زەویوزار و موڵك و گەشەکردنی وڵات، هەروەها هەژاری جوتیارەکان و بێ دەسەڵاتیان تێچووی کارکردن و بەرهەمهێنان زۆر نزم بوو، بۆیە هیچ بە پێویستیان نەدەزانی کە چاکسازی لە ئامراز و تەکنیکی نوێی بەرهەمهێنان بکەن و هەوڵی بەرزکردنەوەی ئاستی شارەزایی کارکەران بکەن.هیچ گۆڕانکاریەك لە شێوازی بەرهەمهێنان و چاکردنی زەوی و بەکارهێنانی سەماد رووی نەدەدا. مرۆڤی هەژاری بێدەسەڵات و ئامرازی کۆن و ئاژەڵ، ئەرکی بەرهەمهێنانیان لە ئەستۆدا بوو.

نەبوون و نەپاراستنی موڵك و ماڵی خەڵك، ناسەقامگیری لە موڵکایەتیدا، سەرکوتکردن و بێدەرامەتی و نەبوونی مافی بیرکردنەوە و رادەربڕین، باجی قورس و گەندەڵی، توانای بیرکردنەوە و خوڵقاندن و داهێنانی لەناو هێزە بەرهەمهێنەرەکاندا خنکاند بوو.

ئەوانەی سەرپەرشتی بەرهەمهێنانی لادێیان دەکرد فریان بەسەر بەرهەمهێنانەوە نەبوو. ئەوانە فیوداڵە خێڵایەتیەکان و باجکۆکەرەوەکان بوون، کە خۆیان لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون و ئاگایان لە کاروباری بەرهەمهێنانی لادێ نەبوو. هەر یەکە چەند پیاوێکی گەندەڵی هەبوو، کە بۆ کۆنترۆڵکردنی مسکێن و مسۆگەرکردنی داهات و باج دانرابوون. ئەوانە نە شارەزابوون لە بەرهەمهێناندا و نە دڵیان بەزەوی و مرۆڤ و بەرهەم و بەرهەمهێنان دەسوتا.

پیاوەکانی بنەماڵەکانی فیودالّی خێڵایەتی سەرپەرشتی پیشەسازی سەر بە دەوڵەتیان دەکرد. ئەوانە لەسەر بنەمای تەبەعێت و وەلا و خزمایەتی و بەرتیل دانرابوون و هیچ شارەزایی و پەیوەندی راستەوخۆیان بە بەرهەمهێنانەوە نەبوو. هەر ئەوانەش رەوانەی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا دەکران بۆ خوێندن و فێربوون و دوای گەڕانەوەیان دەبوون بە ئەرك بەسەر بەرهەم و بەرهەمهێنەرەکانەوە.

بەرهەمهێنانی پیشەسازی، کە موڵکی دەوڵەتی عوسمانی بوو بە مەبەستی سەربازی بوو. بۆ بەرهەمهێنانی چەك و تەقەمەنی و جل و بەرگ و پێداویستی تری سەربازی بوو. زۆربەی ئەو مەکینە و ئامرازانەی بەکاردەهێنران کۆن بوون و بە هێزی بازووی مرۆڤ و ئاژەڵ کاریاندەکرد. ئەو مەکینە مودێرنانەی لە ئەوروپاوە هاوردە دەکران، چاکردنەوەیان دەبوایە کۆمپانیا ئەوروپییەکان بیانکردایە. لەبەر نەبوونی کرێکاری شارەزای خۆماڵی، کرێکاری ئەوروپایان دەهێنا بۆ کارپێکردنیان. موچە و خەرجی ئەو کرێکارانە و سیانەکردنی مەکینەکان هێندە گران دەکەوت، کە لەدوای ماوەیەك توانای بەکارهێنانیان نەدەما. بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە ساڵەکانی ١٨٤٠ بەشێکی کەمی ئەو پیشەسازییانە مابۆوە< بۆ زیاناری زیاتر بروانە ٣٠ ل٩١-٩٩>.

لە ئێران لە رێگەی هەماهەنگی ئینگلتەراوە بە هەمان شێوەی دەوڵەتی عوسمانی ئەو پیشەسازییانە بەڕێوەدەچوو، بەڵام کەمتر و لاوازتر بوو. لە میسر بەهەمان شێوەی کەرتی بازرگانی، دەستەبژێری

دەسەڵاتدارانی سەربازی مەمالیك مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنانی پیشەسازی كردبوو. لێرەش هەربەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی بۆ پڕچەككردنی سوپاكەیان هەوڵیان لەو پیشەسازیانەدا هەر بەردەوام بوو. لەنێوان ساڵەكانی ١٨١٥-١٨٢٠ چەند پرۆژەیەكی بەرهەمهێنانی كەلوپەلی سەربازیان هەبوو. زیاتر لە ٤٠٠ كەس كاریان لە بەرهەمهێنانی تفەنگ و تۆپ و شمشێر و تەقەمەنیدا دەكرد و هەروەها ٩ پاپۆری جەنگییان دروستكرد. ئەمانە هەتا رادەیەك پێداویستی كڕینی چەك و تەقەمەنی دەرەكی كەمكردەوە، بەڵام ئەو پیشەسازییانە هەمیشە هەڕەشەیان لەسەر بوو، چونكە بە تەكنیك و مەكینە و شارەزایانی كۆنی دەرەكی بەڕێوە دەڕۆیشت.

هەڵبەتە مۆنۆپۆڵی دەوڵەتی فیودالی خێلایەتی میسر تەنها لە بواری پیشەسازی سەربازیدا نەبوو، بەڵكو شۆڕبووبۆوە بۆ مۆنۆپۆڵكردنی بەرهەمی سلەعی كشتوكاڵی بۆ كەرەسەی خاوی پیشەسازی سەرەتایی. مۆنۆپۆڵی دەوڵەت گەیشتبووە ئاستێك، كە لە هەندێ بواردا كەرتی تایبەتیان نەهێشت بوو. ئەوانە رێگەیان بە پیشەییەكان نەدەدا بە سەربەخۆیی لە شوێنكاركانی خۆیاندا كاربكەن، بەڵكو دەوڵەت لە شوێنكاری گەورەدا خڕی كردبوونەوە و بەپێی پێویستی و خواستی دەستەبژێری دەسەڵاتدار كاریان پێ دەكردن. بەرهەمهێنانی قوماشی لۆكە و خوری، خوری رستن، تاوەدەز و بەرهەمهێنان نمونەیەك بوون لەوانە. بەپێی ئەو رامیاریانەی كە هەن، ساڵەكانی ١٨٣١بەرهەمهێنانی قوماشی لۆكە گەیشتۆتە بەرزترین ئاست. لە ساڵی ١٨٢٠دا ١٢-١٥هەزار كرێكار و ١٣٨٠ وڵاخ بەشداریان لەو كارانەدا كردووە، ١٨٠-٢٢٠ دەستگای جۆلایی بەكار هاتوون، ١١٢٤ مەكینەی خوری رستن(تسريه السوف)، ١٧٥٠نول(نسج على نول).

مۆنۆپۆڵی دەوڵەتی مەمالیكی میسر تەنها كەرتی تایبەتی ئفلیج نەكرد بوو، بەڵكو توانا و جۆشی داهێنانی خەڵكەكەی هێندەی تر لە جاران خنكاند بوو. راستە هەتا رادەیەك بۆ ماوەیەك بەرهەمهێنان گەشەی كردووە و ئاڵوگۆڕی بازرگانی بوژاوەتەوە، بەڵام بەهۆی ئەو مۆنۆپۆڵە و سەرپەرشتیكردنی بەرهەمهێنان لەلایەن خەڵكانی ناشارەزای گەندەڵی سەر بە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، لە دوای دەیان ساڵێك ئەو پیشەسازییانە شكستیان هێنا و بەرگەی بەرەنگاربوونەوەی كەلوپەلی دەرەكیان نەگرت. ئەو مەكینە مودێرنانەی لە ئەوروپاوە هێنابوویان لەبەر نەبوونی كرێكاری شارەزا و گرانی سیانەیان نەتوانرا بەكاربهێنرێن. ساڵی ١٨٣٠زیاتر لە نیوەی ئەو كەرەسە خاوەی دایان نابوو بۆ بەرهەمهێنان، لەبەر نەتواندنی بەكارهێنانیان رزیون و فڕێدراون.

لە زەمینەیەكی وادا، بێگومان بازرگان و كۆمپانیا و بانكەكانی وڵاتە كەپیتالیستەكان نە بە ئەركی خۆیان زانیوە یارمەتی گەشەكردنی ئەو پیشەسازیانە بدەن و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان زانیوە، چونكە ئەوەی ئامانجی ئەوان بووە بەرژەوەندی خۆ بووە لە فرۆشتنی بەرهەمی خۆیان و كڕینی كەرەسەی خاوی هەرزان.

دەوڵەتەکان هیچ ئاسانکاریان نەکردووە بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیش. بۆ یەکەمجار لە دەوڵەتی عوسمانی ساڵی ١٨٤٧ یەکەم قوتابخانەی کشتوکاڵی کرایەوە. نە ئەوانەی ئەو قوتابخانەیان بەڕێوە دەبرد شارەزاییان لەو بوارەدا هەبوو نە قوتابخانەکە هێندە گەورە بوو، کە بتوانێت ژمارەیەکی ئەوتۆ کادیری کشتوکاڵی ئامادە بکات بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی ملیونەها جوتیار.

زیادبوونی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان لە پێناوی ساغکردنەویان لە دوو بواردا بوو. یەکەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی کەرەسەی خاو، دووەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی راستەوخۆ. گرنگترین بەرهەم بۆ کەرەسەی خاو کە بە پلەی یەکەم بۆ هەناردەکردن بووە، بریتی بوون لە ئاوریشم، لۆکە، توتن، تلیاک، زەیتون، خوری و پێستە. ئەم بەروبوومانە لە ناوچە کەناردەریاکان و ئەو شوێنانەی کە ئاوی زۆر و زەوی کشتوکاڵی چاکی هەبووە بەرهەمهێنراون. نمونەی ئەو ناوچانە بریتی بوون لە کەنار دەریاکانی ئەنادۆڵ، کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و شاخەکانی لوبنان، لێوارەکانی نیل لە میسر و ئازەربایجان و دەوروبەری قەزوین و ئەو شوێنانەی تری ئێران کە سەدان قەناتیان تیادا راکێشا بوو.

زیادبوونی دانیشتوانی شارەکان و هەروەها تایبەتمەنداری بوونی (تەخەسوسکردنی) جوتیارانی هەندێ ناوچە لە بەرهەمهێنانی بەروبووم بۆ کەرەسەی خاوی پیشەسازی، پێویستی و خواستی بازارەکانی لەسەر دانەوێڵە و گۆشت و سەوزە و هێلکە و پەنیر و رۆن و کەرە ... زیادکرد. سەرەڕای ئەمانە بەهۆی شەڕەکانی ناپلیونەوە لە ئەوروپا و کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نمونەی گەنم لەوێ، هەناردەکردنی گەنمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ئەو کیشوەرەلە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا زیادکرد. لەم قۆناغەدا هەموو ئەمانە بووە هۆکاری زیادبوونی بەروبوومی کشتوکاڵی باکارهێنان و بەتایبەتی گەنم.

چۆن بڵاوبوونەوە و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان کاردانەوەی لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەبوو، بەهەمان شێوە کاردانەوەی گرنگیشی هەبوو لەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ناوچەکە. کاردانەوەی ئەوانە لەسەر ئەم کەرتانە جیاوازتر بوو لە کاردانەوەیان لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی.

هەندێ لە مێژوونوسەکان وای لێکدەدەنەوە، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری بۆ ناوچەکە کتومت بۆتە هۆی لاوازبوونی بەرهەمهێنانی پیشەیی و رێگرتن لە گەشەکردنی. رەنگە ئەمە لە روویەکەوە هەتا رادەیەك راستبێت، بەڵام لە چەند رویەکەوە پێچەوانەکەی راستە. پێش هەموو شتێك، وەکو لە بەندی چوارەمدا باسمانکرد، بەرهەمهێنانی فیوداڵی خێڵایەتی بەدرێژایی سەدان ساڵ قوفڵدراو و بەرتەسك بووە و لە قەبارەیەکی بچوکدا ماوەتەوە و گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتووە. بەرهەمهێنانی پی پیشەیی ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆبەخۆ توانای گەشەکردنی نەبووە، بە پێچەوانەوە

سیستمێکی ڕێگر بووه له هه‌موو گه‌شه‌کردن و به‌رفراوان بوونێك. له‌هه‌مانکاتدا پیسه‌سازی سه‌ره‌تایی له ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست له مێژووی کۆنی درێژیدا چه‌ندینجار سه‌ری هه‌ڵداوه و گه‌شه‌یکردووه، به‌ڵام هه‌میشه به‌هۆی فاکته‌ره ناوخۆییه‌کانه‌وه لاواز بووه و شکستی هێناوه. له‌به‌رئه‌وه ڕاست نیه بوترێ بڵاوبوونه‌وه بۆته هۆکارێکی سه‌ره‌کی بۆ گه‌شه‌نه‌کردنی به‌رهه‌مهێنانی پیشه‌یی و پیشه‌سازی سه‌ره‌تایی ئه‌م قۆناغه‌ی ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست.

به‌رهه‌مهێنانی پیشه‌یی و پیشه‌سازی سه‌ره‌تایی ناوچه‌که ڕووبه‌ڕووی ململانێی سه‌خت بۆوه له‌گه‌ڵ هه‌ندێك به‌رهه‌می باش و هه‌رزانی وڵاته که‌پیتالیسته‌کان و به‌شێکیان شکستیان هێنا یان لاواز بوون. به‌ڵام له‌لایه‌که‌وه ژماره و جۆری ئه‌و به‌رهه‌مانه‌ی که وایان به‌سه‌رهات سنووردار بوو و له‌لایه‌کی تره‌وه له‌م قۆناغه‌دا بڵاوبوونه‌وه‌ی سه‌رمایه‌داری هێشتا زۆر لاواز بوو و نه‌گه‌یشتبووه هه‌موو شوێنه‌کانی ده‌وڵه‌ته‌کان.

ئه‌و به‌رهه‌مانه‌ی هاورده ده‌کران و باشتر و هه‌رزانتر بوون له به‌رهه‌مه خۆماڵیه‌کان، به پله‌ی یه‌که‌م قوماشی لۆکه بوو ئنجا قوماشی خوری. به‌رهه‌می تر، که له‌ده‌ره‌وه هاورده ده‌کران زۆر که‌مبوون و ته‌نها بۆ دابینکردنی خواستی ده‌موده‌زگای ده‌وڵه‌ته‌کان و توێژێکی بچوکی ئۆرۆستوکراتی ده‌سه‌ڵاتدار بوو، له‌به‌رئه‌وه هێنده‌کاردانه‌وه‌یان نه‌بوو له‌سه‌ر به‌رهه‌مهێنانی خۆماڵی. سه‌ره‌ڕای ئه‌وه به‌رهه‌می قوماشی بێگانه نه‌گه‌یشتبووه هه‌موو ناوچه‌کان و له‌هه‌مانکاتدا به‌شێکی زۆر له‌و قوماشانه ده‌کرا له ناوخۆی ئه‌م وڵاتانه بۆ پیشه‌سازی درونی جلوبه‌رگ و پێداویستی تر وه‌کو که‌ره‌سه‌ی خاو به‌کاربهێنرێت.

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی له‌م قۆناغه‌دا هه‌ندێ به‌رهه‌مهێنانی پیشه‌یی و پیشه‌سازی سه‌ره‌تایی شکستیان هێنایان لاوازبوون، به‌ڵام به‌هۆی گه‌وره‌یی وڵاته‌کانی ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاست و زیادبوونی دانیشتوان و بوژاندنه‌وه‌ی بازرگانی له پاڵ لاوازی و سنوورداری بڵاوبوونه‌وه‌ی سه‌مایه‌داری له‌م قۆناغه‌دا، قه‌باره‌ی به‌رهه‌مهێنانی قوماشی ناوخۆ که‌می نه‌کرد. له‌هه‌مانکاتدا به‌رهه‌مهێنانی پیشه‌یی و پیشه‌سازی له بواره‌کانی تردا ژماره و جۆر و قه‌باره‌یان له چاو پێشتردا زیادیکرد.

به‌شێك له وه‌رشه پیشه‌ییه بچوکه‌کان گه‌شه‌یانکرد و گه‌وره‌تر بوون. به‌رهه‌می ئه‌وانه له بازاڕێکی بچوکی ناوچه‌یه‌که‌وه که‌وتنه ناردن بۆ ناوچه و هه‌رێمه‌کانی تر یاخۆد هه‌نارده‌کردنیان بۆ ده‌ره‌وه. ساڵی ١٨٢٥ ژماره‌ی ده‌ستگا جۆلاکانی شاری حه‌له‌ب ٢٦٥٠ دانه بوون، به‌ڵام ساڵی ١٨٥٩ ژماره‌یان گه‌یشتبووه ١٠هه‌زار دانه. ساڵی ١٨٥٠ ژماره‌یان له دیمه‌شق هه‌زار دانه بووه، به‌ڵام ساڵی ١٨٦٠ گه‌یشتبووه دوو هه‌زار دانه. له هه‌ندێ ناوچه‌ی نمونه‌ی ئه‌نادۆڵ و چیکانی لوبنان، وه‌رشه پیشه‌سازییه که‌پیتالیسته سه‌ره‌تاییه‌کان هه‌ستاون به هاوردکردنی تاوو ده‌زووی لۆکه‌ی ئینگلیزی بۆ به‌رهه‌مهێنانی جلوبه‌رگ. ساڵی ١٨٣١ ته‌نها ٨٠٠ته‌ن تاوو ده‌زوو هاورد کراوه، به‌ڵام ساڵی ١٨٥٠ توانیویانه

٣٠٠٠تەن هاورد بکەن. لەو ســـاڵانەدا مەکینەی مودێرن لە ئەوروپای رۆژئاواوە هاورد کراون بۆ ئەنادۆڵ و ســـوریا و میســـر. لەبەر هەرزانی مســـرەفی کارپێکردنی ژن و منداڵانی دەرەوەی شـــارە گەورەکان ئەوانە زیاتر لەشـــارە بچوك و گوندەکاندا بەکارهێنراون. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی بتوانن بـەنرخێکی هـەرزانتر بـەروبوومـەکـانیـان بفرۆشـــن و توانـای ململانێی بـەرهـەمـە هـاوردکراوە ئەوروپییەکانیان هەبێت.

لەم قۆناغەدا، بەهەمان شێوە لە چەندین ناوچەی ئێرانیش پیشەسازی سەرەتایی گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە. بەهۆی زیادبوونی خواســـت لە ناوەوە و دەرەوی وڵاتەکە لەســـەر هەندێك بەروبوم، هەندێ لە پیشـەییەکان توانیویانە وەرشـەکانیان گەورەتر بکەن و ژمارەی شـاگردەکانیان زیادکەن و بەرهەمەکانیان بۆ ناوچەکانی تر و دەوڵەتی عوســـمانی و دەرەوە هەناردە بکەن. گرنگترین ئەو بەرهەمانە فەرش و بەرەوە و بەروبوومی پێستە و ئاوریشم بوو.

لەگەڵ تەوژمی بڵاوبوونەوەی ســـەرمایەداری و زیادبوونی بازرگانی لەگەڵ ئەوروپییەکاندا بە رێژەیەکی زۆر، هەتا ســـاڵی ١٨٦٠ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـتدا زیاتر بوو لەچاو بازرگانی لەگەڵ ئەوروپادا. ئەو زیادبوونە بە پلەی یەکەم بۆ پەیدابوونی تایبەتمەنداری وڵات و ناوچەکان لە هەندێ بەرهەمی تایبەتیدا و سـەقامگیری رێگەوبان گەڕاوەتەوە. لە نێوان ســـاڵەکانی ١٨٠٠-١٨٣٠دا بەهای هەناردەکردنی بەرهەم لە میســـرەوە بۆ شـــام پێنج هێندەی لێهاتووە، لە ٣٠٠،٠٠٠ پاوەندوە لە ساڵێکدا گەیشتۆتە ١،٥٠٠،٠٠٠پاوەند. گەنمی تایبەتی شام و زەیتی زەیتون و سابونی رەقی(سابونی زەیتون) لە حەلب و شامەوە هەناردەی هەرێمەکانی تر کراوە. موسڵ و جەزیرە و حەلەب تایبەتمەندار بووە بە بەرهەمهێنانی زەیت و کونجی و بەکارهێنانیان لە پیشـەسازی ســـەرەتاییدا. چیاکانی لوبنان و هەندێ ناوچەی ئێران بە ئاوریشـــم بەناوبانگ بوون، میســـر بە برنج، ئەنادۆڵ بە میوە و تەختە. لە کوردســـتان و ناوەوەی ئەنادۆڵ مەڕوماڵات و خوری و پێســـتە هەناردەی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و شـام و چیاکانی لوبنان و تاران کراون. هەر لە میسر، بەهۆی ئاوی زۆرەوە، لۆکە و شەکر و خەنە و کونجی و فستقی عەبید تایبەتمەنداری تێداکراوە.

لەســـەرەتادا، دەســـەڵاتی ئایینی لە ئێران دژی کارکردن بوون بە راوەماســـی و کاڤیار دەرهێنان لە دەریـاچـەی قـەزوین، چونکـە بـە کـارێکی پیســـیـان لـەقـەڵـەم داوە، بـەڵام بـە هـاتنی هـەنـدێ کۆمپـانیـای ئەمەریکی گۆڕان بەســـەر ئەو کەرتەدا هات و بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی. بەهەمان شـــێوە لەو وڵاتە کۆمپانیای بێگانە سەرپەرشتی دارستان و بەرهەمی تەختەیان دەکرد.

دەرهێنانی منیرال و سامانی سروشتی لەم قۆناغەدا هەتا رادەیەك گۆڕانکاری بەسەرداهات. نمونەی ئەوانە بریتی بوون لە بەردی پیرۆز، خوێ، مس، ئاســن، خەڵوز، گرافیت و ئەلەمنیوم. پیترۆڵ هێشـــتا لەم ناوچانەدا کاری تێدا نەکرابوو. زۆربەی کارەکان لەمانەدا کۆمپانیای بێگانە دەیانکرد. لەبەر خراپی

ڕێگەوبان و گرانی خەرجی گواستنەوە، لاوازی پیشەسازی ناوخۆ و نەبوونی کەپیتالی پێویست و چەندین هۆکاری تر، ئەم کەرتە زۆر بەخاوی بەرەوپێش دەچوو، لەبەرئەوە زۆربەی ئەو کۆمپانیا بێگانانە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا بەهۆی زەرەرکردنەوە وازیان هێناو بەجێیان هێشتن. خواستی پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی بۆ ئەو کەرەسە خاوانە لاوازبوو، هەروەها کۆمپانیای بەهێزی خۆماڵی ئەوتۆ نەبوو، کە بتوانن جێگای کۆمپانیا بێگانەکان بگرنەوە، دەوڵەتەکانیش لەو بوارەشدا هیچ چاکسازی و ئاسانکارییەکیان نەکرد. لەبەرئەمانە لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠وە تەنها بەشێکی کەمی ئەمانە بەردەوامیان بەخۆوەبینی.

زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی و تایبەتمەندارییوونی ناوچەکان لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و لە پاڵیدا زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان بوونە هۆی زیاتر بەکارهێنانی دراو و کەمبوونەوەی ئاڵوگۆڕی عەینی(کاڵە بە کاڵە گۆڕینەوە). دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەتا دەهات زیاتر پێویستیان بە دراوبوو بۆ کڕینی چەك و تەقەمەنی لە وڵاتە کەپیتالیستەکان و دانی مووچە بە کارمەندە ئیدارییە نوێیەکان و کڕینی بەروبوومی تری دەرەکی. ئەو پێویستییە بووە هۆکاری ئەوەی دەوڵەتەکان لە باتی باجی عەینی، دەست بکەن بەوەی بە دراو باج لە مسکێن و جوتیارەکان بسەنن. ئەمە مسکێن و جوتیارەکانی لادێیی ناچاردەکرد، کە بۆ پەیداکردنی دراو بۆ دانی باج، بەرهەمەکانیان لە بازاڕەکاندا ساغبکەنەوە. ئەم پرۆسەیە لەلایەکەوە بەکارهێنانی دراوی زیاتردەکرد و لەلایەکی ترەوە سیستەمی داخراو و قوفڵدراوی فیوداڵی خێڵایەتی تێك دەشکاند و زیاتر لادێکانی بە بازاڕەکانەوە دەبەستەوە.

زیادبوونی بەکارهێنانی دراو و ئاڵوگۆڕی دراو بەشێوەکەی فراوانتر لە کۆن، لەلایەکەوە قازانج و کەپیتاڵی توێژێکی زیادکرد، کە لەو بوارەدا کاریان دەکرد و لەلایەکی ترەوە بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر دراوی خۆماڵی و دەرەکی و ئاڵوگۆڕپێکردنیان، رۆڵی سەرافەکان بەهێز بوو و کە پیتال لەدەستیاندا کۆبۆوە. هەڵبەتە ئەمە سەرەتای دەسپێکردنی کاری بانکی و سیستەمی بانکی خۆماڵی سەرەتایی بوو. ئەمانە بە تایبەتی لە شارە بازرگانی و کەنار ئاوەکان رۆڵیان زیادیکردن. ئەمانە قەرزیان دەدا لە وەبەرهێنانکردندا لە کەرتەکانی بازرگانی و کشتوکاڵی و پیشەسازی سەرەتایی داو هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لە بەهێزبوندا بوون. بوونی سیستمی بانکی سەربەخۆ و بەهێز یەکێکە لە هەرە مەرجە گرنگەکان بۆ گەشەکردنی ئابوری، بەڵام ئەم کەرتە خۆماڵێش وەکو کەرتەکانی تر چەندین کۆسپ کەوتە رێگەی.

ئەمانەش وەکو بەرهەمهێنەرە خۆماڵیەکانی تر، دەوڵەت باج و رسوماتێکی زۆری لێدەسەندن و بەهۆی بیروکراتی و گەندەڵییەوە دەستگاکانی دەوڵەت کۆسپیان بۆ درست دەکردن. دەوڵەت و دەستگاکانی دەوڵەت لەبەر کورتهێنانی بوجە و پێویستیان بە پارەی نەقد، قەرزێکی زۆریان لەمانە

وەردەگرت. بەشێکی زۆر لەو قەرزانە نەدەدرانەوە ئەگەر بشدرانایەوە لەگەڵ ئەوەی ماوەیەکی زۆری پێ دەچوو لە باتی قازانج قەرزدارەکان زەرەریان دەکرد. ئەو بانکە سەرەتاییانە لە ترسی ناسەقامگیری و لە دەستچونی کەپیتالەکانیان نەیاندەوێرا قەرزی درێژخایان بدەن بۆ وەبەرهێنانکردن لە بەرهەمهێنی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتاییدا، بەڵکو زیاتر قەرزیان بەکەرتی بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو دەدا بۆ هەناردەکردن.

کۆمپانیا وبانکەکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە ڕێگەی دەستپێکردنی قەرزدان بە دەوڵەتەکان بۆ کڕینی چەك، لە دوای ساڵەکانی ١٨٤٠ دەستیان کرد بە چالاکی بانکی لە شارە بازرگانییەکانی ناوچەکەدا. ئەمانە لە پێناوی زیادکردنی قازانجی خۆیاندا بۆڕبۆڕێنیان لەگەڵ بانکە خۆماڵییە لاوازە سەرەتاییەکاندا دەکرد. زیاتر قەرزیان دەدا بەوانەی کار لە بازرگانی هاوردەکردن و هەناردەکردنی کەلوپەل و کەرەسەی خاو بۆ وڵاتەکانی ئەوروپا دەکرد. لە ڕێگەی پێدانی قەرز بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئەکتەرەکانی تر، مەرجی ئابوری و یاسایی و سیاسی خۆیان دەسەپاند. ئەوەی دەوڵەتەکان بە بانکەوانە خۆماڵییەکانیان دەکرد لەگەڵ بانکە بێگانەکان بۆیان نەدەکرا. هەموو ئەمانە ڕۆڵ و دەرفەتی گەشەکردن و سیستمی بانکی خۆماڵی لاوازکرد.

خواستی زۆری وڵاتە کەپیتالیستەکان لەسەر هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو و هەروەها هەرزانی بەرهەمهێنانی ئەو بەروبومانەو قازانجی مسۆگەری باش تیایدا، وای لە توێژێکی فیوداڵی موڵکدارکرد، کە زیاتر توانایان لەو بوارانەدا بەکاربهێنن و مسکێنەکانیان ناچار بکەن ئەو بەرهەمانە بچێنن. قازانجی زۆر و خێرای کاری بازرگانی بە بەرهەمە هاوردەکراوەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە و ترسی کەمتری لەناوچونی کەپیتال تیایدا، پاڵی بە بازرگان و توێژێکی فیوداڵی موڵکدار دەنا، کە زیاتر کار لەو بوارانەدا بکەن. ئاسانکاری دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بۆ ئەو بازرگانیانە بەهۆی دابینکردنی باج و گومرگی زۆر تیایاندا، هەروەها گەندەڵی ئەوانە لە بەرتیل وەرگرتن و خۆبەشەریکایەتی کردن تیایاندا، هێندەی تر ئەو بوارانەی بەهێز دەکرد.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناعەدا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و هەندێ پیشەسازی گۆڕانکاری چاکیان بەسەرهات و بوژاندنەوەی بازاڕ و بەستنەوەی ناوچەکان پێکەوە زیادیکرد، ئاڵوگۆڕی دراو زیادیکرد و سەرەتایی کاری بانکی دەستی پێکرد، بەڵام ئەو کەرتانە لەچاو ئەو بڵاوبوونەوەە مەزنەدا وەکو پێویست گەشەکردنی بەخۆوە نەبینی. بێگومان هۆکاری ئەوە بە پلەی یەکەم بۆ ناسەقامگیری و نەپاراستنی مولك و ماڵی خەڵك و باج و گومرگی قورس و لاوازی کەپیتاڵ و سیستمی بانکی و دەستێوەردان و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و گەندەڵێکی بێسنوور لە ریزەکانیاندا دەگەڕێتەوە. هەروەها ئاسانکاری دەوڵەتەکان بۆ بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە

کەپیتالیســـتەکاندا لە پێناوی بەرژەوەندی و بەردەوامبوونی دەســـەڵاتیاندا زیانی بە بەرهەمە خۆماڵیەکان دەگەیاند.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم زانیاریانەی سەرەوە بروانە ٣٠ ل٦٤-٧٥ هەروەها ١٥ ل٣٣-٣٩>.

دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا

١٨٠٠-١٨٦٠

لە کۆمەڵگەدا زۆرینەی خەڵك بە رۆڵ و ئاستی جیاواز بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەکەن. هەر تاك و گروپێك لەوانە پەیوەندی تایبەتی لەگەڵ بەرهەم و ئامرازەکانی بەرهەمهێناندا دەبەستن. زەوی، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ، تۆو، کارگە و شوێنکار، مەکینە، کەرەسەی خاو، بەڕێوەبردن و شارەزایی نمونەی ئەو ئامرازانەن. چۆنێتی پەیوەندی ئەو تاك و گروپانە لەگەڵ بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە دروستبوونی بنەمای موڵکداری ئەوانەو شێوازی تەسەروفکردن پێیانەوە. لە پرۆسەی ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا هەمیسانەوە ئەو گروپانە رووبەڕووی یەکتر دەبنەوەوە و بەرژەوەندی تایبەتی لەیەکیان نزیك دەخاتەوە و بەرژەوەندی جیاواز دەیانخاتە ململانێکردنی یەکترییەوە. ئەم زەمینە و مەرجانە دەبنە هۆی دروستبوونی چینوتوێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەدا. هەر بەشێك لەمانە بەرژەوەندی و پێگە و توانای تایبەتیان لە کۆمەڵگەدا بۆ دروست دەبێت و لەسەر ئەو بنەمایانە رۆڵیان دەبێت لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا<١٢٧\١٢٦>.

بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لەم قۆناغەی مێژوویەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێناندا زەمینەی بۆ گۆڕانکاری مەزن لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەکاندا دروستکرد، کە پێشتر بەو ئاستە رووی نەدابوو. ئەو زەمینەیە بووە هۆی دروستبوون و هەتا رادەیەك بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە هەموو ئاست و بوارەکانی کشتوکاڵی و پیشەیی و پیشەیی و بازرگانیدا. سەرەڕای ئەمانە بووە هۆکاری دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە سروشت و رەفتار و رۆڵی چینوتوێژە تەقلیدیەکانی کۆمەڵگە و لە پاڵیدا گۆڕانکاری لە رووی سیاسی و ئابوری و رۆڵی دەوڵەت و بڕیاردانداا.

بەهۆی ئەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە هەموو ناوچەکاندا لە هەمانکات و بەهەمان ئاست و خێرایی رووی نەدا، بە هەمان شێوە گۆڕانکاری لە پەیوەندێکانی بەرهەمهێنیشدا لەهەمان کات و بە هەمان ئاست و خێرایی لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەك یەك بەرێوە نەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ وە لە ناوچە نزیك کەنار دەریاکان و شارە بازرگانییە گەورەکاندا دەستیپێکرد، بەڵام لە هەندێ شوێن نمونەی کوردستان و عێراقی عەرەبی دەستپێکردنی ئەمانە کەوتە نیوەی دووەمی سەدەکەوە.

چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە بواری موڵکایەتی لەم قۆناغەدا لەوەدا بوو، کە دەست بکرێت بەوەی موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی لەدەست توێژە جیاوازەکانی فیوداڵی خێڵایەتی لەسەرەك خێڵە گەورەکان و باجکۆکەرەوەکان و پیاوە ئاینیە گەورەکان و کاربەدەستانی سەربازی و ئیداری و سیاسی

دەوڵەت بسەنرێتەوە و بکرێنەوە بە موڵکی میری و بە سەنەد و تاپۆ بدرێتە دەست ئەوانەی بە راستوخۆ بەرهەمی تێدا دەهێنن<١٦ ل٤>.

ئەم چاکسازیەی دەستەبژێری دەسەلآتدارانی دەوڵەتەکان بە مەبەستی ئەوە بوو، کۆنترڵی دەوڵەت بەسەر بەرهەمهێنان و داهات و باجەکان زیاتر و فرە چەشنتر بکات و لە هەمانکاتدا دەسەڵاتی ئەو چین و توێژانە کەمکاتەوە و کۆنترۆڵی دەستگاکانی دەوڵەت بەهێزتر بکات. ئەوانە بوونە هۆکاری نەمان یان کەمبونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ریزی توێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی ناوچەکان کە پێشتر نزیك بوون لە دەستەبژێری دەسەلآتداری دەوڵەتەوە. ئەوەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە بەسەر میرنشین و ژمارەیەك لەسەرەك خێڵە گەورەکانی کوردستان هات نمونەیەك بوو لەوانە.

لە باتی ئەوەی موڵکایەتی زەویوزار بە سەنەد بکەوێتە دەست بەرهەمهێنەران، بە پێچەوانەوە بە کردەوە لە رێگەی گەندەڵی و پاشکۆیەتی و بەرتیل و خۆسەپاندنەوە، بەشی هەرەزۆری زەویوزاری کشتوکاڵی و سەرچاوە ئاوەکان لە رێگەی سەنەدەوە کەوتنە دەست سەرەك خێڵ و ئەعیان و گەورە دەسەلآتدارانی سەربازی و ئیداری ناوچەکان و شێخ و پیاوە ئایینییە گەورەکان. رێژەیەکی زۆرکەم لەوانە کەوتە دەست ئەو جوتیارانەی راستەوخۆ خۆیان بەشدارییان لە بەرهەمهێناندا دەکرد. ئەوەش لە ڕێگەی بەرتیلدان و خزمایەتی و واستەکردن و بەشەریکردنی هەندێ لە دەسەلآتداران بوو<١٥ل٦٢\ ٣٠ ل ٦١>.

لەگەڵ ئەوانەشدا ئەو گۆڕانکارییانە بوونە هۆکاری ئەوەی چەند توێژێکی نوێی موڵکدار لە رێگەی سەنەدەوە بۆ یەکەمجار مافی موڵکایەتی زەویوزار پەیدا بکەن. هەرچەندە ئەو سەنەدانە زۆرجار دەبوایە سالآنە نوێ بکرێتەوە و پابەندبوون بە وەلا و پاشکۆیەتییەوە بۆ دەسەلآتدارانی دەوڵەت، بەلآم جۆرە سەقامگیرییەکی لە موڵکایەتیدا دروستکرد و بووە هۆکاری ئەوەی چەند توێژێکی کۆمەلآیەتی نیمچە مەلاکی گەورە و بچوك دروست بێت و زیاتر لە جاران دڵیان بە زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بسووتێت.

بەهۆی گەشە نەکردنی تەکنیك و ڕێبازی نوێی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و هەژاری و بێ دەسەلآتی مسکێنەکان و کەم خەرجییان زۆربەی ئەوانە هەر وەکو پێشتر بە مسکێنی و بێ موڵکایەتی زەویوزار مانەوە. بگرە بەهۆی پەیدابوونی مۆدێلی سەنەدەوە، هەندێ لەسەرەك خێڵ و شێخ و دەسەلآتدارە گەورەکان، زەوی ژمارەیەك زۆر جوتیاریان زەوتکرد. ئەو جوتیارانە یان لەسەر زەویەکانیان دەردەپەڕان و ڕوویان دەکردە شارەکانیان و دەبوونە کرێکاری وەرزی و بەرامبەر دانی خۆراك پێیان، یان موچەیەکی کەم کاریان پێدەکرا.

ناچارکردنی رەوەندەکان بە نیشتەجێبوون و سەندنی باجی قورس لێیان و کردنی رۆڵەکانیان بە سەرباز لە لەشکری دەوڵەتدا، ژمارەیەکی زۆر لەوانەی رووبەڕووی بە هەژاری کردەوە و ناچاربوون وەکو

شـوان و گاوان و سـەپان لە کێڵگەی مەلاکەکاندا کار بکەن، یان روو بکەنە شـارەکان بۆ کارکردن. ئەم دوو توێژەی دوایی، بوونە بەشـێك لە هەوێنی دروسـتبوونی کرێکاری کسـتوکاڵی و کرێکار و خەڵکی هەژاری بێدەرامەتی شارەکان<١٥ ل٤٩>.

ئەم گۆڕانکارییانە لە موڵکایەتی و ریزی چینوتوێژەکاندا، سـەرەتای ململانێی درێژخایان بوو لە نێوان ئەوانەی کە سوودبەخش بوون بەو چاکسازییانە و بەسەنەد دەبوونە موڵکدار و ئەو توێژانەی تری فیوداڵی خێڵایەتی کە پێشـتر تەسـەروفیان بە زەویوزار و بەرهەمهێنان و داهاتی باجەکانەوە دەکرد. ئەمانە بوونە خاوەن بەرژەوەندی جیاواز و کەوتنە دوو بەرەی جیاوازەوە. ئەوانەی کە سـوودبەخش بوون، پێگەی کۆمەڵایەتی و ئابوریان بەهێزتر بوو و گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا دەبینی. بە پێچەوانەوە ئەوانەی زەرەربەخش بوون، دژی گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوە بوون و هەوڵی سەرلەنوێ بوژانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیان دەدا<٣٠ ل٦٣>.

لێرەدا بڵاوبوونەوە و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بووە هۆکاری ئەوەی هەمیسانەوە ئەم توێژە فیوداڵە موڵکدارە نوێیە بەسـەر دوو بەرەی خاوەن بەرژەوەندی جیاوازەوە دابەشبن. بەشێك لەوانە توانا و دەرفەتیان پەیداکرد و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشـتوکاڵی کەرەسـەی خاو بۆ هاناردەکردن، نمونەی ئاوریشـم و لۆکە و توتن و تلیاك. ئەمانە بەرژەوەندی هاوبەشـیان لەگەڵ کۆمپانیا و وڵاتە بێگانەکان و ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە کاریان لە هەناردنەکردن و هاوردەکردنی کەلوپەلدا دەکرد. بەشـی دووەم ئەو توێژە فیوداڵە خێڵایەتییە تەقلیدیانە بوون، کە لەگەڵ ئەوەی بوونە موڵکداری زەویوزار، هەمان درەفت و توانای بەشـی یەکەمیان بۆ نەخوڵقا و زیاتر خەریکی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشـتوکاڵی بەکارهێنانی بوون بە پلەی یەکەم بۆ دابینکردنی پێداویسـتییەکانی بازاڕەکانی ناوەوە. ئەمانە وەکو توێژی یەکەم سوودبەخش نەبوون لە بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهانی و بگرە ئەو بڵاوبوونەوەەیان بەهەڕەشـە بۆ سـەر خۆیان دەزانی. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندی و کاری هاوبەشیان لەگەڵ ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە بە پلەی یەکەم بە بازرگانی ناوخۆوە خەریکبوون.

لەم دۆخەدا بازرگانەکان دابەشـبوون بەسـەر دوو توێژی سـەرەکیەوە. ئەوانەی بە پلەی یەکەم بە کاروباری هاوردەکردن و هەناردەکردن هەڵدەسـتان و بەرژەوەندی راسـتەوخۆیان هەبوو لە بڵاوبوونەوەدا. هەتا دەهات کار و کاسـپی ئەمانە زیادی دەکرد و پاڵپشـتی بازرگان و کۆمپانیا بێگانەکانیان هەبوو، هەروەها دەوڵەت بەهەمان شـێوەی ئەوانی تر دەسـەڵاتی بەسـەریاندا نەدەشـکا. دەکرێ ئەمانە بە بازرگانی پاشـکۆ ناوبنرێن. توێژی دووەم ئەوانە بوون کە بەکاروباری بازرگانی ناوخۆ و هەرێمایەتی هەڵدەستان. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندیان لەگەڵ بەرهەمهێنەرە پیشەییەکانی خۆماڵی و بەرهەمی کشـتوکاڵی بەکارهێنانی هەبوو. دەسـەڵاتدارانی دەوڵەت دەیتوانی ئاسـانتر کۆنترۆڵی ئەمانە بکات و لەچاو توێژی یەکەمدا باج و گومرگیان بە ڕێژەیەکی زیاتر لێدەستێنرا<١٥ ل٣٨ \ ٣٠ ل٨٨>.

سەرەڕای بازرگانە تەقلیدیەکان، چەند توێژێکی فیوداڵی خێڵایەتی لە بنەماڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و فیوداڵی خێڵایەتی و فیوداڵی موڵکداری خاوەن بەرهەمە سلەعیەکان، هەروەها بەشێك لە درستەڵاتدارانی دەستگا خۆجێیەکانی دەوڵەت، بە راستەوخۆ و ناراستەوخۆ لە رێگەی شەرعی و ناشەرعیەوە بەشداری و شەریکایەتیان لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا دەکرد.

ئەوانەی هەتا دەهات رۆڵیان لە ئەرکی باجکۆکردنەوە زیادی دەکرد دوو توێژ بوون. بەشێکیان کاربەدەستی مەدەنی و سەبازی دەوڵەت بوون و بەرامبەر موچەی دیاریکراو کاریان دەکرد و بە راستەوخۆ باجیان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند. بەشی دووەمیان ئەوانە بوون کە بە قۆنتەران ئەو کارانەیان لە دەوڵەت وەردەگرت. بێگومان هەر وەکو کۆن مەسەلەی گەندەڵی و تەبەعێت و وەلا لەناو ئەم توێژانەدا هەر بەردەوام بوو. بەشێك لەمانە بەتایبەتی ئەوانەی کاری قۆنتەراتیان دەکرد بەهۆی داهاتی زۆر بەدەستیانەوە و پێگەی کۆمەڵایەتیانەوە، کەپیتالێکی باش لە دەستیاندا کۆدەبۆوە و بەشدارییان لە کاروباری بەرهەمهێنانی بەرهەمی کشتوکاڵی سلەعی و بازرگانی و فینانسدا دەکرد.

بۆ بەهێزکردنی دەستگاکانی دەوڵەت و مسۆگەرکردنی باجەکان و زیادکردنیاندا دەستەبژێری دەسەڵات سەرلەنوێ کەوتنە دامەزراندنی والی بەهێزی نوێ و ژمارەیەکی زۆر خەڵکی سەربازی و ئیداری. دامەزراندنی ژمارەیەك زۆر لەو بوارانەدا چەند توێژێکی نوێیی فەرمانبەرانی دروستکرد، کە بریاری ئابوری و سیاسی ناوچەکانیان دەکەوتە دەست و لە رێگەی گەندەڵی و خۆبەشەریککردن لە کاروباری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و بوون بە خاوەن موڵك لە رێگەی سەنەدەوە دەوڵەمەند دەبوون. ئەمانە هەتا پلەیان لە دەستگاکانی دەوڵەتدا بەهێزتربووایە، پێگەی کۆمەڵایەتییان بەرزتر دەبۆوە و دەرفەتی سامان کۆکردنەوەی زیاتریان بۆ دەرەخسا.

لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی لەم قۆناعەدا پشتگیری و هەمانگەری تەواوی شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵایەتیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ گۆڕانکاری لە ریزی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و دروستبوونی بەرژەوەندی جیاواز لە نێوەندیاندا، ئەمانیش بوون بە دوو بەرەوە. بەشێکیان بەلای بڵاوبوونەوەی سەرمایەداریەوە دایاندەشکان و بەشەکەی تریان دژی بوون. هەڵبەتە ئەم لەیەك ترازانە لە قۆناعی داهاتوی مێژووی ناوچەکەدا زیاتر روون دەبێتەوە.

بڵاوبوونەوە و بوژاندنەوەی بازاڕ و زیادبوونی خواست لەسەر بەروبووم بووە هۆکاری دەستپێکردنی تێکشکاندنی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی پیشەیی و گەشەکردن و بەرفراوانبوونی بەشێکی و هەتا رادەیەك دروستبوون و بوژاندنەوەی هەندێ بواری پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی. ئەم گۆڕانکاریانە توێژە کۆنەکانی حەرەفی گۆڕی بە توێژێکی بەرهەمهێنەری پیشەیی کە بە شێکیان بازرگان و ئەوانی تر وەستاباشیە کۆنەکان بوون. ئەم توێژانە بوونە هەوێنی دروستبوونی برژوای پیشەیی خۆماڵی، کە لە قۆناغەکانی دواتری مێژووی ناوچەکەدا رۆڵی گرنگیان هەبووە لە گۆڕانکاریەکاندا. لەم بوارانەدا

سەرەڕای گۆڕان لە سروشتی ئەو پیشەگەرانە خۆیاندا، ژمارەیەکی زیاتر شاگرت لە شوێنکارکانیاندا کاریان دەکرد و ئەمانە بوونە هەوێنێك بۆ دروستبوونی چینی کرێکار. ئەم گۆڕانکارییانە لە چەندین بواری بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتاییدا روویدا، کە دواتر دەگەڕێینەوە سەر باسکردنیان.

دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر بنەمای سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێلایەتی دروستبوو. بە ڕوانگەی ئەوانە بێجگەلە ئەوەی کۆمەڵگە بەسەر راعی و رەعیەت و چینوتوێژی جیاوازەوە دابەشبوو، بەسەر خێڵ و پێکهاتەی جیاواز و ئەوانە بەردی بناغەی کۆمەڵگاکان بوون دابەشبوو.

ئەم خاسڵەتە لەم قۆناغە مێژووییەدا، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری تیایدا روویدا و پرۆسەی گواستنەوەی بە پلەی جیاواز لە ناوچەکاندا دەستی پێکرد، بووە فاکتەرێکی تر بۆ زیادبوونی جیاوازی و نایەکسانی لە نێوان ناوچە و خێڵ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەکاندا. بەهۆی ئەوەی هەتا دەهات جیاوازی زیادیدەکرد لە ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچە و پێکهاتانە و رۆڵیان لە گۆڕانکارییە خێراییەکان و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا. ئەم نایەکسانیە هەوێنێك بوو بۆ دروستبوونی ململانێی توندوتیژی درێژخایانی نێوان ئەو پێکهاتانە، کە هەتا ئەمڕۆ هەر بەردەوامە.

قۆناغی دووەم
لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و زاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی ١٨٦٠-١٨٩٠

ڕەنگە ئەم قۆناغە گرنگترین و هەستیارترین قۆناغبێت لە مێژووی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دوای ساڵەکانی ١٨٠٠ وە. لێرەدابوو زەمینە بۆ ئەوە خۆشبوو، کە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەتوانێ ڕێبازی سەربەخۆیی و گەشەکردن وەرگرێت، بەڵکو لە باتی ئەوە رێبازی پاشکۆیەتی و زەلیلی گرتەبەر.

بوونی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە کۆسپی سەرەکی لە بەردەم گەشەکردنی ئابوری و بە هێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە ناوچەکەدا، شکستهێنانیان لە چاکسازیدا،هەروەها لە پێناوی مانەوەی خۆیان و سیستمەکەیاندا پشتبەستنی تەواویان بە کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان، هەموو ئەمانە دەوڵەت و کۆمپانیا و بانك و بازرگانە بێگانەکانی کردە تەرەفێکی کاریگەر و بڕیاردەر لەسەر رێچکەی گەشەکردنی ناوچەکە و رێبازی گۆڕانکاری تیایدا. ئەو دەوڵەتانە تەنها سەربەخۆیی ئابوریان لەدەست نەدا، بەڵکو سەربەخۆیی و سیاسی و سەربازیشیان لەدەست چوو. زۆربەی بڕیاری سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان کەوتە دەستی بێگانەوە. دەسەڵاتداران بوونە پارێزەری بەرژەوەندییەکانی سەرمایەداری جیهان، بوونە کۆسپێکی گەورەتر لە جاران لە بەردەم گەشەکردنی ناوچەکە و پاراستنی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکانی.

<u>سەرلەنوێ شکستهێنانی دەوڵەتەکان لە چاکسازیدا</u>

هەروەکو چۆن دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتیکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە مێژووی هەزارساڵەی پێشوویاندا شکستیان دەهێنا لە چاکسازییەکانیاندا بۆ زیاتر بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و مسۆگەرکردن و زیادکردنی داهاتەکانیان لە ڕێگەی تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە، بەهەمان شێوە لەم قۆناغەشدا لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێنا. ئەوانە لە باتی ئەوەی لە ڕێگەی چاکسازییەوە بتوانن قەیرانە ئابوری و سیاسی و سەربازەکانیان چارەسەرکەن، قەیرانەکانیان قوڵتر و فراوانتر و ئاڵۆزتر بوو.

ئەو شکستهێنانە پێشتر یان دەبووە هۆکاری داڕمانی دەوڵەتەکانیان وەکو بەسەر دەوڵەتی خولەفای راشدین و ئەمەوی و سەفەوی و ئەفشار هات، یاخود لە ڕێگەی گۆڕانکاری بەردەوام لە پێکهاتەی دەسەڵاتدار و بەڕێوەبەرانی دەستگاکانی دەوڵەت و توێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتیدا نمونەی دەوڵەتی عەباسی و دواتر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چەند سەدەیەك دەوڵەتەکانی دەهێشتەوە.

ئەم جارەیان شکستهێنانی چاکسازییەکانی ئەم دەوڵەتانە لە دۆخێکی زۆر جیاوازتر بوو لە کۆن. ئەم دەوڵەتانە ویستیان بە پاڵدانە بەر سەرمایەداری جیهان و دەوڵەتە بێگانەکان پارێزگاری دەسەڵات و مانەوەی خۆیان بکەن، بەڵام ئەوە لەسەریان گران کەوت و بووە هۆکاری شکستهێنانی تەواویان و لەدەستچوونی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان و بوونی ناوچەکە بە پاشکۆ.

شکستهێنانی چاکسازی سەربازی و زیادبوونی خەرجی تیایدا

چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە پێناو بە مودێرنکردنی سوپاکانیان، نەوەك هەر شکستی هێنا، بەڵکو هەتا دەهات خەرجی زیادیدەکرد و لە هەموو ڕوویەکەوە بە پێچەوانەی ئەوەی چاوەڕوانیان دەکرد بە زیان دەشکایەوە. پیشەسازیی سەربازی، کە مۆنۆپۆڵی دەوڵەت بوو بۆ بەرهەمهێنانی چەك و تەقەمەنی و پاپۆر و پێویستی تری سەربازی تر، لەم قۆناغەدا شکستی هێنا و دەتوانیین بڵێین بەتەواوەتی نەما. ئەوەی لەو پیشەسازیە مایەوە تەنها بەرهەمهێنانی هەندێ جلوبەرگ و پێلاوی سەربازی بوو، ئەویش بە چەندایەتی خراپ و لە ڕێگەی گەندەڵیوە بە خەرجێکی زۆر بەرهەم دەهێنران. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە بۆ نەبوون یان کەمی کەپیتال، ناشارەزایی، تەکنیکی دواکەوتوو و ڕێگرتن لە توانای خوڵقاندن و داهێنانی خەڵکی دەگەڕایەوە، سەرپەرشتیکردنی ئەو پیشەسازییە لەلایەن دەوڵەتەوە کە خەڵی نەشارەزای گەندەڵی سەر بە دەستەبژێری دەسەڵاتدار تیایاندا بڕیاردەر بوون.

تەنها ڕێگە لەبەردەم ئەو دەوڵەتانە بۆ بە مودێرنکردن و پڕچەككردن و مەشقپێکردنی سوپاکانیان، کڕینی چەك بوو لە کۆمپانیا بێگانەکان و پەنابردن بوو بۆ شارەزایانی سەربازی دەوڵەتی دەرەکی بۆ فێربوونی بەکارهێنانی ئەو چەکانە و زانستی و ڕێکخستنی سەربازی. هەڵبەتە ئەمە لەلایەکەوە خەرجێکی زۆری تێدەچوو و لەلایەکی ترەوە ئەو چەکانەی پێیان دەفرۆشرا مۆدێلی کۆن بوون و لە دوای ماوەیەکی تر دەبوایە سەرلەنوێ چەکی نوێتریان بکڕیایە، هەروەها دەبوایە هەمیشە چاوەڕوانی دەستی ئەو دەوڵەت و کۆمپانیانە بوونایە<٣٠ ل١١٦ \ ١٥ ل١٠٣>.

ئەم دەوڵەتانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیشە لە شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا بوون. ئەو شەڕانە بە بەردەوامی پێویستی بەکڕینی چەك و تەقەمەنی نوێ بوو. سەرەڕای ئەوە لەبەرئەوەی لە شەڕە دەرەکیەکانیاندا شکستیان دەهێنا، لە باتی ئەوەی ئەو شەڕانە ببێتە هۆی دەستکەوتنی غەنائیم و تاڵانی و زیادبوونی داهاتی دەوڵەت وەکو پێشتر لە فتوحاتدا بۆیان دەچووە سەر، ئێستا تەنها لە پێناوی خۆ پاراستندا بوو، لەهەمانکاتدا خەرجیی دەوڵەتی زیاتر دەکرد.

شەڕەکانی ئەم دەوڵەتانە دەبووە هۆی کاولبوونی ناوچەی گەورە و کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان تیایاندا. سەرەڕای ئەوە دەوڵەت ژمارەیەك زۆری ڕۆڵەی ڕەعیەتی لادێکان و ڕەوەندەکان دەخستە

ڕیزەکانی شـەڕ و لە کاسـپی و بەرهەمهێنانیان دەکردن. هەموو ئەمانە سـەرەڕای بەهەژارکردنی خەڵك و برسی کردنیان دەبوونە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان و داهاتی باجەکانی دەوڵەت.

ســـاڵەکانی ١٨٦١\١٨٧٦بەهۆی زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوســـمانیەوە، خەڵکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپای ژێر دەسـەڵاتی ئەودەڵەتە ڕاپەڕین. ئەوە بووە هەڵگیرسـانی زنجیرەیەك شـەڕ لەو ناوچانەدا و پشتگیریکردنی روسیای قەیسـەری بۆ ئەو خەڵکانە هێندەی تر ئەو شـەڕانەی ئاڵۆزتر و خوێناویتر کرد. چەندین ڕاپەڕینی تر ســـەری هەڵدا، نمونەی ڕاپەڕینی هەرســـلی ســـاڵی ١٨٦٠ لە چیای ڕەش، ڕاپەڕینەکانی سـەربیا لە پێناوی سـەربەخۆیی، ڕاپەڕینەکانی بۆسنە و هەرسـک، کێشـەکانی بولگاریا و هەوڵدانیان بۆ جیابوونەوە، ڕاپەڕینی کریت ساڵی ١٨٦٦.

ئەم شـــەڕوشـــۆڕ و ئاژاوەیە ســـەرەڕای ئەوەی دەبووە هۆی کوشـــتن و وێرانی و برســـێتی و کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت و خەرجی قورسی سەربازی، دەبووە هۆکاری ململانێ و گرژی ناوخۆی دەســـتەبژێری خێڵی دەســـەڵاتدار. شـکسـتهێنانی سـولتان لەو شـــەڕانەدا و قەیرانی ئابوری هەروەها ڕێکەوتنی ژێراوژێری سوڵتان لەگەڵ روسـەکان بەدزی ئینگلتەرا و فەرەنساوە، ساڵی ١٨٧٦بەشێك لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دۆخەیان قواستەوە و ڕێکەوتن لەسەر لابردنی سوڵتان و دانانی سوڵتانێکی نوێ. بەڵام ئەو کارە چارەسەری قەیرانەکانی نەکرد<٩١ ل٤٩٧>.

ساڵی ١٨٧٦-٧٧ شەڕێکی قورس لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی لەلایەك و روسیا و جەنگاوەرەکانی بەڵقان و بولگاریا هەڵگیرســا. لەگەڵ ئەوەی ئینگلتەرا و فەرەنســـا لەو شـــەڕەدا پشـــتگیری دەوڵەتی عوسـامانیان کرد، شـەڕەکە بە شکاندنی عوسمانیەکان کۆتایی هات و سوپای روسیا گەیشتە سنووری شاری ئەستەنبوڵ ی پایتەخت. بەهەرەشی ئینگلتەرا، روسیا ناچار بوو لە و ناوچەیە بکشێتەوە، بەڵام لە بەرامبەردا دەوڵەتی عوســـمانی دانی بە ســـەربەخۆیی ئەو وڵاتانەی ڕۆژهەڵاتی ئەورپا ناو تەنها وجودێکی سیمبولی سەربازیان تیادا هێشتەوە. سەرەڕای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرا تەعویزی شـەڕ بە روسیا بدات. ئەمە و نەمانی یان کەمبوونەوەی داهاتی باج و خەراجی دەوڵەتی عوسـمانی لەو ناوچە گەورانەدا، کاریگەری قورسی کردە سەر خەزێنەی دەوڵەت<٩١ ل٥٠١>.

کردنەوەی قەناتی سـوێس لە سـاڵی ١٨٦٩دا گرنگی دەریای سـپی ناوەڕاسـت و ڕێگەی بازرگانی نێوان ئەوروپا و ڕۆژهەڵاتی ئاســیای زیاتر کرد. ئەو گرنگیە ململانێی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنســـا و ئەڵمانیا و بروسیا و روسیای... بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو دەریایە و وڵاتەکانی کەنار دەریاکەی زیاتر کرد.

لاوازبوونی هێزی دەریایی دەوڵەتی عوسـمانی لە دەریای سـپی ناوەڕاسـت و ناڕەزایی و بێزاری دەوڵەتەکانی باکوری ئەفریقای سەر ئەو دەریایە لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و باج و سەرانەی زۆر بەســـەریانەوە و بێتوانای دەوڵەتی عوســـمانی لە کۆنترۆڵکردنیان، هەموو ئەمانە دەرفەتێك بوو بۆ دەوڵەتە ئەوروپیەکانی ئەوسا کە چاو ببڕنە ئەو ناوچانە.

ســاڵی ١٨٧٨ ئیگلتەرا لە دوای رازیبوونی دەوڵەتی عوســمانی قوبرســی داگیرکرد. لە رێگەی رێکەوتننامەیەکەوە لە نێوان ئینگلتەرا و ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوســمانیدا بە ناوی هەماهەنگیکردنی دەوڵەتی عوسمانییەوە، فەرەنسا وڵاتی تونسی داگیرکرد و دەسەڵاتی عوسمانی تیایدا تەنها بەرەمزی بۆ ســەرپەرشــتیکردنی کاروباری ئاینی مایەوە. بۆ کۆنترۆڵکردنی قەناتی ســوێس و ڕێگەی بازرگانی کۆڵۆنیەکانی لە ئاســیا، ئینگلتەرا ســاڵی ١٨٨٢ میســری داگیر کرد. دەوڵەتی عوســمانی لە پێناوی لاوازکردنی دەسەڵاتدارانی مەمالیك لە میسردا، هەماهەنگی ئینگلتەرا وچاوپۆشی لەو داگیرکردنە کرد. هەموو ئەمانە بەشــداریکردن و رێگەخۆشــکردنی دەســەڵاتدارانی دەوڵەتی عوســمانی نیشــان دەدات لە هێنانە ناوەوەی هێزە ئەوروپیەکان بۆ ناوچەکە، لەلایەکی ترەوە هەموو ئەمانە بونەتە هۆکاری کەمبوونەوەیەکی هێجگار زۆری داهاتەکانی ئەو دەوڵەتە.

بێجگەلە ئەو شــوێنانە، زنجیرەیەك راپەڕین لەناو میللەتەکانی بەشــی ئاســیای دەوڵەتی عوســمانیدا بەرپا بوو، لەوانە لە ریزی کورد و ئەرمەنیەکاندا(لە بەندی شەشەم دەگەڕێینەوە بۆ باسی کوردستان).

لەبەرئەوەی ئەرمەنیەکان هەر لە مێژووی کۆنەوە شارەزایی و رۆڵی گرنگیان هەبوو لە کاروباری بازرگانی و پیشــەییدا، بڵاوبوونەوەی ســەرمایەداری بووە هۆکاری ئەوەی ئەم پێکهاتەیە گەشــەبکەن و رۆڵی گرنگ پەیداکەن لە بازرگانی دەرەکی و هەرێمایەتی ناوخۆ و گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشــەســازی ســەرەتایی. لەگەڵ ئەوەشــدا ئەم پێکهاتەیە هیچ بوارێکیان لەو دەوڵەتەدا پێنەدرا بۆ بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، هەروەکو کۆن وەکو پلەی خوارەوەی رەعیەت لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەتەوە موعامەلەیان لەگەڵ دەکرا.

راپەڕینەکانی میلەتەکانی بلقان و هەندێ وڵاتی تری رۆژهەڵاتی ئەوروپا و دواتر ســەربەخۆیی بوونی هەندێکیان، کاری کردە ســەر ئەرمەنیەکان و جۆشــیدا بە داواکاریەکانیان لە پێناوی چاکســازی ســیاســی و ئابوری و بەشــدارییێکردنیان لە بڕیاردان و ڕێگەخۆشــکردن بۆ ســەربەخۆیی. دەوڵەتی عوســمانی گوێرایەڵی داواکاریەکانیان نەبوو و لەهەمانکاتدا دەوڵەتە کەپیتالیســتەکان لە پێناوی پارێزگاریکردنی بەرژەوەندیەکانیاندا لەگەڵ دەوڵەتی عوســمانی هیچ بایەخیان بەو بابەتە نەدا. لەبەرئەوەی داهاتی باج و خەراج و گومرگی ئەم پێکهاتەیە زۆر گرنگ بوو لای دەوڵەتی عوســمانی، بە رێگەی کوشــتن و بەکارهێنانی هێز و تۆقاندنەوە رووبەڕوویان بوونەوە و ســەرکوتیان کردن. دروســتبوونی گرژی لەناو ئەرمەنەکان و کوشــتن و ســەرکوتکردنیان ســەرلەنوێ بووە هۆاکاری لاوازبونی جموجۆڵی بازرگانی و کەمبوونەوەی بەرهەمی پیشەیی و کەمبونەوەی داهاتەکانی دەوڵەت.<
بۆ زانیاری زیاتر بروانە ٩١ ل٥٠٣-٥٤٤>

خەرجیی ســەربازی دەوڵەتی قاجاری ئێران لە نێوان ســاڵەکانی ١٨٦٧-١٩٢٢ شــەش هێندە زیادیکرد. ساڵی ١٨٥٩ دەستیانکرد بە هێنانی شارەزایانی سەربازی روسی و بروسی بۆ رێکخستن و

مەشقپێکردنی سوپا. ساڵی ١٨٧٩ روسەکان سوپایەکی تری نوێیان دروستکرد بەمۆدێلی روسی بەناوی سوپای کۆساکەوە. ژمارەی ئەوانە گەیشتە ٨٠٠٠ چەکداری مەشقپێکراوی رێکخراو. شا ئەمەی بۆ رازیکردنی روسەکان و بەهێزکردنی سەنگی خۆی رووبەڕووی فیودالە خێڵایەتیەکانی تر دروستکرد<١٥ ل١٠٤>. گەندەڵی لە پێکهێنانی سوپادا بەردەوام بوو. بەرتیل و واستەکردن و خزمایەتی و رازیکردنی سەرەکخێڵەکان بە دانی پلەی سەربازی بە خۆیان و کوڕ و خزمەکانیان لە هەموو ریزەکانی سوپادا پەیڕەو دەکرا، کە دەبووە هۆکاری لاوازی سوپا و دزینی زۆر و بەکارهێنانی سوپا بۆ زیادکردنی سامانی ئابوری ئەوا تێژە کۆمەڵایەتیانە<١٠٥ ل٢٣٧>.

لە دوای شکستهێنانی سێ شەڕی لەگەڵ روسیادا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا و کۆنترۆڵی باکوری رۆژئاوای وڵاتەکە لەلایەن روسیاوە. هەروەها بە هۆی شکستهێنانیەوە رووبەڕووی ئینگلتەرا لە ساڵی ١٨٥٩دا و کۆنترۆڵکردنی باشوری وڵاتەکە لەلایان ئەو دەوڵەتەوە، قاجار چیتر توانای نەمابوو بتوانێت دەستدرێژی بکاتە سەر دراوسێکانی و شەڕی دەرەکی بکات<١٥ ل١٤٨>.

لاوازبوونی ئەم دەوڵەتە و لەهەمانکاتدا لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی شەڕی دەرەکی و ناوخۆوە، وای لەو دوو دەوڵەتە کرد، کە چیتر توانای شەڕی یەکتریان نەبێت. ئەمە بووە هۆکاری سەرەکی بۆ وەستاندی شەڕی نێوانی ئەم دوو دەوڵەتە و جێگیربوونی سنوری نێوانیان هەتاکو ئەمڕۆ و بەردەوامبوونی دابەشبوونی کوردستان لە نێوەندیاندا.

کۆنترۆڵکردنی باکور و باشوری ئێران لەلایەن روسیا و ئینگلتەراوە، وای لە قاجارکرد بە هەموو توانایەکیەوە هیچ نەبێت دەسەڵاتی خۆی لە ناوەندی وڵاتەکە بهێڵێتەوە. لە رووی هێزی سەربازییەوە لەلایەکەوە چەکی لەو دوو دەوڵەتە دەکڕی بۆ رازیکردنیان و لەلایەکی ترەوە دەیویست لە شکرەکەی چەکداربکات بۆ پەیداکردنی هاوسەنگیەك لەگەڵ هێزەکانی ئەو دوو دەوڵەتەو لەهەمانکاتدا سەرکوتکردنی دوژمنەکانی ناوخۆی.

لەم قۆناغە مێژوویەشدا لەم وڵاتە چەندین شەڕ و راپەڕینی خوێناوی ناوخۆ روویاندا. گرنگترینیان راپەڕینی پیشەییەکانی مەشهەد لە ساڵی ١٨٥٨دا، ساڵی ١٨٥٩ خێڵەکانی بەهارلو و ئەنالوس لە ناوچەی فارس راپەڕین، ساڵی ١٨٦٠ بزووتنەوەی سەردارەکانی خێڵە کوردەکانی لورستان روویدا، مانگرتنی بازرگانیەکانی قەزوین لە ساڵی ١٨٦٠دا، ساڵی ١٨٦١ بازرگانەکانی خۆراسان، ساڵی ١٨٦٥ راپەڕینی ناوچەی خامیش، هەمان ساڵ راپەڕینی شاری شیراز بۆ ماوەی دوو ساڵ بەردەوام بوو، ساڵی ١٨٦٩ راپەڕینە مەزنەکەی تالیس لە کرماشان، ساڵی ١٨٨٠-١٨٨٣ راپەڕینەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە کوردستان، ساڵی ١٨٨٦ چەند راپەڕینێکی خێڵەکانی چەلەبی و کلهور و کاراندی. سەرەڕای ئەوانە راپەڕینی جوتیاران لە چەندین ناوچەدا روویدا. لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا

بەهۆی برسێتی و نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە هەتا رادەیەك ئاژاوە و شەڕوشۆڕ ئەهوەن بۆوە<١٥ ل١٨٢>.

هەموو ئەمانە، بوونە هۆکاری شکستهێنانی ئێران لە مودێرنکردنی سوپا و شەڕی دەرەکی و کۆنترۆڵکردنی ناوەوە و پاراستنی یەکێتی دەوڵەتەکە و لەسەروو هەموویانەوە بووە هۆی زیادبوونی خەرجی زۆری سەربازی دەوڵەت کە داهاتی ناوخۆ چیتر بەشی نەدەکرد.

زیادبوونی خەرجی کۆشک

بەدرێژایی مێژوو داهتی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست لە دوو بوردا بەکار هاتووە، خەرجی سەبازی و خەرجی کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیوداڵی خێڵایەتی. بەڵام لەپاڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و بوژاندنەوەی بازرگانیدا ئەو خەرجانە زۆر زیادیانکرد.بۆ نمونە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٧-١٩٢٢ خەرجی کۆشک لە ئێران حەوت هێندی لێهاتووە.

پێشکەوتنی کۆمەڵگا لە روانگەی شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ رووبەڕوو بوونەوەی ئەو پێشکەوتنە گەورانەی رۆژئاوای ئەوروپا لە رووی سیاسی و ئابوریەوە، خۆی لە دروستکردنی تەلار و کۆشکی مەزنتر و جلوبەرگی زێرین و دیوانی گەورە و خواردن و خواردنەوەی باشتر و زیادبوونی ژمارەی ژن و جالیەدا بووە. بۆ نمونە ساڵی ١٨٩٠ ژمارەی ژنەکانی شای قاجار بە فەرمی گەیشتونەتە ٨٥ ژن، ژمارەی کۆی ئەو ئافرەتانەی سەر بە شا بوون بە مارەیی و سیغە گەیشتونەتە ٣٠٠٠دانە. ئەو ئافرەتانە بەپێی جوانیان و رازیبوونی شا لێیان مانگانە بە سێ ئاستی جیاواز پارەیان پێ بەخشراوە. پلەی سەرەوە ٧٥٠ تومەن، دووەم ٥٠٠ تومەن و سێیەم ١٥٠ تومەن<١٠>. بێگومان حەرەمی سوڵتانی عوسمانییش ژمارە و خەرجیان لەمە کەمتر نەبووە. سەرەڕای ئەوانە سەفەری شا\سوڵتان و پیاوە نزیکەکانی بۆ ئەوروپا و بردنی دیاری بۆ پاشاکانی ئەوان و دانی دیاری بە میوانەکانیان و بەخشیش پێدان خەرجێکی زۆری تر بوو<١٥ ل٩٠>.

هەڵبەتە زیادبوونی ئەم خەرجیانە تەنها لە سنووری کۆشک و پایتەختدا نەوەستاوە، بەڵکو شۆڕبۆتەوە بۆ توێژەکانی تری فیوداڵی خێڵایەتی دەسەڵاتدار. گەورە دەسەڵاتدارانی نمونەی والی و سەرەك لەشکرە نیزامیەکان، باجکۆکەرەوەکان و توێژە دەسەڵاتدارەکانی تر لاسایی ئەوانەی سەرەوەیان کردووە و بەژیانی سەڵتەنەت ژیاون. لای ئەوانەش کۆشك و تەلار و پاسەوانی زۆر و ژمارەی ژن و کۆیلە و جاریە نیشانەی پێشکەوتن و شارستانی بووە.

زیادبوونی خەرجی دەستگاکانی دەوڵەت

دەستگا کۆنە دواکەوتووەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە شێوەیەك بونیاد و رێکخرا بوون، کە گونجا بوو لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی سیستمی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی فیوداڵی خێڵایەتی بچوك و قوفڵدراو. لەم قۆناغەدا ئەو دەستگا کۆنانە رێگربوون لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و راپەڕینی کاروباری خەڵکی و کۆکردنەوەی باج و گواستنەوە و تەلەگراف و کاری بانکی و سەد و قەنات دروستکردن و سیستمی فێرکردن .... .

گۆڕانکاری لەوانە پێویستی بە هەڵوەشاندنەوەی سیستمی کۆن و لابردنی کاربەدەستانی و دامەزراندنی سیستمی نوێ تر و گورجتر و دامەزراندنی خەڵکی تازە بوو. لەبەرئەوەی هەندێ لەو کارانە بە خەڵکی ناوخۆ نەدەکرا، کۆمپانیا و شارەزای بێگانەیان بەکاردەهێنا. هەموو ئەمانە دەبوونە بار بەسەر خەزێنەی دەوڵەت و خەرجێکی زۆر زیاتر بوو لە جاران.

بەشنەکردنی داهاتی باج و گومرگ

بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و داهاتی باجی گومرگ لە سەدەی نۆزدەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە چاو کۆندا بە رێژەیەکی هێجگار گەورە زیادیکردووە. لەبەر نەبوونی ئاماری فەرمی و نەبوونی تۆماری داهاتەکانی ئەو دەوڵەتانەو گومانکردن لە راستیاندا، مێژوونوسەکان ئەو زیادبوونە بە گۆڕانکاریەکانی تری ناو کۆمەڵگەکان دەپێون.
بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی داهاتی باج و گومرگ لەو بوارە گرنگەدا، لە نێوان ١٨٠٠-١٨٢٥دا ژمارەی دانیشتوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ٢ هەتا ٣ هێندەی لێهاتووە. هەڵبەتە ئەوە بە هەمان رێژە زیادبوونی ژمارەی خەڵکانی بەرهەمهێنەریش دەگەیەنێت. بەپێی ئەوە دەبێت بەرهەمهێنان و داهاتی باج و گومرگ تیایدا زۆر زیادیکردبێت.

گەورەبوونی شارەکان و گردبوونەوەی ژمارەیەك خەڵکی زیاتر تیایاندا، هەروەها خەریکبوونی ژمارەیەك زۆر لە جوتیاران بە بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوەوە، پێداویستی بەرهەمی کشتوکاڵی بەکارهێنانی زۆر زیاتر کردووە. هەمیسانەوە زیادبوونی بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی، داهاتی باج و گومرگی زۆر لە پێشتر زیاتر کردووە.

سەرەڕای گەندەڵی بێسنوور لە سیستمی باج و باجکاریدا و دزینی رێژەیەکی زۆر لەداهاتی دەوڵەت و هەروەها بێجگەلە باجە فەرمیەکان، سەرانەیەکی زۆر لە رێگەی بەرتیل و بەشەڕیکبوونەوە چۆتە گیرفانی چەند توێژێکی دەسەڵاتدار، چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە سیستمی باجکۆکردنەوە و زیادکردنی

ڕێژەی باج لەسەر بەرهەمهێنەرەکان و زیادبوونی جۆرەکانی هەمیسانەوە ئەو داهاتی دەوڵەتەکانی زۆر زیاتر کردووە لە جاران.

چاکسازی دەوڵەتەکان لە بواری چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار و چۆنیەتی کۆکردنەوەی باجەکان بە درێژایی سەدەی نۆزدە زیادیکرد، بەڵام بەهۆی بەردەوامبوون لە زیادبوونی خەرجەکانی دەوڵەت و گەندەڵی بێسنوور لە دەستگاکانی دەوڵەتدا، بەشێکی زۆری داهاتەکان دەکەوتە گیرفانی کاربەدەستانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانەوە. ئەوی دەکەوتە خەزێنەی دەوڵەتەوە ڕێژەیەکی کەمی ئەو داهاتانە بوو<٢ ل١٢٢>

بەپێی ئەو زانیاریانە وا دەبینرێ کە داهاتی باج و گومرگی دەوڵەتەکان لە نێوان ١٨٠٠-١٩٢٢دا بە ڕێژەی ١٠٤٠% زیادیکردووە بە مانایەکی تر یانزە هێندەی لێهاتووە<١٥ ل٩٢>.لەگەڵ ئەو زیادبوونە زۆرەشدا، ئەو داهاتانە دوور بووە لەوەی بەشی خەرجەکانیان بکات. هەتا هاتووە ئەو خەرجیانە زیادیان کردووە و بوجەی دەوڵەتەکان ساڵ لەدوای ساڵ زیاتر کورتیان هێناوە.

قەرز و ئیمتیازاتی دەرەکی و لەدەستدانی بریاری ئابوری و سیاسی

لەگەڵ شکستهێنانی چاکسازی دەوڵەتەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و زیادبونی خەرج و کورتهێنانی بەردەوامی بودجە و کەمبوونەوەی توانایان لە کۆنترۆڵی وڵاتەکان، هەتا دەهات ئەو دەوڵەتانە زیاتر ناچاری دەستی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان دەبوون، لە بەرامبەردا دەستێوەردانی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەرەکی لە ناویاندا زیادیدەکرد.

بەپێی سروشتی جیاوازی وڵات و ناوچەکان دینامیکی ئەو دەستێوەردانە ڕێبازی جیاوازی گرتەبەر. لە دەوڵەتی عوسمانی دەستێوەردانی ئابوری پێش سیاسی و سەربازی کەوت، بەڵام لە ئێران دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی پێش ئابوری کەوت. لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا دەرئەنجامی ئەو دەستێوەردانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کەم یان زۆرهاوچەشن بوو. هەموو ئەو دەوڵەت و ناوچانە سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا و بوون بە پاشکۆی سەرمایەداری جیهانی و لەبەر دەستیدا زەلیل بوون.

پرۆسەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست لە کاتێکدا روویدا، کە گۆڕانکاری مەزن لە ئاستی گەشەکردنی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێکی بەرزتر لەجاران. سەرەڕای بەرفراوانبوونی بەرهەمهێنان لەو وڵاتانەدا و زیادبوونی جۆرەکانی و باشتربوونی چۆنایەتیان و گەشەکردنی تەکنیك و زانستی نوێ، کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتەکانیان بوونە خاوەنی کەپیتاڵێکی زۆر گەورەتر و سیستمی بانکی بەهێزتر لە جاران. بەوە توانایان پەیداکرد، کە بەشێك لە کەپیتالیان بەشێوەیەکی فراوان بۆ قەرزپێدان بە وڵاتانی تر و وەبەرهێنانکردن تیایاندا لەدەرەوەی وڵاتەکانیان بەکاربهێنن<٢٤ ل٤٦>.

لەنێوان ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٦٠ بوژاندنەوەی ئابوری لە ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێك، کە لە هەموو مێژووی پێشتری مرۆڤایەتیدا هاوتای نەبوو. هەناردەکردنی ئینگلتەرا بۆ دەرەوە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٤٨-١٨٥٧ دوو هێندەی لێهات. کۆی بازرگانی دەرەوەی فەرەنسا لە هەناردەکردن و هاوردەکردن لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٢-١٨٦٠ بە ڕێژەی ١٠٠% زیادیکرد. بەهۆی ئەوەی خواستی ئەم وڵاتانە لەسەر کەرەسەی خاو بەڕێژەیەکی گەورە زیادیکرد، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو لەسەرانسەری هەموو جیهاندا بە رۆژهەلاتی ناوەڕاستیشەوە بەڕێژەیەکی زۆر زیادیکرد <٣٠ ل١٠٠>.

مێژووی گەشەکردنی ئینگلتەرا و فراوانبوونی دەسەڵات و کاردانەوەی لە جیهاندا درێژخان بوو، هەروەها زیاتر بەهۆی توانای ئابورییەوە بوو. بەڵام گۆڕانکارییە مەزنەکانی ناو فەرەنسا و شۆڕشی فەرەنسی، هێزی سەربازی رۆڵێکی گرنگی تێدا بینی. ئەو وڵاتە هەر لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزی

سەربازییەوە شۆڕشەکەی هەناردەی وڵاتە دراوسیەکانی کرد. لەبەرئەوە لای دەوڵەتی فەرەنسا ئاساییتر بوو، کە هێزی سەربازی بەکاربێنی بۆ گەیشتن بە مەرامە ئابورییەکانی لە جیهاندا.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوچەیەکی گەورە و بازارێکی فراوان و پێکەوتەیەکی ئیستراتیجی گرنگ بوو، بۆیە ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە چاویان تێ بڕیبوو. دەوڵەتەکانی ناوچەکە قاپیان خستبووە سەر پشت بۆیان و ئەوانیش بەهەوەسی خۆیان تەراتێنیان تیادا دەکرد. لەنێوان ساڵەکانی ١٨٥٣-١٨٥٥دا هەناردەکردنی ئینگلتەرا تەنها بۆ تورکیای عوسمانی لە ٢،٥ملیون پاوەندەوە گەیشتە ٦،٦ملیون <٢ ل١٠٣>.

لە ساڵەکانی شەستی سەدەی نۆزدەدا بۆ یەکەمجار لە مێژوویاندا وردە دەوڵەتەکانی ئەڵمانیا لەژێر چەتری دەوڵەتێکی قەیسەریدا یەکیانگرت. ئەگەرچی هێشتا ئەو دەوڵەتە خاسڵەتی فیوداڵی کۆنی تیادا بەهێزبوو، قیسەر دەسەڵاتێکی تاکڕەوی گەورەی هەبوو، بەڵام بەگرێدانی ئەو ناوچەو بازاڕانە پێکەوە، گۆژمیدا بە بوژاندنەوەی بازرگانی و پێشکەوتنی پیشەسازی وڵاتەکە و زیادبوونی چالاکی ئابوری و سیاسی و سەربازی لە جیهان و بەتایبەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا<٦ ل٢٦٣>.

لەگەڵ ئەوەی روسیای قەیسەری دەوڵەتێکی مەزن و زلهێز بوو و رۆڵی گرنگی سیاسی و سەربازی پەیداکردبوو، بەڵام لەچاو ئینگلتەرا و فەرەنسادا لە رووی ئاستی گەشەکردنی ئابورییەوە زۆر لە دواتربوو.لەگەڵ ئەوەی روسیا هێشتا دەوڵەتێکی فیودالی بوو، سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئەبسولیتیستیەبوو، بەڵام لە ساڵەکانی ١٨٦٠دا هەتا رادەیەك چەندین پیشەسازی سەرەتایی تیادا گەشەی کرد و لەگەڵیدا توانای سەربازی دەوڵەتەکە زیادیکرد<٦ ل٣٨٠>. لەم زەمینەیەدا ئەم دەوڵەتە شکستهێنان و لاوازی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی قواستەوە و کەوتە دەستتێوەردانی زیاتر لە ناویاندا. لەبەرئەوەی توانای ئابوری وڵاتەکانی رۆژئاوای نەبوو، دەستتێوەردانی ئەم زیاتر سروشتێکی سیاسی و سەربازی بەخۆوە بینی.

بەهۆی جیاوازی سروشتی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و جیاوازی بەڕێوەچوونی دەستتێوەردانی دەرەکی تیایاندا، لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری تیایاندا جیاواز بوو، بۆیە لێرەدا بەجیا باسیان دەکەین.

لەتورکیای عوسمانی (ناوەڕاست و ڕۆژئاوای تورکیای ئەمڕۆ)و میسر، سەرەڕای ئەوەی شکستهێنانی دەوڵەتەکان بوو بە بارێکی قورس لەسەر بەرهەمهێنەرانی وڵاتەکە لە چینوتوێژەکانی ناوەڕاست و خوارەوە، لەسەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا بووە هۆکاری کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت لە چاو خەرجیەکانیدا، ساڵ لە دوای ساڵ بەردەوامی و زیادبوونی کورتهێنانی بودجە، ناسەنگی نێوان هاوەردەکردن و هەناردەکردن و زەرەرکردن لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا، هاتنە خوارەوەی نرخی دراو. بەهۆی ئەوانەوە، نرخی ئەو کەلوپەلە خۆماڵیانەی هەنارده دەکران دادەبەزی و نرخی ئەوانەی هاورده دەکران بەرزدەبوونەوە<٧ ل٦٤>.

لای ئەو دەوڵەتە ئاسانترین و سەلامەترین چارەسەر بۆ ئەو قەیرانانە و مانەوەی دەسەڵاتیان، پاڵدانەوە بوو بە دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا. لەو پێناوەدا قاپی وڵاتەکەیان بۆ ئەوانە خستنە سەرپشت و کەوتنە قەرزکردن لێیان و لەهەمانکاتدا ئیمتیازی تایبەتیان دەدا بە کۆمپانیا و بانکەکانیان لە وەبەرهێنانکردندا. ئەم کردار و داخۆزیەی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە دەرفەتێکی زێرین بۆ ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە کە بەگورجی و پلانی داڕێژراو کار لەو بوارانەدا بکەن<٢٤ ل١٥>. بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئەمە بووە هۆکاری چارەسەرکردنی قەیرانە ئابورییەکانی ئەو دەوڵەتە یان خراپتریکرد؟

بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە ساڵی ١٨٥١سەرۆك وەزیرانی عوسمانی بۆ یەکەمجار ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ بانکی فەرەنسی و ئینگلیزی مۆرکرد بۆ قەرزکردنی ٥،٥ ملیون فرنك لێیان. ئەمە لەلایەن سوڵتانەوە ڕاگیرا، چونکە لای وابوو، کە قەرزکردن لەو دەوڵەتانە دەبێتە هۆکاری قورسبوونی سەنگی ئەوانە لە وڵاتەکەدا. بەڵام دواتر سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ چارەسەرکردنی قەیرانەکانیان لە قەرزکردن بەولاوە هیچ چارەسەرێکیان بۆ نەدۆزرایەوە.

ساڵی ١٨٥٤ سەرەڕای کورتهێنانی بودجە، دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی شەڕی قرمەوە لەگەڵ ڕوسیا، قەیرانی دارایی گەیشتە ئاستێك کە ناچاربوو ٣،٨١٥،٠٠٠ پاوند لە ئینگلتەرا قەرز بکات. ئەم قەرزە تەنها بەشی ٣٤% خەرجی شەڕەکەی کرد، کە گەیشتبووە ١١،٢٠٠،٠٠٠پاوند. لەبەرئەوە ساڵی دواتر کورتهێنانی بودجە هێندەی تر زیادیکرد و دەوڵەتەکەی ناچارکرد کە قەرزێکی نوێ لە ئینگلتەرا و فەرەنسا بکات. لە بەرامبەردا بۆ ڕازیکردنی ئەو دوو دەوڵەتە بۆ پێدانی قەرزێکی نوێ پێی، دەوڵەتی عوسمانی پابەند بوو بەوەی بەردەوامبێت لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ڕوسیادا<٣٠ ل١٠٠>.

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە بۆ ماوەی بیست ساڵ تورکیای عوسمانی و میسر و ناوچەکانی تونس و مەغرب و جەزائیر و لوبنان زنجیرەیەك قەرزی بچوك و گەورەیان لەو دەوڵەتانەکرد. دەوڵەتی

عوسمانی لەو ماوەیەدا ١٣ قەرزی گەورەی تری کرد. ساڵی ١٨٧٥ کۆی قەرزەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە ٢٤٢ملیون پاوند<٧ ل٦٥>.

لەبەر کەمی کەپیتال و نەبوونی یان لاوازی سیستمی بانکی خۆماڵی، بۆ هەڵسوڕانی کاروباری بازرگانی و دابینکردنی کەپیتالی پێویست، بازرگان و بەرهەمهێنەرە گەورەکان ناچار دەبوون قەرز لە بانکەکانی ئینگلتەرا و فەرەنسا بکەن. سوودی ئەو قەرزانە، کە ئەو بانکانە لێیان دەسەندن لە نێوان ٣٠-٤٠% بوو<٣٠ ل١٠٣>.سەرەڕای خەرجی قورسی ئەو قەرزانە بەسەر بازرگانەکانەوە، ئەوانەی ناچاری دەستی بانك و کۆمپانیا بێگانەکان دەکرد و ناچاریان دەکردن ئەو قەرزانە بەکاربهێنن لە کڕین و فرۆشتنی کەلوپەلی ئەو دەوڵەتە بێگانانە و پەیداکردنی کەرەسەی خاو بۆیان.

لەگەڵ ئەوەی ئەو بانکانە قەرزێکی زۆریان دەدا بە بازرگانە خۆماڵیەکان، بەڵام لایان گرنگتر و سودبەخشتر بوو کە قەرز بە دەوڵەتەکان و دامودەزگاکانیان بدەن. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە قەرزەکانی دەوڵەتەکان زۆر گەورەتر بوو، بەهۆی بەرتیلەوە بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت ڕێژەی سوودی زیاتر بوو، هەروەها وەرگرتنەوەیان مسۆگەرتر بوو. لەسەر و هەموویانەوە لە ڕێگەی قەرزدان بە دەوڵەت، ئەو بانك و دەوڵەتانە دەیانتوانی مەرجی چاکسازی یاسایی و سیاسی بە بەرژەوەندی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و گرێبەستی تایبەتی لە وەبەرهێنانکردندا لەگەڵیاندا ببەستن.

بێجگەلە دەوڵەت و بانکە مەزنە ئەوروپییەکان، ژمارەیەك قەرزی گەورەی تری بچوك، کە دەدرا لە ڕێگەی بانکی خۆماڵی بچوکتروە بوو، کە بەسترابوون بە دەوڵەتانی ئینگلتەرا و فەرەنسا و دواتریش ئەڵمانیا و بانکە گەورەکانیانەوە. نموونەی ئەو بانکانە، بانکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، کە ساڵی ١٨٥٦ دامەزرا، بانکی ئینگلیزی\میسری ساڵی ١٨٦٤<٣ ل١٠٤>

مەبەستی فەرمی ئەم بانکانە، وەبەرهێنانکردن و قەرزدان بوو لە پێناوی گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵی و ئاسانکاری کردن بۆ بوژانەوەی ئابوری. بەڵام لە پراکتیکدا لەبەر کورتهێنانی بەردەوامی بوجەی دەوڵەتەکان و پێداویستیان بە قەرزی نوێ، ئەو بانکانە بوونە سەرچاوەیەك بۆ قەرزدان بە هەندێ دامودەزگای خوارەوەی دەوڵەت یاخود دانی قەرزی کورت خایان بە دەوڵەت بۆ دانەوەی سوودی قەرزە گەورەکانیان.

دەوڵەتی عوسمانی، نەکو هەر توانانی دانەوەی قەرز و سوودی ئەو قەرزانەی نەبوو و هەتا دەهات زیاترکەڵەکە دەبووبەسەریەوە، بەڵکو هەتا دەهات خەرجییەکانی تریشی زیاتری دەکرد و بوجەی کورتی دەهێنا. بۆیە چارەسەرکردنی ئەوە و دانەوەی قەرز و سوودی قەرزەکان پێویستی بە قەرزی نوێ بوو.

سەرەڕای ئەوە هەتا قەرزی دەوڵەت زیاتری بکردایە، زیاتر ناچاری دەستی دەوڵەت و بانکە بێگانەکان دبوون و توانای دانانی مەرجی کەم دەبۆوە و ڕێژەی سوودی ئەو قەرزانە بەرزتر دەبۆوە. ساڵی

١٨٧٤ دەوڵەتی عوسمانی قەرزێکی نوێی کرد، کە تیایدا خواستی ئەو دەوڵەتە دانی سوو بوو بە ڕێژەی ١٢،٣%، بەڵام بە کردەوە گەیشتە ٤٣% . لە نێوان ساڵی ١٨٥٤-٧٤ کۆی قەرزی ئەو دەوڵەتە گەیشتە ٢٤١،٩ ملیون پاوەند. لەو قەرزە تەنها توانیویەتی سوود لە ١٢٧،٦ ملیون وەربگرێت. بەڵام٦٠% ی کە بە بڕی ١٤٣،٢ ملیون پاوەند بوو بەکارهێنرا بۆ دانەوەی سوودی ئەو قەرزانە<٢ ل١٠٨>. بەپێی ئەو زانیاریانە خەرجی قەرزی دەوڵەتەکە بە سوود و رسوماتەوە گەورەترین پۆست بووە و ٣٠% کۆی داهاتەکانی دەوڵەت بۆ ئەوە چووە<٧ ل٦٤>.

کۆی قەرزەکانی میسر لە ساڵی ١٨٥٠دا تەنها ٣،٣ملیون پاوەند بوو، بەڵام ساڵی ١٩١٤ گەیشتۆتە ٩٦،٥ملیون پاوەند. بەهۆی خەرجی قورسی ئەو قەرزانە و خەرجی قورسی کردنەوەی قەناتی سوێسەوە کە کەوتە ئەستۆی ئەو وڵاتە، هەروەها داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەراوە، ئەو قەرزانەو خەرجییەکانی بووە بارێکی قورس بەسەر دەوڵەتەکەوە. ٤٠% کۆی داهاتی دەوڵەتەکە بەکارهێنراوە بۆ دابینکردنی خەرجی ئەو قەرزانە<٧ ل٦٥>.

بێجگەلە هەڵپەکردنی دەوڵەتی عوسمانی و میسر بۆ قەرزکردن لە پێناوی بە مودێرنکردنی سوپا و دەستگاکانی دەوڵەت و دابینکردنی کورتهێنانی بودجە، لەگەڵ بوژانەوەی بازرگانی و گەشەکردنی ئابوریدا خەرجی پێداویستی نوێ هاتە پێشەوە. گرنگی داهاتی باج و گومرگی بازرگانی و باج لەسەر بەرهەمە نوێیەکان هێندە زۆر بوو، کە دەوڵەت نەیدەتوانی چیتر وەکو پێشتر ئاسانکاری لەو بوارانە نەکات. نمونەی ئەوانە بریتی بوو لە چاکسازی لە سیستەمی ئاودێری بە هەڵکەندنی قەناتی ئاو و بەنداو بۆ گەشەپێکردنی کشتوکاڵ، ڕاکێشانی کارەبا، ڕاکێشانی هێڵی تەلگراف و شەمەندەفەر.. . هەموو ئەمانە پێویستی بە کەپیتاڵی مەزن و شارەزایی بوو، کە دەوڵەت توانای تەرخانکردنی ئەوانەی نەبوو بەڵکو پێویستی بە قەرز و کەپیتاڵ و تواناو شارەزایی بێگانە بوو.

سەرمایداریی جیهانییش ئەو پرۆژانەیان لەو وڵاتانەدا زۆر لاگرنگ بوو. بێ گۆڕانکاری لەو بوارانەدا زەحمەت بوو بتوانرێ سەرانسەری ناوچەکان بە بازاڕی جیهانەوە ببەستێت و بەرهەماکانیان و کەرەسەی خاو بە هەرزانترین نرخ و کورترین کات بە شوێنی خۆیان بگەیەنرێت. لە پاڵ ئەمانەشدا لە بەرژەوندی کۆمپانیا و بانکەکانیاندا بوو، کە لەو پرۆژانەدا وەبەرهێنان بکەن<٢٤ ل٣٢>.

ساڵی ١٨٧٠هێشتا دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی زلهێز بوو لە جیهاندا، خاوەنی هێزی سەربازی گەورە بوو، رۆڵی گرنگی هەبوو لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژئاوای ئەورووپادا. لەگەڵ ئەوشدا ساڵی ١٨٧٥ ئەو وڵاتە کەوتە ئاستێکی قەیرانی دارایی ئەوتۆوە، کە لەگەڵ هەموو ئەو قەرزوقۆڵەیەی کردبووی، بێجگە لە بێ توانایی لە دانەوەی مەبلەغێکی گەرەی قەرز و سوودی قەرز، بودجەی دەوڵەتەکە ٥ ملیون پاوەند کورتی هێنا. دەوڵەت توانای دابینکردنی ئەمانەی نەبوو، بۆیە بە بانکە خاوەن قەرزەکانی ڕاگەیاند، کە توانای دانەوەی سوود و قیستی قەرزەکانی نیە و داوای لێکردن لەسەری

بووەســـتن. لە پراکتیکدا ئەم داواکارییە بانگێشـــی نابووتبوونی دەوڵەتەکە بوو. بەمە پێگەی ئابوری و دارایی دەوڵەتەکە هاتە خوارەوە بۆ ئاســـتی نزمترین دەوڵەتەکانی ئەوســـای جیهان، نمونەی بروســـیا و ئیسپانیا و روسیا و یونان و پورتوگال و زۆربەی وڵاتەکانی ئەمەریکای باشوور<٣٠ ل١٠٨>.

لەبەر گەندەڵی بێسنووری ناو ریزەکانی سوپا و دەوڵەت، هیلاکبوون و بێزاربوونی بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان بەدانی باجی و گومرگی قورس، چیتر ئەو دەوڵەتە توانای زیادکردنی داهاتی ناوخۆی نەبوو. لەبەرئەوە سەرلەنوێ هەڵمەتی هەوڵدانی دەستپێکرد بۆ تاڵانکردن و زیاتر رووتانەوەی دەرەوە. ساڵی ١٨٧٥ هێرشی سەربازی کردەسەر وڵاتەکانی بەڵقان بۆ لێسەندنی باجی زیاتر لێیان، ساڵەکانی ١٨٧٧ کەوتنەوە شەڕ لەگەڵ روسیادا<٩١ ل٥٠٨،٥٠٧>.

لەوساڵانەدا سەرەڕای فاکتەرە هەمیشەییەکان، بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتاوە ژمارەیەکی هێجگار زۆر ئاژەڵ لە هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ مردار بوونەوە، بەهۆی کاولبوون و خەریکبوونی ژمارەیەکی زۆر جوتیاران بەشەڕەکانی بەڵقان و روسیاوە داهاتی باج بە رێژەیەکی زۆر کەمیکرد. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی داهاتی پێویست بۆ دانەوەی ئەو قەرزانە وەکو چاوەڕوان دەکرا نەبێت.

ئەمانە سەلەنوێ دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد بۆ قەرزکردنی تر. ساڵی ١٨٧٦ قەرزی ١٦ملیون پاوەندیان کرد، هەر دوابەدوای ئەوە ٥،٥ملیون پاوەند و ســـاڵی ١٨٧٩ قەرزێکی بە ٨،٧ملیون پاوەند. لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوســـمانی لای قەرزدەرەکان جێگەی بڕوا نەبوو، لەســـەرئەوە رێکەوتن بۆ وەرگرتنەوەی قیستی قەرز و سودەکانی، خۆیان راستەوخۆ داهاتی باجی هەندێ ناوچە کۆبکەنەوە. ئەمە ســـەرەتای قوناغێکی گرنگی نوێ بوو لە دەســـت تێوەردانی راســـتەوخۆی بێگانە لە کاروبار و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەوە<٣٠ ل١٠٨>.

بۆئەوەی تورکیای عوسمانی بەشێوەی میسر رووبەڕووی نابووتبوون و داگیرکردن نەبێتەوە یەك رێگەی لەبەردەمدا مابوو، ئەویش ئەوەبوو، کە ســەرپەرشــتیکردن و چاودێریکردنی دارایی دەوڵەتەکە بداتە دەســـت دەوڵەتە قەرزدەرەکان و بەتەواوەتی قاپی وڵاتەکە بخاتە ســـەرپشـــت لەبەردەم بانك و کۆمپانیاکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان، کە بەهەوەسی خۆیان بە ئازادی کاری تیادا بکەن.

ئەو بانك و کۆمپانیانە بێ پاڵپشـــتی دەوڵەتەکانیان ئەو توانایەیان نەبوو، بۆیە ئەمە ڕێگەی بۆ دەستتێوەردانی تەوای دەوڵەتە کەپیتالیستەکان خۆشکرد، لە کاروباری وڵاتەکە و بەشداریکردن لە بڕیارە سیاســی و ئابورییەکاندا. ئەمە لەلایەکەوە دەستپێکردنی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوســمانی بوو و لەلایەکی ترەوە بانك و کۆمپانیا و کاربەدەستانی دەوڵەتە بێگانەکانی کرد بە تەرەفێکی ناوخۆی کۆمەڵگە و دەستپێکردنی ململانێ و هاریکاریکردنی ڕاستەوخۆی ئەوانە و چینوتوێژ و پێکهاتەکانی وڵاتەکە.

بە کردەوە پرۆســەکە ســاڵی ١٨٧٨ لە کۆنگرەی بەرلین بە فشــاری نێودەوڵەتی بۆســەر دەوڵەتی

عوسمانی دەستیپێکرد، کە ئەو دەوڵەتە بە مەرجەکانیان رازی بێت. بە کردەوە بۆ ناچارکردنی دەوڵەتی عوسمانی بەو مەرجانە، ساڵی ١٨٧٩ بەریتانیا هێزێکی سەربازی رەوانەی گەرووی دەردەنیل کرد. ئەم کردارە بە ملکەچبوونی عوسمانیەکان بۆ مەرجیەکانی ئەو دەڵەتانە کۆتاییهات، کە بریتی بوو لە دەستبەسەراگرتنی چاودێریکردنی دارایی دەوڵەتەکە لەلایەن ئەوانەوە<٣٠ ل١٠٩>.

لەگەڵ ئەوەی قەیرانی دارایی دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەی تونس و میسر نەبووە هۆکاری داگیرکردنی تورکیای عوسمانی لەلایەن هێزی سەربازی بێگانەوە، بەڵام کۆنترۆڵکردی دارایی وڵاتەکە لەلایەن هێزی دەرەکیەوە بووە هۆکاری لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی دەوڵەتەکە. ئامێری سەرەکی بۆ گەیشتن بەو مەبەستە دامەزراندنی دەستگایەك بوو بە ناوی -دیوانی ئیدارەی قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی- کە دەتوانین لێرەدا کورتی بکەینەوە بۆ د.ق.ع.
.(ottoman public debt Administration/ PDA)

ئەمە ساڵی ١٨٨١ بە دەستی سێ بانکی گەورەی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتانی بێگانە دامەزرێندرا، کە بریتی بوون لە بانکی ئیمپراتۆری عوسمانی و بانکی ئەڵمانی و بانکی نیشتمانی تورکی. سەرەڕای ئەمانە، نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە قەرزدەرەکانی ئینگلتەرا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، بروسیا و ئیتاڵیا تیایدا ئەندامبوون. هەروەها ژمارەیەکی زۆری شارەزا و کارمەندیان دانا بۆ چاودێکردنی بەڕێوەچوونی پرۆسەکە و خستنەگەری بڕیارەکانی ئەو دیوانە. سەفارەتەکانی ئەو دەوڵەتانە رۆڵی گرنگیان لەو کاروبارانەدا دەبینی. ئینگلتەرا و فەرەنسا رۆڵی سەرەکیان تیایدا دەبینی و رۆڵی ئەڵمانیا هەتا دەهات زیاتری دەکرد، بەڵام نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی تیایدا مافی بڕیاردانی نەبوو، بەڵکو تەنها مەفی بەشداریکرن و رادەربڕینی هەبوو<٣٠ ل١٩١>.

رۆڵی ئەو دیوانە کۆنترۆڵکردنی دارایی دەوڵەت و مسۆگەرکردنی وەرگرتنەوەی قەرز و سودەکانی بوو، بەوەش ئابوری و بازاڕی ناوچەکەی بەست بە بەرژەوەندی دەرەوە و سیاسەتی جیهانەوە.

بۆ دابینکردنی قیست و سوودی قەرزەکان، د.ق.ع. مۆنۆپۆڵی لە چەندین بواردا پێدرا لەوانە بەرهەمهێنانی خوێ، باج و رسومات لەسەر مەشروبات، باج لەسەر ماسی دەرهێنان و فرۆشتنی، داهاتی بەرهەمهێنان و فرۆشتنی ئاوریشمی هەندێ ناوچە، هەروەهانی داهاتی باجی چەندین ناوچە.

رۆڵێکی گرنگی تری د.ق.ع بریتی بوو لە پەیداکردنی قەرزی نوێ بۆ دەوڵەتی عوسمانی و بەکارهێنانی لە پرۆژەی نوێدا. بەستنی ژمارەیەك رێککەوتنامە لەگەڵ بانك و کۆمپانیا بێگانەکان بە مەبەستی بەڕێوەبردن و چاکسازی لە دەستگا ئیداری و سەربازییەکانی دەوڵەتدا. دانی ئیمتیازی تایبەتی بە هەندێ کۆمپانیا بۆ راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و دروستکردنی ڕێگەی وشکانی و تەلگراف و کانزا و گەڕان بەشوێن سامانی سروشتیدا. بوارێکی گرنگی تر، کە کاریان بۆ دەکرد خزمەتگوزاری گشتی بوو، نمونەی ئاوی پاك، کارەبا، خەستەخانە، قوتابخانە و بواری تر<٣٠، جدولی ٣٦ ل ١٩٣>.

ســـەرەڕای بوونی ئەو ئیمتیازاتانە لەو بوارانەدا، لە پاڵ هەموو یەکێك لەمانەدا ئیمتیازی تر دەدرا بەو بانك و کۆمپانیانەی کە بەو کارانە هەڵدەســـتان. بۆ نمونە ئەوانەی بە ئەرکی راکێشـــانی هێڵی شەمەندەفەر هەڵدەستان، مافی مۆنۆپۆڵی بازرگانی دەوروپشتی ڕێگەکەیان پێدەدرا و لەهەمانکاتدا مافی کۆکردنەوەی باج و رسوماتی شەمەندەفەرەکانیان پێدەدرا.

لایەنی باشی کۆنترۆڵکردنی کاروباری دارایی دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن د.ق.ع. وە ئەوە بوو، کە ئەو دەوڵەتەی لە نابووتبوون و داگیرکردن رزگارکرد. ئەو کۆنترۆڵە وایکرد، ئەو دەوڵەتە بە پێچەوانەی کۆنەوە زیاتر بتوانێ ســـوود لە قەرز و داهاتەکانی وەربگرێت و لەکاتی خۆیدا قیســـت و ســـوودی قەرزەکانی بداتەوە. لە نێوەند ساڵەکانی ١٨٨١-١٩١٤ لەکۆی تەواوی قەرزەکانی کە ١٦٦ملیون پاوەند بوو، رێژەی ٨٩% ی ئەو قەرزەی کە ١٤٧پاوەند بوو دەچووە خەزێنەی دەوڵەتەوە، بەڵام پێش ئەوە کەمتر لە ٤٠% قەرزەکان لەدوای دانی قەرز و سودەکانی دەچووە خەزێنەی دەوڵەتەوە.

بەڵام لایەنی خراپ و ترســـناکی د.ق.ع. ئەوە بوو، هەتا دەهات دەوڵەتی عوســـمانی زیاتر بڕیارە ئابوری و سیاسی لەدەست دەدا. بۆ نمونە لە دوای چەند ساڵێك ژمارەی کاربەدەستانی د.ق.ع. گەیشتە ٥٥٠٠ کەس، کە لە ژمارەی هەموو کاربەدەســـتانی وەزارەتی دارایی دەوڵەتەکە زیاتر بوو. ژمارە باجکۆکەرەوەکانی ساڵی ١٩١٢ گەیشتبووە ٧٢٠کەس. ژمارەی کانە خۆیەکانیان گەیشتبووە ١٠٠دانە. دەســـەڵاتی د.ق.ع. هێندە زیادیکرد کە زۆرجار ئەوان بوون بڕیاریان دەدا چۆن و لە چ بوارێکدا دەوڵەتەکە قەرزەکانی بەکار بێنێت<٣٠ ل ١٩٥>.

ساڵی ١٨٨٥ کۆی وەبەرهێناناتی بێگانە لە ڕێگەی ئیمتیازی تایبەتیەوە ٧٤١ ملیون فرانك بوو، کە لەوە ٣٩% فەرەنســـی بوو، ٢٤% ئینگلیزی و ١٩% ئەڵمانی، بەڵام ســـاڵی ١٩١٤ گەشـــتبووە ١١٤٤ ملیون فرانك کە لەوە ٤٥% فرنســـی بوو، ١٦% ئینگلیزی و ٣٠% ئەڵمانی. لە میســـر ســـاڵی ١٨٨٣ کۆی ئەو وەبەرهێنانانە ٦،٦ ملیون پاوەند بوو لەوە ٦ ملیونی کەپیتالی بێگانە بوو. بەڵام ســـاڵی ١٩٠٢گەیشـــتبووە ٢٦،٤ ملیون پاوەند بوو، لەوە ٢٤،٦ کەپیتالی بێگانە بوو. ســـاڵی ١٩١٤ گەیشـــتۆتە ١٠٢،٤ ملیون پاوەند و لەوە ٩٢ملیونی کەپیتالی بێگانە بووە<٧ ل٦٩>. ئەم ئامارانە خێرایی بەڕێوەچوونی ئەو پرۆسەیە و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو دەوڵەتە دەردەخات.

پێشتر باسی خاسڵەتە تایبەتیەکانی ئێرانمان کرد، کە چۆن کاردانەوەی گرنگی کردەسەر ڕێڕەوی گۆڕانکاریەکان لەم وڵاتەدا. لەم قۆناغەشدا هەمان ئەو خاسڵەتانە کاریگەریان هەبوو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەچوونی پرۆسەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە.

لەدوای کۆنترۆڵکردنی باشووری وڵاتەکە لەلایەن ئێنگلتەرا و باکوری رۆژئاوای لەلایەن روسیاوە، بەکردەوە وڵاتەکە بەسەر سێ زۆندا دابەشبوو. ئینگلتەرا دەسەڵاتی بەسەر زوونی باشوور و روسیا بەسەر باکوور و ناوەڕاستی هەبوو وڵاتەکەش لەژێر دەسەڵاتی قاجاردا مایەوە. لەبەر لاوازی قاجار و پێداویستی وڵاتەکە بە چاکسازی و ململانێی توندی نێوان فیوداڵە خێڵایەتیەکان و ناو بنەماڵەی قاجار خۆی، هەروها رۆڵی تایبەتی دەستەڵانی ئایینی شیعە لەوڵاتەکەدا، زۆنی ناوەڕاست بوو بە مەیدانێك بۆ دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لە کاروباری وڵاتەکەدا و ململانێی نێوانیان لەپێناوی کۆنترۆڵکردنی قاجار و راکێشانی بەلای خۆیاندا<بەندی سێیەم>.

ئەم فاکتەرانە وایکرد، کە شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قاجار چیتر بڕیاری سیاسی لەدەست نەمێنێت و لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی ناوەوە، بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بکەوێتە دەست بێگانەوە. ئەمە وایکرد کە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە پێش لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری، سەربەخۆیی سیاسی و کۆنترۆڵکردنی ناوجەرگەی وڵاتەکەی لەدەست بچێت.

ئەو دەستێوەردانە گەیشتە ئاستێك کە ئەو دەوڵەتانە ببنە لایەنێکی سەرەکی لە دانانی شا و مانەوە و دارشتنی بڕیارەکانیدا. شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ مانەوەی خۆیان و رازیکردنی ئەو دەوڵەتانە، هەر جارەی رۆڵی یەکێك لەو دەوڵەتانەیان زیاد دەکرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەویتریان. دوا ئەنجامی ئەوەش کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و زیادبوونی بەردەوامی رۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە بوو.

روسیا لەسەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا هەندێ چاکسازی تیایدا روویدا، کە بووەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە هەندێ کەرتی ئابوری دەوڵەتەکەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چونکە ئاستی گەشەکردنی ئینگلتەرا لەم قۆناغەدا گەیشتبووە پایەیەکی بەرز، توانای ئابوری روسیا لە ئێران لەچاو ئینگلتەرادا زۆر لاوازتر بوو. لەبەرئەوە دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی روسیا لە ئێراندا زۆر زیاتر بوو لەچاو ئینگلتەرادا و بەپێچەوانەوە توانای ئابوری لاوازتر بوو<١٥ل١٥٠\١٥>.

پێش کردنەوەی قەناتی سوێس زۆربەی بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا بەرێگە وشکاییەکانی روسیا و دەوڵەتی عوسمانیدا تێدەپەڕی. لەبەر دووری و خەرجی قورس لە ڕێگەی دەریایی (رأس الرجاء الصالح)ەوە، ڕێژەیەکی کەمی بازرگانی ئێران کە لەگەڵ ئەوروپا هەی بوو لەم ڕێگەیەوە بەڕێوەدەچوو. بەڵام لەدوای کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، بازرگانی وڵاتەکە لەو

ڕێگەیەوە لەگەڵ ئەوروپا هێندە ئاسـنتر و خێراتر و هەرزانتر بوو، کە ئیتر هەموو بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا لەو ڕێگە تازیەوە بەڕێوە بچێت و چیتر روسـیا کۆنترۆڵی نەمێنی بەسـەر بازرگانی دەرەوەی وڵاتەکەدا بۆ ئەوروپا<١٥ ل٢٨>.

ئەم دوو فاکتەرە باڵانسـی نێوان هێزی روسـیا و ئینگلتەرای لە ئێراندا گۆڕی. بەهێزی توانای ئابوری ئینگلتەرا لەچاو روسـیا و ڕێگەی ئاوی نوێی قەناتی سـوێس، لە رووی ئابوریەوە بەتەواوەتی داشی ئینگلتەرای بەسەر روسیادا زاڵکرد. ئەم فاکتەرانە و لە دەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکە لە چاکسازییەکاندا، بە هەنگاوی خێرا وڵاتەکەی بەرەو لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش برد. هەتا دەهات خەرجەکانی دەوڵەت زیاتری دەکرد و داهاتەکانی بەشـی دابینکردنی ئەو خەرجانەی نەدەکرد و کورتهێنانی بوجە زیادی دەکرد.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی قاجار کەوتە قەرزکردن بۆ چارەسـەرکردنی کورتهێنانی بودجە، بەڵام بەهۆی زوو لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی سـیاسـی وڵاتەکە و داگیرکردنی باشـوور و باکووری وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرا و روسـیاوە، دەسـتپێکردنی دانی ئیمتیازاتی تایبەتی بە کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتانی بێگانە تیایدا کەوتە پێش قەرزکردنەوە. دەوڵەتە ئەوروپیەکان و بەتایبەتی ئینگلتەرا و روسـیا کەوتنە رکابەریەوە لەو بوارانەدا و دەوڵەتی قاجار لەوەشدا بە دڵفراوانیەوە ئاسانکاری بۆ دەکردن. لەم قۆناغەدا ئەم پرۆسـیە هێندە بەچڕی و خێرایی دەسـتپێکرد کە لە مێژووی وڵاتەکەدا ناوی لێنرا سـەردەمی ئیمتیازاتی بێگانە.

یەکەم ئیمتیازی گەورە سـاڵی ١٨٦٣ لە بواری ڕێگاوبان و تەلگراف و راکێشـانی هێڵی شەمەندەفەردا بوو. ئەو ساڵە کۆمپانیایەکی ئینگلزی ئیمتیازی راکێشانی تەلگرافی نێوان خانەقین-تاران-بوشـیری پێدرا. سـاڵی ١٨٦٨ کۆمپانیایەکی تری ئینگلیزی ئیمتیازی سـێ هێڵی تری تەلگرافی پێدرا، دووانیان بۆ بەستنەوی ناوچەی ناوخۆوە و سێیەمیان بۆ بەستنەوەی ئێران بوو بە دەرەوەی وڵات<١٠٥ ل٢٤٨>. ئەگەرچی ئەم کارانە کۆمپانیاکان پێی هەڵدەسـتان، بەڵام لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بوون. هەڵبەتە لەبەرئەوەی دەوڵەتی ئێران کەپیتاڵی پێویسـتی نەبوو بۆ بەکارهێنانی لەو پرۆژانەدا، خەرجی ئەوانە کە گەیشتە ٤٧،٢١٧پاوەند کرا بەقەرزێك بەسەر دەوڵەتەکەوە<١٥ ل١٥٩>.

سـاڵی ١٨٧٠ گەورەترین و فراوانترین گرێبەسـتە بە ناوی ڕێکەوتننامەی ئیمتیازی رۆیتەر (Reuter concession) لە نێوان ئینگلتەرا و ئێران ئیمزا کرا. ئەم ڕێکەوتننامەیە زۆربەی بوارەکانی دەگرتەوە. لەوانە ڕێگەوبان، هێڵی شـەمەندەفەر، چاکردن و بەکارهێنانی زەویوزار، گەڕان بەشوێن سامانی سروشتی و بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیدا، پیشەسازی گاز، سیستمی بانکی و قەرزپێدان، پیشەسازی، خزمەتگوزاری گشتی و پۆست و چەندین بواری تر. هەر بەپێی ئەو گرێبەسـتە، ئەو کۆمپانیانەی کە بەو کارانە هەڵدەسـتان لە دانی هەموو باج و گومورگ و رسـوماتێك

ئازاد دەبوون.

ئەم ڕێکەوتنامەیە سەری نەگرت، چونکە لەناو توێژێکی گەورەی دەسەڵاتی ئایینی و ئەو فیوداڵانەی بڵاوبوونەوەی کەپیتاڵیستی جیهانیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەدەبینی، توێژێکی گەورە لە بازرگانەکان ناڕەزاییەکی گەورەی لێکەوتەوە. لەگەڵ ئەوەی ئەو ڕێکەوتنامەیە وەکو سەفقەیەك سەری نەگرت، بەڵام دواتر هەنگاو بە هەنگاو بەندەکانی یەك لەدوای یەك خرایە گەڕ<١٥ ل١٦٠>.لەوانە هەڵکەندی قەنات لەسەر ڕووباری کارون، دروستکردنی ڕێگەوبان، ڕاکێشانی تەلگراف لە باشووری وڵاتەکە، ڕاکێشانی هەندێ هێڵی شەمەندەفەر، دامەزراندنی چەندین کارگەی فەرش و بازرگانیکردن پێیانەوە<١ ل>.

لەبەرامبەردا روسیا ساڵی ١٨٧٤ چەندین ئیمتیازی تایبەتی پێدرا. لەوانە راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر نێوان تەبرێز و جولفا و هەروەها بۆ ماوەی ٤٠ساڵ وەرگرتنی ئیمتیازاتی بەکارهێنانی هەموو ئەو کانە مینیرالانەی کە بە درێژایی ٥٠ میل کەوتبوونە ئەملا و ئەولای ئەو هێڵەوە. لە باکووری ئێران ئیمتیازی راکێشانی خەتی تەلگرافی پێدرا. سەرەڕای ئەمانە ئەو وڵاتە لەو بوارانەدا لە هەموو باج و گومورگ و رسوماتێك ئازادکرا. بێجگە لەو دوو دەوڵەتە، چەندین ئیمتیازاتی بچوکی تر لە نێوان ساڵەکنی ١٨٧٢-١٨٩٠ بە وڵاتانی تر دران.

ساڵی ١٨٨٩ بانکی ئیمپراتۆری فارسی بە کەپیتالی ١ ملیون پاوەند لەلایەن رویتەرەوە دامەزرا و مافی کارکردنی لە وڵاتەکەدا بۆ ماوەی شەست ساڵ پێدرا. ئەرکی سەرەکی ئەو بانکە دابینکردنی کەپیتالی پێویست و ئاسانکاری کردنی کاروباری کۆمپانیا ئینگلیزیەکان بوو. ئەو بانکە مافی پێدرا، کە سەرپشتنی دۆزینەوە و بەرهەمهێنانی سامانی سروشتی لە وڵاتەکەدا بکات. گرنگترین کارەکانی هەوڵدان بوو بۆ دۆزینەوەی پترۆڵ. بۆ ئەنجامدانی ئەوە گرێبەستەیەکی تایبەتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێراندا بەست بەناوی ڕێکەوتننامەی پترۆڵەوە. سەرەڕای ئەوە مافی سەرپەرشتیکردنی کاروباری پیشەسازی و تەکنیکی دارایی و کاری بازرگانی و پرۆژەی هاتوچۆی پێدرا.

بۆ رکابەری ئینگلتەرا، ساڵی ١٨٩١ روسیا بانکی قەرزدان و پاڵپشتیکردنی دامەزراند. ئەم بانکە لە پێناوی دروستبوونی هاوسەنگی ڕووبەڕووی ئینگلتەرا دامازرا و زیاتر پێگەیەکی سیمبۆلی هەبوو لە پێناوی خۆ فشکردنەوە و خستنە فشاری سیاسی بۆسەر شا. رۆڵی سەرکەی قەرزدان بوو بە دەوڵەت و کارکردن بوو لە بواری بازرگانی و پیشەسازیدا. دامەزراندنی ئەم دوو بانکە دەستێوەردانی ئابوری ئەو دوو دەوڵەتەی لە وڵاتەکەدا ئاسانتر و فراوانتر کرد<١٥ ل١٦٠>.

لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەرهەمهێنانی توتن و بازرگانیکردن پێوەی بۆ هەناردەکردن و بەکارهێنانی وەك کەرەسەی خاوی پیشەسازی گەیشتبووە ئاستێکی بەرز. کۆی بەرهەمهێنانی توتن گەیشتبوە ٩،٤ ملیون کیلۆ، لەوە ٥،٤ملیون کیلۆی هەناردەی دەرەوە دەکرا. لەو ساڵانەدا لەپێناوی زیادکردنی قەبارە و جۆری ئەو بەرهەمەو چاکسازیکردن تیایدا گەورەترین گرێبەست بۆ ماوەی ٥٠ ساڵ لە نێوان دەوڵەتی

قاجار و کۆمپانیایەکی ئینگلیزیدا بەناوی ڕێکەوتننامەی توتنەوە مۆرکرا.

بەپێی ئەو ڕێکەوتننامەیە مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی توتن دەبوایە بکەوێتە دەستی ئەو کۆمپانیایەوە. لەبەرامبەر ئەوەدا دەبوایە ئەو کۆمپانیایە پێشەکی ١٥هەزار پاوەند و دواتریش ساڵانە ٢٥% قازانجی سافی دوای هەموو خەرجی کۆمپانیاکە بدات بە شا.

ئەم ڕێکەوتنامەیە ناڕەزاییەکی زۆری ناوخۆی لێکەوتەوە و بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی درا. ئەو هەڵوەشانەوەیە دەوڵەتی قاجاری ناچارکرد، کە ٥٠٠هەزار تومەنی ترقەرز بکات بۆ پێدانی جەزا بەو کۆمپانیایە.

ساڵی ١٨٩١ پرۆژەی ماسیگرتن لە ئاوی قەزوین و دەرهێنانی مینیراڵ لە دەوروپشتی ئەو دەریاچەیە درا بە روسیا. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا ڕێکەوتنامەیەکی تر لە نێوان ڕۆیتەر و قاجاردا ئیمزا کرا. بەپێی ئەوە مافی بەشوێن گەڕان و دەرهێنان و فرۆشتن و هەناردنەکردنی پیترۆل بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ درا بە ڕۆیتەر و لە بەرامبەردا ٢٠هەزار پاوەند بە پێشەکی و ساڵانە ١٦% قازانجی سافی دوای هەموو خەرجێك بدرێت بە قاجار. ساڵی ١٩٠٨ پیترۆل لەو وڵاتەدا دۆزرایەوە و ئەو ڕێکەوتنامەیە خرایە گەڕ.

داهاتی گومرگی قاجار درابووە دەست بانك و کۆمپانیا بێگانەکان بۆ دانانەوەی قەرز و سوودەکانی و خەرجی تری وەبەرهێنانات، لەبەرئەوە تەنها سەرچاوەی داهاتی دەوڵەت، کە بەدەستیەوە مابوو ئەو باجانە بوو کە لەسەر بەرهەمهێنان و بازرگانی ناوخۆ دەستێندرا. ئەو داهاتانە نەکو بەشی دانانەوەی قەرزەکانی دەوڵەتی نەدەکرد، بەڵکو بەشی خەرجەکانی دەوڵەتیشی نەدەکرد، لەبەرئەوە ناچاربوون قەرزی زیاتر بکەن یان ئیمتازی تایبەتی نوێ بدەن بە بێگانە.

ساڵەکانی ١٨٠٠ قاجار هەمیسانەوە قەرزێکی ٤٠٠هەزار پاوەندی لە بانکی ئیمپریاڵی فارسی وەرگرت، لەبەرامبەر ئەوەدا مافی وەرگرتی داهاتی گومرگی ناوچەکانی موحەمەڕییە و کرماشانی بەو بانکە سپێردرا. ساڵی ١٩٠٠ سەرلەنوێ ٢٢،٥ ملیون ڕۆبڵ بۆ ٧٠ ساڵ لە بانکە روسەکە قەرز کرا و لەبەرامبەردا لەگەڵ روسەکان وا ڕێکەوتن کە قاجار هەموو ئەو قەرزانەی کە لە دەوڵەتەکانی تر کردبووی بیداتەوە و لەهەمانکاتدا هەموو داهاتی گومرگی وڵاتەکە بێجگەلە ناوچەکانی کەنداو و فارس کە لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا بوو، بخرێتە دەست روسەکان. بەوە ئێران قەرزی وڵاتەکانی دایەوە، بەڵام ئەوەی لەو ساڵەدا بۆی مایەوە تەنها یەك ملیون باوەند بوو، کە بەشی خەرجەکانی هەموو ساڵەکەی دەوڵەتەکەی نەکرد، بۆیە سەرلەنوێ ناچار بوو قەرزێکی تر لە روسیا بکات. لە بەرامبەردا قاجار قەولی بەو وڵاتەدا کە نفوزی ئینگلیز لە شاری تاران نەهێڵێت.

ساڵی١٨٩٠ روسیا لە ناوچەی قەفقاس پیترۆڵی دۆزیەوە و ئەو پرۆژەیە پێویستی بە ژمارەیەکی زۆری کرێکار بوو. زیاتر لە ١٠٠هەزار پیاوی باکوری ئێران بۆ کارکردن رویانکردە ئەو ناوچانە.

هەروەها راكێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە نێوان قەفقاس و باكووری ئێراندا خێراییدا بەو پرۆسەیە. بەهۆی ناچاربوونی ژمارەیەك زۆر خەڵكی هەژاری ئێران كە كار لەو وڵاتەدا بكەن، بەرژەوەندی ئابوری و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ئەو دوو وڵاتەی زیادكرد<٨>.

سەرەڕای ئەوەی بەهۆی لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەكەو ژمارەیەك قەرزی زۆر و ئیمتیازاتی تایبەتیوە دەوری بێگانە هەتا دەهات زیادی دەكرد، لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێكهاتە و توێژەكانی دەسەڵاتی ئایینی و سەرۆك هێزە چەكدارەكانەوە، ئەو كۆمپانیا و بانك و دەوڵەتە بێگانانە توانیبوویان لە ڕێگەی پێدانی بەرتیل و ئیمتیازاتی تایبەتی و هەڕەشەوە ژمارەیەكی زۆر لەوانە بەخۆیانەوە ببەستنەوە و ببنە ئامراز بەدەستیانەوە بۆ زیادكردنی رۆڵی خۆیان لە وڵاتكەدا<١٥ ل١٦٢-١٦٥ \ ٧ ل٧٠>.

بەپێی ئەم زانیاریانە دەتوانین بڵێین، ئێران لە كۆتایی سەدەی نۆزدەدا سەربەخۆیی ئابوری لەدەست دابوو. هەروەك چۆن لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەكە بووە فاكتەرێكی گرنگ بۆ لەدەستدانی سەبەخۆیی ئابوری، بەهەمان شێوە لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش گوژمیدا بەوەی دەسەڵاتدارانی قاجار هەتا دەهات زیاتر بریاری سیاسیان لەدەست دەردەچوو.

ئەم ڕاستیانە ئەوە دەگەیەنێت، كە لەم قۆناغەدا بە هێزبوونی پێگەی سەرمایەداری جیهان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بوونیان بە تەرەفێكی كاریگێری بەهێز لەناو جەرگەیدا و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو وڵاتانە، بە پلەی یەكەم و بە شێوەیەكی سەرەكی دەگەڕێتەوە بۆ شكستهێنانی سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵایەتی و خستنە سەرپشتكردنی قاپیەكانی ناوچەكە بۆ هێزی دەرەكی لە پێناوی مانەوەی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری دەستەبژێری دەسەڵاتداردا.

لاوازی بەرھەمھێنان و بازرگانی خۆماڵی ١٨٦٠-١٨٩٠

لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری خێراتر و زیاتر لە بەرھەمھێنانی کەرتە جیاوازەکاندا روویدا. قەبارە و جۆری هەندێ لەوانە زیادیکرد و تایبەتمەنداری ناوچەکان لە بەرھەمھێنانیاندا زیادیکرد و بەپێی ئەوەش ئاڵوگۆڕی بازرگانی بوژایەوە. بڵاوبوونەوەی ســــەرمایەداری جیهان هەتا دەهات ناوچەی فراوانتری دەگرتەوە و زیاتر کۆمەڵگە قوفڵدراوە فیوداڵە خێڵایەتێکەی هەڵدەوەشاند.

چاکسـازییەکانی دەوڵەتەکان و شکسـتهێنانیان، هەروەها دەسـتێوەردانی ئابوری و سـیاسـی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان تیایاندا، تەنها نەبووە هۆی ئەوەی ئەو دەوڵەتانە سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری لەدەست بدەن و بەرە و پاشکۆیەتی ملبنێن، بەڵکو کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسـەر ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان و رێرەوی گەشـــەکردنی. ئەوانە کاردانەوە و دەرئەنجامی جیاوازیان هەبوو بەســـەر بەرھەمھێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازی و پیشەیی و بازرگانیدا و بووە بناغەیەك بۆ گۆڕانکاری گەورەتر لە قۆناغەکانی دواتردا.

زیادبوونی بەرھەمھێنانی کشتوکاڵی بۆ بەکارھێنان(استهلاك) و کەرەسەی خاو

هەر لە کۆنەوە دانەوێڵە خواردنی ســـەرەکی دانیشـــتوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت بوو هەروەها لەچاو بەرھەمی کشـــتوکاڵی تردا بەرھەمھێنانی ئاســـانتر و هەرزانتر بوو. لە زۆربەی شـــوێناکان توانراوە بچێنرێ، بەڵام بەهۆی ئەو گۆڕانکاریە گەورانەی لە ناوچەکەدا رووی دا هەتا دەهات جۆر و قەبارەی بەرھەمە کشتوکاڵەکانی تریش گۆڕانی گەورە و خێرای بەسەردەهات.

ئەو بەرھەمە ســـەرەکیانەی بۆ دابینکردنی خواســـتی بازاڕی ناوخۆ و دەرەکی بەرھەم دەهێنران بریتی بوون لە ئاوریشـــم لە کەناری دەریای قەزوین لە ئێران و بورســـا لە ئەنادۆڵ و چیاکانی لوبنان. لۆکە لە ئەزمیر و میســـر و هەندێ ناوچەی ســـوریا و ئێران. زەیتون لە ســـوریا و ئەنادۆڵ و تونس. خورما بە پلەی یەکەم لە عێراق و ئینجا عەرەبستانی ئێران و باکوری ئەفریقا. ترێ و هەنجیر و قەیسی و هەڵوژە و فستق و گوێز و بادام لە کوردستان و ئەنادۆڵ و هەندێ ناوچەی تری ئێران. قاوە لە یەمەن و کەمێکیش لە ئەنادۆڵ. برنج لە کەنار رووبارەکانی دیجلە و فورات و نیل و قەزوین. توتن لە ســـوریا و کەنارەکانی دەریای رەش و ئێران و دواتریش کوردســـتان. ئاژەڵ نمونەی مەڕ و بزن بە پلەی یەکەم لە کوردستان و ئەنادۆڵ کەرتێکی گرنگ بوون و هەروەها حوشتر و ئەسپ بەتایبەتی لە ناوچە عەرەب نشینەکان، ئەمانە بەزیندویی فرۆشراون و بەرھەمی خوری و موو و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیریان فرۆشراون<٧ ل١١٨>

هەندێ بەرهەمی نمونەی ئاوریشـــم و لۆکە و خوری زۆر زیادیکرد، بەڵام بەهۆی شـــکســـتهێنان یان لاوازبوونی پیشـــەســـازیی ســـەرەتایی چنینی خۆماڵیەوە، بە ڕێژەیەکی زۆر ئەوانە بۆ هەناردەکردن بەکاردەهێنران. هەروەها بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی توتن و ئەفیون و هەتا رادەیەك گەنم و میوەی وشککراوە و قاوەی یەمەن زیادیکرد.

هەر بەهۆی لاوازی پیشـــەســـازی ناوخۆ و خاوی گەشـــەکردنیەوە، بەرهەمهێنانی ئەو بەرهەمە کشـتوکاڵیانەی بۆ کەرەســـەی خاو بەکاردەهێنران کەوتبووە ژێر رەحمەتی خواسـتی بازاڕەکانی جیهان لەســـەریان. بەپێی گۆڕانکاری خواســـتی بازاڕەکانی جیهان هەناردەکردنیان بەرز و نزم دەبۆوە و قازانجی زیاد و کەمی دەکرد و لەگەڵیاندا بەرهەمهێنانیان ناسەقامگیر و لە بەرز و نزمیدا بوو.

بەهۆی شـەڕی ناوخۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ساڵەکانی ١٨٦٠ خواست لەسەر لۆکە و نرخی لۆکە لە بازاڕدا زیادیکرد. ئەوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی لە میســـر. دوای ئەوەی ئەو شـــەڕە کۆتایی پێهات و هەروەها بەهۆی کردنەوەی قەناتی ســـوێســـەوە لە ســـاڵی ١٨٦٩دا، لۆکەی هیندستان بە ئاسانی دەگەیشتە ئەوروپا هەمیسانەوە خواستی بازاڕی جیهان لەسەر ئەو بەرهەمە کەمی کرد و نرخی هاتە خوارەوە و بووە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی لە میسر<٧ ل١١٩>.

هەر لەو ســـاڵانەدا بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشـــی لە بەرهەمهێنانی ئاوریشـــمی فەرەنســـیدا، بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و نرخی ئاوریشـمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت زیادکرد. بەڵام دواتر بەهۆی کەمبوونەوەی خواســتی بازاڕی جیهان لە ئاوریشــم و دەســتپێکردنی هێنانی ئاوریشــمی ژاپۆن بەهۆی کردنەوەی قەناتی سـوێس و رکابەرەکردنی لەگەڵ ئاوریشـمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت هەمیسـانەوە ئەو بەرهەمهێنانە لە ناوچەکەدا کەمی کرد<٧ ل١٢٢>.

زیادبوونی خواسـتی هەندێ کۆمپانیای ئینگلتەرا لەســەر ئەفیون بۆ ســاغکردنەوەی لە وڵاتی چیندا، بەرهەمهێنـان و هەنـاردەکردنی ئـەو بـەرهەمـەی لـە ئێران و تورکیـای عوســـمـانی زیـادکرد. بـەهۆی زیادبوونی خواست لەسەر ئەفیون لە ساڵەکانی ١٨٩٠دا و قازانجی زۆر لە هەناردەکردنیدا، لە ناوچەی ئەســفەهان چیتر خاوەن موڵکەکان نەیانویســتووە دانەوێڵە بچێنن. ئەمە بۆتە هۆی کەمبوونی دانەوێڵە و چەندین بەرهەمی گرنـگ لە بازاڕەکان و گرانبوونیان. لەبەرئەوە والی ناوچەکە بڕیاری دەرکرد، کە لەچاندنی چوار پارچە زەوی دەبوو پارچەیەکیان دانەوێڵەی تیادا بچێنرایە.

بەرهەمهێنانی توتن لە ئێران بە رادەیەکی زۆر زیادیکرد. ئەو بەرهەمە بۆ دابینکردنی پێداویســـتی ناوخۆ و دەرەکی بوو. ســـاڵی ١٨٨٠ قەبارەی ئەو بەرهەمهێنانی گەیشـــتە ٩،٤ملیون کیلۆ. کۆمپانیا بێگانەکان و بە هاریکاری لەگەڵ هەندێ مەلاك و بازرگانی گەورەدا مۆنۆپۆلی بەرهەمهێنان و فرۆشتن و پیشـەسـازی و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەیان کردبوو. ناسـەقامگیری و ترسـی لە ناوچوونی کەپیتاڵ وای لە زۆربەی بازرگانە خۆماڵی و خاوەن کەپیتالەکان کردبوو، کە نەوێرن وەبەرهێنان لە پیشەسازی

توتن بکەن لەوڵاتەکەدا. لەبەر قازانجی زۆر لە کڕین و هاوردەکردنی ئەو بەرهەمە بۆ دەرەوە و پێویســـت نەکردن بە بەســـتنەوەی کەپیتاڵ بۆ ماوەیەکی درێژ ، بازرگانەکان کەپیتالەکانیان لەوەدا دەخستەگەڕ<٧ ل١٧٣،١٢١>.

بازرگان و کۆمپانیای بێگانەکان لە هەندێ ناوچەدا راســـتەوخۆ هەڵدەســـتان بە بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشـــتوگاڵی گرنگ. یەکێ لەو ناوچە گرنگانە ئەزمیر بوو. لەم ناوچەیە ژمارەیەکی زۆر بازرگانی ئینگلیز بەو کارانە هەڵدەستان. ئەمانە لە کێڵگەی کشتوکاڵی گەورەدا لە وەرزی بەرهەمهێناندا هەزارەها کرێکاری کشـــتوکاڵیان بە مووچە کار پێدەکرد. هەندێکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ بە شەمەندەفەر دەهێنران و هەندێکی تریان لە دەرەوەی تورکیای عوسمانی نمونەی وڵاتی یۆنان دەهێنران. بۆ بەرهەمهێنانی لۆکە لە دەشتە فراوانەکانی مێرسین و ئەدەنە ساڵی ١٨٧٦ نێوان ٥٠ هەتا ٧٠ هەزار کرێکاری کشتوکاڵیان هێنا بوو. بەپێچەوانەی بازرگانە خۆماڵییەکان، بێگانەکان کەپیتالیان بەهێزتر بوو، پشـــتگیری بانك و دەوڵەتەکانی خۆیان هەبوو هەروەها دەوڵەتەکانی ناوچەکە توانایان نەبوو فشـــاریان بخەنە سەر و باج و گومرگی زۆریان لێ بسەنن<٣٠ ل١١٢>.

بەهۆی لاوازبوونی توانا و مۆنۆپۆلی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی لە چیاکانی لوبنان لە ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠دا و هەروەها زیادبوونی دەسەڵاتی فەرەنسا و سەقامگیری لە ناوچەکەدا و لەهەمانکاتدا زیادبوونی خواستی بازاڕی جیهانی لەسەر ئەو بەرهەمە لە هەندێ ساڵدا، بەرهەمهێنانی ئاوریشم لەو ناوچەیەدا بوژاندنەوەیەکی باشـــی بەخۆوە بینی. لە کۆتایی ســـاڵەکانی ١٨٥٠دا بە رێژەی ٤٠٠% زیادیکردووە و ساڵی ١٨٧٥ ئەو بەرهەمهێنانە گەیشتە بەرزترین ئاستی.

ئەم بەرهەمهێنانە بەشێکی زۆری خەڵکی چیای لوبنانی خستبووەکار. هەندێکیان کاریان لە چاکردنی زەوی و چاندنی دارتوو و ســەرپەرشــتیکردنی و خەریك بوون، هەندێکیان ئاگاداری و خزمەتی کرمی ئاوریشمیان دەکرد و دواتر ئاوریشمیان لە کرمەکان جودێ دەکردەوە. خەزنکردن و سەرپەرشتیکردنی ئاوریشم و ئامادەکردنیان بۆ فرۆشتن. بازرگانەکان کاری فرۆشتن لە بازاڕەکانی ناوەوە هەناردەکردنی بۆ ئەوروپا و میسر و سوریایان دەکرد. کارگە خۆماڵیەکان هەڵدەستان بە دروستکردنی تاڵ و چنینی. لە ســـاڵی ١٨٧٠دا ٣٣% ئاوریشـــمی خام نێردراوە بۆ ئەوروپا، ٣٣% بۆ ســـوریا و میســـر و ٣٣% لە پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی قوماشی ئاوریشم بەکارهێنراوە<٣٠ ل١٥٥>.

بەرهەمهێنانی ئاوریشـــم لە چیای لوبنان کارێکی زۆری کردۆتە ســـەر گەشـــەکردنی ناوچەکە. سـەرەڕای ئەوەی شـوێنێکی گرنگی بازرگانی بوو لەسـەر دەریای سپی ناوەڕاست، بووە سـەنتەرێکی گرنگی ئابوری و دارایی و بانکی. ژمارەیەکی زۆر بازرگان و کۆمپانیا و خەڵکی خاوەن کەپیتال روویان تێکرد.

بوژاندنەوەی چیاکانی لوبنان کاری کردۆتە ســـەر هەندێ ناوچەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت.

تایبەتمەنداری بوونی چیای لوبنان بەو بەرهەمهێنانەوە و بەرزبوونی ئاستی هاوڵاتیان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و گرتبوونەوەی خەڵکی ناوچەکانی تر و بێگانە تیایدا، خواستی لەسەر بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنان و پیشەیی تر تیایدا زیادکرد. ئەوە بۆتە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی لەگەڵ وڵات و ناوچەکانی دەوروبەردا و بەستنەوەیان پێوەی. ژمارەی دانیشتوانی چیای لوبنان لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٧-١٨٨٠ لە ٤٠ هەزارەوە زیادیکردووە بۆ ٨٠هەزار کەس. بەرهەمێکی زۆری گەنمی شام و برنجی میسری و مەڕوماڵاتی کوردستان هاوردەکراوە بۆ ناوچەکە. لە ساڵی ١٨٨٠ وە ئەم بەرهەمهێنان و بوژاندنەوە ئابورییە بەرەو لاوازی چوو، دواتر دەگەڕێینەوە بۆ باسکردنی هۆکارەکانی<٣٠ ل١٦٥>.

بەهەمان شێوەی چیاکانی لوبنان، لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی ناوەوەی سوریای گەورە نمونەی دیمەشق و رەقە و حەلەب لاواز بوو، لەهەمانکاتدا فەرەنسا هێشتا هێندە گوێی بەو ناوچانە نەدەدا و دەسەڵاتێکی خۆجێیی بەهێزیشی نەبوو، کە یەکێتی و سەقامگیری ناوچەکە بپارێزێ. لەبەرئەوە ئاژاوە و ململانێی ناوخۆ باڵی بەسەردا کێشا بوو. ململانێی نێوان پێکهاتەکان و هەڕەشەی بەردەوامی خێڵە بەدەوێکان بەسەریانەوە وایکرد، کە گۆڕانکاری گەورە لە بواری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە روونەدات.

شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیری فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە کاری دەکردە سەر بەرهەمهێنانی ناوچەکانی ناوەوەی سوریا. لە ساڵەکانی ١٨٥٠دا بەهۆی هەڵگیرساندنی شەڕی قرمەوە بۆ ماوەیەك بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی گەنم لە ناوچەکەدا و هەناردەکردنی بۆ دەرەوە. لە ساڵەکانی ١٨٦٠ بەهۆی رێکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ فیوداڵە دروزەکاندا و زیادبوونی ئارامییەوە هەتا رادەیەك بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی نمونەی لۆکە و توتن و دانەوێڵە و چاکردنی خوری زیادیکرد. لەسەرەتاکانی ١٨٧٠دا بەهۆی شەڕی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا و زیادبوونی باج لەسەر خەڵك و ناردنی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان بۆ بەشداریکردن تیایدا و هەروەها کەمبوونەوەی بەرهەم بەهۆی رووداوی سروشتی و لەهەمانکاتدا کردنەوەی قەناتی سوێس، سەرلەنوێ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی ناوچەکە هاتە خوارەوە. لە کۆتایی ئەو ساڵانەدا لەشکری دەوڵەتی عوسمانی گەڕایەوە و سەرلەنوێ بەهۆی سەقامگیریەوە هەتا رادەیەك بەرهەمهێنان زیادیکردەوە<٣٠ ل١٦٧>.

بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵی ویلایەتی موسڵی عێراق بە حەلەب و ئەنادۆڵەوە، گۆڕانکاری تیایدا پێش ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرە کەوت. لەو دوو ویلایەتەدا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا چاکسازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی تیایاندا دەستی پێکرد و لەهەمانکاتدا بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان تیایاندا گوژمی بەست. لە دوای ساڵەکانی ١٨٧٠ بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێس و زیدبوونی بازرگانی بەسرە بەهۆی ئەوەوە، رۆڵی ئەو دوو ویلایەتە زیادیکرد و هەتا دەهات موسڵ زیاتر پێیانەوە

دەبەسترایەوە.

لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠وە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆی لەو ناوچانەدا بەهێزکرد، کە بووە هۆکاری باشـــبوونی ســـەقامگیری و ئاســـایش. چاکســـازییەکانی ئەو دەوڵەتە لە ریزەکانی سوپا و کارمەندی دەوڵەت و دامودەزگای باجکۆکردنەوەدا دەستپێکرد و هەروەها گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چۆنیەتی تەسەروفکردن بەهەندێ لە زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو ناوچانەوە کرا. رۆڵ و دەســەڵاتی والی بەغدا زیادیکرد. بەمەبەستی زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و زیادبوونی داهاتی باجەکان، والی چەندین قەنات و بەنداوی ئاوی سەرلەنوێ چاککردەوە و قەناتی نوێی راکێشا بۆ زەوی کشـــتوکاڵی فراوانتر. هەموو ئەمانە رێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەناردەکردنی بۆ دەرەوە خۆشکرد.

بەریتانیا رۆڵی ســـەرەکی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی ســـەرمایەداری ئەم ناوچانە. هەر لە ســـاڵەکانی ١٨٥٠ وە ئەو دەوڵەتە عێراقی کرد بە یەکەم هاوســـەری بازرگانی هیندســـتان. کەوتنە بەکارهێنانی کەشتی بوخاری لە رووبارەکانی دیجلە و فوراتدا و ئەویش ئاسانکاری کرد بۆ گواستنەوەی کەلوپەل و زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

ئەو بەرهەمە کشتوکاڵییانەی لەم ڕێگەیەوە هەناردەی دەرەوە دەکران، بریتی بوون لە دانەوێڵە، خورما، خوری، پێســـتە، برنج، لۆکە، توتن، گوێز، بایام، فســـتق و میوەی وشـــککراوە. هەزارەها تەن دانەوێڵە رەوانەی وڵاتەکانی کەنداو و دەریای ســـوور دەکرا. بێجگەلە بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق، بازرگانی ئێرانیش هەتا دەهات لەم رێگەیەوە زیادیدەکرد.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٨٧٠ بازرگانی ئەم ناوچەیە لە ٨٠ هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٢٠٠ هەزار. ژمارەی کەشـــتیە بازرگانەکانی دەوڵەتی عوســـمانی لە نێوان ١٨٦٤-١٨٦٩ لە ٥٥٢ دانەوە گەیشـــتە ١١٠٢ دانە، کەشـــتیەکانی ئینگلتەرا ژماریان لە لە ٢٧دانەوە زیادیکرد بۆ ٥٢ دانە. لە نێوان ســاڵەکانی ١٨٧٠-١٨٧٣ بە هۆی کردنەوەی قەناتی ســوێســەوە، کۆی قیمەتی هەناردەکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیەکانی عێراقلە ٢٣٠هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٨٠٠هەزا<٣٠ ل١٨١>.

لاوازی خواستی ناوخۆ لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی، نەبوون یان لاوازی پیشەسازی سەرەتایی و پیشــەیی خۆماڵی بۆ بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە، گەشــەپێنەکردن و نەگەڕان بەشــوێن بەرهەمی نوێدا و روونەدانی چاکســـازی تیایاندا، وایەکرد تەنها پشـــت ببەســـترێ بە هاناردنەکردن و خواســـتی بازاڕی جیهان لەســـەر ئەو بەرهەمهێنانە.ئەمەش هەمیشـــە هەڕەشـــە بوو لەســـەر ئەو بەرهەمهێنانەو هاتنە خوارەوەی نرخیـان و تێکـدانی بـاری ئـابوری و دارایی نـاوچـەکـە و نـابووت بوون و هـەژاربوونی بەرهەمهێەرەکان.

ســەرەڕای لاوازی پیشــەســازی ناوخۆ، فاکتەرێکی گرنگ کە رێگر بوو لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی

بازرگانی ناوخۆ لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خراپی رێگاوبانی نێوان ئەو هەرێمانەو و گرانی و نا سەقامگیری بوو. لە بەرئەوەی بازرگانی دەرەکی لە بەندەرەکانەوە دەکرا و زۆربەی ئەوانە بە پاپۆری بازرگانی پێشکەوتووی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە دەگوازرایەوە، زۆر هەرزانتر و خێراتر لە بازرگانی ناوخۆ بەڕێوەدەچوو. ئەمە دەبووە هۆی لاوازی بازرگانی ناوخۆ و زەحمەتی گواستنەوی بەرهەم لە نێوان هەرێمەکان و زیادنەبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و جۆرەکانی وەکو پێویست. خەرجی گواستنەوەی دانەوێڵە لە شوێنە تەختە وشکاییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو ساڵانەدا چوارهەندەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە. بێگومان لە ناوچە سەختەکانی نمونەی کوردستان ئەو خەرجییە زۆر لەوە زیاتر بووە.

بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهێنانی بەشێوەیەکی گشتی پێویستی بە کەپیتالی گەورە نەدەکرد. ئەوەی پێویستی بەوە بوو بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی پیشەسازی نمونەی لۆکە و توتن و ئاوریشم بوو. لەهەندێ شارە بازرگانییە گەورەکاندا بۆ ئەو مەبەستە بانکی تایبەتی بۆ وەبەرهێنانکردن لەو بوارانەدا دانرا بوو، زۆربەی ئەوانە بانکە ئەورووپییەکان پشتگیریان دەکرد و بە مەبەستی گەشەپێکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیانە بەکاریان دەهێنا، کە لەو ساتەدا دابینی پێویستی پیشەسازی وڵاتە کەپیتالیستەکانی دەکرد<٧ ل٦٢>.

زیادبوونی بەرهەرمهێنانی کشتوکاڵی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی گەشەکردنی تەکنیك و ئامرازی بەرهەمهێنانی نوێ و بەکارهێنانی شارەزایی زانیستیانە نەبوو. ئەگەر هەندێ چاکسازی و قەناتی ئاو راکێشان و بەنداو دروستبکرایە تەنها لە هەندێ ناوچەو بە مەبەستی بەرهەمهێنان بوو بۆ هەناردەکردن. زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە هەمان تەکنیك و شێوازی کۆن بە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەکارهێنانی زەوی کشتوکاڵی فراوانتر بوو<٧ ل١٤٩>.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٩٠٠کۆی ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی و وڵاتەکانی باکووری ئەفریقا و ئێران بە رێژەی ٣٤% لە ٣٥ملیونەوە زیادیکرد بۆ ٤٧ملیون. دەوروبەری ٨٠-٩٠% ی دانیشتوان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە. بەمانایەکی تر لەو سێ ساڵەدا ١٠ملیون مرۆڤی تر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە<٧ ل٩٥>. بەهۆی هەژاری و زۆری جوتیاران و لاوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و پیشەیی لە شارەکندا، جوتیاران هەر لە لادێکاندا ماونەتەوە و هەتا هاتووە ژمارەیان زیادیکردووە و هەژارتر بوون و خەرجی کارپێکردنیان کەمیکردووە. سەرەڕای ئەوانە دەربەدەربوونی ژمارەیەکی زۆر لە موسڵمانەکانی بەڵقان بە هۆی شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانیەوە و ئاوارەبوونیان بۆ هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ و سوریا، لەلایەکەوە بووە زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و لەلایەکی ترەوە زۆربوون و هەرزاربوونی هێزی کار لەو بوارەدا.

دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت کارێکی هێجگار کەمیان کردووە بۆ ڕێگاخۆشـــکرن بە بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی. ئەوەی کردوویانە زۆر کەمبووە و تەنها لەهەندێ ناوچەو و بۆ توێژێکی بچوکی کۆمەڵگابووە، ســـەرەڕای ئەوە تەنها بۆ دابینکردنی داخوازی دەرەکی بووە. هەندێ لەو کارە بچوکانەی کە دەوڵەتی عوسمانی لەو بوارانەدا پێی هەستا بریتی بوو لە دابینکردنی تووی لۆکە و کرمی ئاوریشم بۆ هەندێ ناوچە و دامەزراندنی بانکێکی کشتوکاڵی.

ئەو چاکسازییانەی کە لە قۆناغی پێشوودا لە هەنێ ناوچەدا لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت پێی هەســتان و لەم قۆناغەدا لە شــوێنی تردا لەســەری بەردەوام بوون، لای بەشــێك لە مەلاك و خاوەن زەوییەکان بوونە هاندەرێك بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشــتوکاڵی. بەڵام ئەمانە تەنها سوودبەخش بوون بۆ چەند توێژێکی نزیك لە دەسەڵاتداران و قازانجی چاکیان تێدادەکرد و لە ڕێگەیانەوە مۆنۆپۆڵی بازاڕیان دەکرد و تەنگیان بە بەرهەمهێنەرە بچوکەکان دەچنی و زۆریان ڕووبەڕووی نابووتی دەبوونەوە و دواتر بە هەرزان زەویوزارەکانیان لەدەست دەسەندن<٣٠ ل١١٧>.

ڕۆڵی کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیســتەکان لە بەرهەمهێنانی کشــتوکاڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت لە ڕوانگەی بەرژەوەندی خۆیانەوە بوو. پشـــتگیری ئەو جۆرە بەرهەمهێنان و بازرگانی و ڕێگەو بان و پرۆژەیان دەکرد، کە دەبووە هۆی زیاتر بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەم کە خۆیان پێویســتیان پێی بوو و ئاسانکاری گواستنەوەیان و کڕینیان بە نزمترین نرخ.

لەبەرئەوەی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی گەورەترین کەرتی ئابوری بوو و گەورەترین ڕێژەی دانیشتوان کاریان تێدادەکرد، بەشی زۆری داهاتەکانی دەوڵەت لە ڕێگەی باج و رسومات و گەندەڵیەوە دەکەوتە ئەســتۆی ئەم کەرتەوە. ســاڵەکانی ١٨٩٠ کۆی داهاتی دەوڵەتی قاجار ٨،٢ ملیون پاوەند بوو، لەوە ٨٠% لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە دەهات<١ ل١١>.

سستی گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی

لێرەدا مەبەســت لە پیشــەســازی خۆماڵی، پیشــەســازی کەپیتالیســتانەی هاوچەرخە بە تەکنیکی نوێ، هەروەها پیشـەسـازی سـەرەتاییە، کە لەشوێنکارێکی گەورەدا بە تەکنیك و ڕێبازی کۆن ژمارەیکی زۆر کرێکار کاری تیادا بکەن و بەرهەمەکانیان لە بازاڕێکی فراوانتر و گەورەتردا ساغبکەنەوە.

لە قۆناغی پێشـــوودا هەتا ڕادەیەك پیشـــەســـازی خۆماڵی لە هەندێك بواردا گەشـــەیکرد، بەڵام لەم قۆناغەدا هەندێ لەوانە لاواز بوون، یان شکستیان هێنا. ئەو پیشـەسازییانەی مانەوە و پیشـەسازی تری نوێ دروستبوو لەگەڵ ئەوەی هەندێ گەشەکردنیان بەخۆوە بینی، بەڵام زۆر بەخاوی بەڕێوە دەڕۆیشت. لەم قۆناغەدا چەندین فاکتەری گرنگی یارمەتیدەر هەبوو، کە دەبوایە ببونایە یارمەتیدەری دروســتبوون

و گەشـەکردنی پیشـەسـازی خۆماڵی، بەڵام وەکو پێویسـت سـودیان لێوەرنەگیرا و کۆسـپی گەورە کەوتە ڕێگایانەوە. گرنگترین ئەو فاکتەرانە بریتی بوون لە:

- بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهانی و دروسـتبوونی شـاری بازرگانی گرنگ و بوژاندنەوەی بازرگانی.

- کەرەسەی خاوی زۆر و هەرزانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و سامانی سروشتی.

- نزیکی سەرچاوەی کەرەسەی خاو.

- بوونی هێزی کاری زۆر و هەرزان.

- زیادبوونی دانیشتوان.

- بوونی ژمارەیەکی زۆر هەرێم و ناوچەی گەورە لەناو سـنووری دەوڵەتی گەورەدا و هەمە چەشـنی کەرەسەی خاو و شارەزایی خەڵکەکەی.

- پێکەوتەی گرنگی ئیستراتیجی ناوچەکە لە جیهاندا.

لێرەدا چەند نمونەیەك دەهێنینەوە لەسـەر ئەو گۆڕانکارییانەی لەم کەرتەدا ڕوویاندا. لە دوای سـاڵەکانی حەفتای سەدەی نۆزدە ناوچەکانی ئەزمیر و ئەدەنە بوژاننەوەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی بەخۆوە بینی. ئەوانەی ڕۆڵی سـەرەکییان لەوەدا هەبوو دانیشتوانە ڕەسـەنەکانی ئەوناوچە بوون لە ئەرمەن و یونانی و جو. نموونەی ئەو بەرهەمانە بریتی بوون لە پیشـەسـازی چنین، زەیتی ڕوەك، خواردەمەنی، قاقەز، تەختە و فەخفوری. لە ئێرانیش ژمارەیەك پیشـەسـازی خۆماڵی گەشـەیکرد لەوانە کارگەی شـەکر، قوماشی ئاوریشم و لۆکە، فەرش و بەڕە، ڕاکێشانی کارەبا، چاپکردنی کتێب و ڕۆژنامە، سابون، گوڵاو و لوولەی تفەنگ، لە ناویاندا پیشـەسـازی فەرش لە تەبرێز لەهەموویان گرنگتر بوو و دەوروبەری ١٥٠٠ کرێکار کاریان تێدا دەکرد.... لە میسر هەندێ پیشـەسـازی مابوونەوە لەوانە شـەکر، قوماشـی لۆکە، کارگەی جگەرە و چیمەنتۆ. بەشـێك لەمانە بە کەپیتال و کۆمپانیای بێگانە دەکران. لە عێراق ئەو پرۆسەیە خاوتر بەڕێوەچوو<٧ ل١٥٤>.

گرنگترین ناوچەکە لە نیوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەداهەتا ڕادەیەك پیشـەسـازی خۆماڵی تیادا گەشـەیکرد چیاکانی لوبنان بوو. ئەوەی لەم ناوچەیدا لەم قۆناغەدا ڕوویدا پیشـەسازی سەرەتای چنینمان لە فلۆرینس و فلاندەرنی ڕۆژئاوای ئەوروپای سـاڵەکانی ١٢٠٠ و ١٣٠٠ بیردەخاتەوە. پیشـەسـازی سەرەتایی قوماشی خوری لەو ناوچانەدا ١٠٠هەتا ٢٠٠ ساڵ پێش ئینگلتەرا بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی. وەکو لە بەندی دووەمدا باسـمانکرد بەهۆی چەند فاکتەرێکی بنچەنەییەوە ئەو پیشـەسـازیە دواتر لەو ناوچانەدا شـکسـتی هێنا و ئەو ناوچانە چەند سـەدەیەك کەوتنە دوای ئینگلتەراوە. بە هەمان شـێوە لە چیاکانی لوبنان پیشـەسازی سـەرەتایی گەشـەکردنی بەخۆوە بینی، بەڵام دواتر بەهۆی هەندێ فاکتەرەوە لێرەش شکستیان هێنا.

لە چیاکانی لوبنان پیشەسازی تاڵ دروستکرن و قوماشی ئاوریشم لە چەند ساڵێکدا بوژاندنەوەی باشی بەخۆوە بینی. لە ساڵی ١٨٧٠دا ٣٣% ی بەرهەمی ئاوریشمی خاوی ناوچەکە لە پیشەسازی خۆماڵیدا بەکاردەهێنرا. زۆربەی ئەو بەرهەمهێنانە کۆمپانیای ئەوروپی و کومپانی خۆماڵی نزیك لەوانەوە پێی هەڵدەستان و گەشەیەکی باشیانکرد. لە ئاژاوەکانی ١٨٦٠دا لە ناوچەکەدا، زۆربەی ئەو کارگانە کاولکران و لەکارکەوتن. دواتر سوپای فەرەنسی سەلەنوێ دروستیکردنەوە. دوای دروستکردنەوەیان هەر وەکو پێشتر لەسەر بەکارهێنانی تەکنیکی کۆن بەردەوام بوون. لە کۆتایی ساڵەکانی حەفتادا بەهۆی کەمبوونەوەی خواستی بازاڕ لەسەر ئەو بەرهەمانە، فەرەنسییەکان ئەو کارگانەیان بەجێهێشت و لوبنانیەکان خۆیان بە هەمان تەکنیك و ڕێبازی کۆنی بەرهەمهێنان بەردەوام بوون لەسەری.

بەرهەمهێنەرە خۆماڵییەکان بە ئاسانتر لە فەرەنسییەکان کاروباری ئەو بەرهەمهێنانەیان بەڕێوەدەبرد. ئەمان لەلایەکەوە پەیوەندی ڕاستەوخۆی باشتریان لەگەڵ ئەو جوتیارانە هەبوو، کە ئاوریشمی خامیان بەرهەم دەهێناو لەلایەکی ترەوە خەرجی هێزی کاریان کەمتر بوو. ئەوانە ئافرەتە خزمەکانی خۆیان وەکو کرێکاری وەرزی لەوەدا بەکاردەهێنا، کە زۆر لە بەکرێگرتنی کرێکاری نێرینە هەرزانتر دەکەوت لەسەریان. گرفتی گەورە بۆیان پەیداکردنی کەپیتال بوو. لەبەرئەوەی ئەو بەرهەمهێنانە وەرزی بوون و کڕین و فرۆشتنی هەموو کاتێك داهاتی نەبوو، زۆرجار پێویستیان بە قەرزکردن دەکرد. هەتا فەرەنسییەکان پێویستیان بەو بەرهەمانە بوو و قازانجیان تێدادەکرد، بانکەکانیان بە سودی ٤،٦ قەرزیان پێ دەدان، بەڵام کە چیتر پێویستیان بەو بەرهەمانە نەما سوودی قەرزەکانیان گەیشتە ١٠% کە دەبووە بارێکی قورس بەسەر ئەو بەرهەمهێنەرە خۆماڵیانەوە. بەشێکی زۆری پیشەسازی ئاوریشم لەم ناوچانەدا شکستی هێنا. بەشێك لەو کارگانە کەوتنە بەرهەمهێنانی قوماشی لۆکە لە باتی ئاوریشم، بەڵام ئەوانەش بەلاوازی مانەوە<٣٠ ل١٥٤>.

هەربەشێوەی چیاکانی لوبنان لە پەنجاکانی سەدەی نۆزدەدا، لە ناوچەکانی ناوەوەی سوریای گەورە نمونەی حەلەب و دیمەشق هەندێ پیشەسازی سەرەتایی زیادیکرد. لە کۆتایی ئەو ساڵانەدا شەپۆلێکی گرژی و توندوتیژی دژی پێکهاتە ناموسڵمانەکان و کۆمەڵکوژییان لە شارە گەورەکانی ناوچەکەدا دەستپێیکرد. ئەمانە بوونە هۆی کاولکردنی ژمارەیەك زۆر شوێنکاری بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرەتایی. لە کۆی ٣٥٠٠ تەونی جۆلایی ٣٠٠٠ی لەناوبرا. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و هێزە ئەوروپییەکان کەوتنە تۆڵەکردنەوە و سزادانی گوناهبارەکان، سامان و شوێنکاری ژمارەیەکی زۆری تری بازرگان و خاوەن کەپیتاڵە موسڵمانەکان زەوت و کاولکران، کە هێندەی تر ئەو بەرهەمهێنانانەی لاوازکرد. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و دروزەکان لە ماوەیەدا هاوپەیمانیەکیان دروستکرد، کە بووە هۆی دابینکردنی ئاسایش و سەقامگیری لە ناوچەکەدا،

هەروەها بەهۆی ئەوەی ئەو کاولکردنە لەناو شـارە گەورەکاندا روویدا بەشـێك لە شـوێنکار و بازرگانە دەوڵەمەندەکان لە دەرەوەی شـارەکان بوون، لە شـەسـتەکاندا هەندێك لەو بەرهەمهێنانەوە سـەرلەنوێ بوژاندنەوەیان بەخۆوەبینی. لە حەفتاکاندا لە ناوچەی حەلەب بەرهەمهێنانی هەندێ جۆری جلوبەرگی هەرزان پەیدابوو. زۆربەی ئەو بەرهەمانە بۆ بازاڕەکانی ناوەوەی سـوریای گەورەبوو، کە هێشـتا بەرهەمی دەرەکی بە شێوەیەکی فراوان رووی تێنەکردبوون<٣٠ ل١٦٧>.

یەکێك لەو بوارە گرنگانەی لە کۆتایی سـەدەی نۆزدەهەمدا وەبەرهێنانی گەورەی تیاداکرا پیشـەسـازی مین بوو(تعدین). پلانی کورت و درێژی بۆ دانرا و چەندین رێکەوتنامە لە نێوان دەوڵەتەکانی ناوچەکە و کۆمپانیاکانی دەوڵەتە کەپیتالیسـتەکاندا مۆرکرا. لەوانە لە تورکیای عوسـمانی مینی کروم. لە ئێران رەساس بۆ پیشەسازی دراو (عوملە)، پیشەسازی خەڵوز و پترول. لە میسر مینی فوسـفور و مەنگەنیز و گەڕان بە دوای پترۆڵدا. لەم بوارانەدا بەشـی زۆری بە کەپیتاڵ و کۆمپانیای دەرەکی کراوە. ئەم کارانە سەرەتایی گەڕان بەشوێن پیترۆل بوو لەو بوارەدا.

لە نیوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەدا، رۆڵی سـەرافەکان و جموجۆڵی کاری بانکی لە چەندین ناوچەدا زیادیکرد. زۆربەی ئەوانەی بەو کارانە هەڵدەسـتان پێکهاتەی یونانی و ئەرمەنی جو بوون. لە هەندێ شـوێن بەتایبەت بەغدا و چیاکانی لوبنان ئەوانە هەتا رادەیەك رۆڵیان لە وەبەرهێنانکردنی بواری پیشەییدا پەیداکرد.لە کۆتایی سەدەکەدا رۆڵیان کەمی کرد و نەیانتوانی هەنگاوبنێن بۆ دروستکردنی بانك و سیستمی بانکی بەهێز<٧ ل١٥٦\ ١٥ ل٤٦>.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا چەندین فاکتەری یارمەتیدەر هەبوو بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی، بەڵام ئەو کۆسـپانەی کە لەبەردم گەشـەکردندا بوون سـەنگیان قورسـتر بوو. هەڵبەتە گرنگترینیان شـکسـتهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات و قاپیکردنەوە بوو بۆ کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و قەرزلێکردن لێیان و دانی ئیمتیازاتی بێسنوور پێیان و بوونیان بە لایەنێکی بڕیاردەری سیاسی و ئابوری لە ناوچەکەدا. ئەمە رێگەی بۆ بەهێزبوون و بەرفراوبوونی خێرای بازرگانی دەرەکی و دروسـتبوونی لاسـەنگی لە نێوان هەناردن و هاوردەکردندا خۆشـکرد، کە بەزەرەری بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی دەشکایەوە.

باج و گۆمرگی قورس و هەروەها گەندەڵی بێسنووری دەسـەڵاتدارانی دەوڵەت و سـەرانە و بەرتیل سـەندن و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژ لەسـەر پیشـەسـازی و بازرگانی ناوخۆ بوو بە کۆسـپێك و خەرجێکی قورس لەبەردەم گەشـەکردنیاندا. لەهەمانکاتدا ئاسـانکاری کردن بۆ کۆمپانیا دەرەکییەکان و سـەندنی گومرگ و باجی کەمتر لە بەروبومی هاوردەکراو، خەرج و نرخی کەلوپەلی ناوخۆیی گرانتر دەکرد لەچاو هاوردەکراوەکاندا و فرۆشتنیان زەحمەتر دەبوو.

ناسـەقامگیری رێگەوبان و گوێ پێنەدانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت بە رێگەوبان

دروستکردن له نێوان ناوچه و هەرێماکانی ناو دەوڵەتەکندا، ڕێگربوو له ئاڵوگۆڕکردنی کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەسازی خۆماڵی، نرخی ئەوانەی بەرزدەکردەوە و بە خاوتر دەگوێزرانەوە.
دروستبوونی ئاژاوە و کوشتن و ئازاردان و دەربەدەرکردنی پێکهاتە نامسوڵمانە خاوەن پیشەکان کاردانەوەی خراپی هەبوو لەسەر گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی و زۆربەیانی لەباربرد.
ساڵەکانی ١٨٦٠ سوڵتانی عوسمانی بەمەبەستی زیادکردنی داهاتی باجەکانی دەوڵەت، کۆمیتەیەکی پێکەوەنا بەمەبەستی گەشەپێکردنی پیشەسازی خۆماڵی و سنورردانان بۆ کەلوپەلی دەرەکی. بەڵام ئەو کۆمیتەیە لەچەند بڕیارێکی سەر قاقەز بەولاوە بەکردەوە هیچی نەکرد. ساڵی ١٨٦٧ قوتابخانەیەکی پیشەسازی کرایەوە، بەڵام خوێندن تیایدا زۆر دووربوو لە پێویستیەکانی وڵاتەکە و ئاستی خوێندن تیایدا نزمبوو و توانای پەروەردەکردنی کادیری شارەزای نەبوو. ساڵی ١٨٦٢ بەمەبەستی ئاسانکردنی هەناردەکردنی کەلوپەلی پیشەسازی خۆماڵی بۆ دەرەوە بڕیارێکی دەرکرد بە نزمکردنەوەی گومرگ لەسەر ئەو بەرهەمانە بۆ ١% و بەرزکردنەوەی گومرگ لەسەر کەلوپەلی هاوردەکراو بۆ ٨%. بەڵام ئەم بڕیارە لەبەر ناڕەزایی دەربرینی کۆمپانیا و دەوڵەتە بێگانەکان و ئەو بازرگانانەی کاریان لەو بوارانەدا دەکرد سەری نەگرت<٣٠ ل١١٦>.
لەو قۆناغەدا بۆ ئەوەی پیشەسازی سەرەتایی ناوخۆ توانای بوژاندنەوەی هەبێت پێوستبوو سیستمی بانکی و قەرزدان و ئاڵوگۆڕی دراو ڕێکبخرایە و وەبەرهێنانی بۆ خەڵکانی بەرهەمهێنەری پیشەسازی ئاسان بکردایە.
بەهۆی زیادبوونی سەنگی هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا بەشێکی زۆری هاوردەکردن بە سەروەتی ناوخۆی وڵات له زێڕ و زیو دەکرا، بەوەش بەهای دراوی خۆماڵی بەرامبەر دەرەکی دەهاتە خوارەوە. بەرهەمهێنەرانی پیشەیی وڵات، کە تەکنیکی هاوچەرخی دەرەکیان دەکری دەبوایە دراوی قورسی دەرەکیان پێبدایە، بەڵام لە هەناردەکردنی بەرهەمەکانیان بۆ دەرەوە، کۆمپانیا بێگانەکان بە دراوی خۆماڵی لێیان دەکڕین. لێرەدا بەکارهێنانی دراویی جیاواز وایدەکرت کڕینی ئەو شتانە لەدەرەوە زۆر گرانتر بکەوێت لەسەریان.
بەهۆی ئەمانە و بەرزی ڕێژەی سوودسەندن لە قەرزدان کە گەیشتۆتە ١٠% لەسەر ئەو بەرهەمهێنەرانە، بوونە کۆسپی گەورە لەبەردەم کڕینی تەکنیکی نوێدا. بۆ نمونە لە ئێران لەسەرەتاکانی ساڵەلانی ١٩٠٠دا، بەرهەمهێنەرەکان تەنها ٢% ی کەپیتالیان لەو بوارەدا بەکارهێنراوە. هەڵبەتە خۆبەخۆ هەستان بەرهەمهێنانی ئامرازی نوێی بەرهەمهێنان، نمونەی مەکینەی هاوچەرخ و ڕێگەی نوێی زانستی خەڵك لە خەویشدا بیری لێ نەکردۆتەوە، چونکە توانای خولقاندن و داهاتن لەژێر ئەو سیستمە فیوداڵە خێڵایەتییە بەتەواوەتی مرێنراو بوو<١٥ ل٤٤>.
فاکتەرێکی تر، کە هێندەی تر دراوی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لاوازکرد و توانای

وەبەرهێناناتی لای خاوەن کەپیتاڵ و پیشەگەرە خۆماڵییەکان کەمکردەوە، هەستانی ئەو دەوڵەتانە بوو بە سکەلێدان و یەکخستنی دراوی وڵاتەکانیان. ئەو دەوڵەتانە چەند کارگەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد بۆ سکەلێدان. لەبەرئەوەی هەمیشە بودجەیان کورتی دەهێنا و خەزێنەی دەوڵەتەکانیان بەتاڵ بوو، کەوتنە سکەلێدانی دراوێکی زۆر بێ ئەوەی لە بەرامبەردا سامانیان هەبێت. هەروەها کێشی دراوەکانیان کەمدەکردەوە و مس و منیرالی تریان تێکەڵ دراوی زێڕ و زیو دەکرد. هەموو ئەمانە دەبووە هۆی ئەوەی عوملەی خۆماڵی ئەو وڵاتانە هێندەی تر قیمەتی بێتە خوارەوە لە چاو دراوە بەهێزەکانی ئەوسای جیهاندا، نمونەی پاوەند و فرانك. بۆ نمونە لە ئێرانی قەرەج لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٩٠٠ دراوەکەیان ٤١٠% کەمی کرد، قرانی ئێرانی لەچاو پاوەندی ئینگلیزی ٨٠% قیمەتی هاتە خوارەوە<١٥ ل٦٥>.

باج و گومرگی زۆر لەسەر بەرهەمهێنەرەکان و دەستکورتی زۆرینەی خەڵك کە مسکێن و جوتیاری هەژاربوون، دەبووە هۆی بێ دەرەتانیان و کەمبوونەوەی خواستیان لەسەر بەرهەمی پیشەسازی خۆماڵی. سەرەڕای ئەوانە نەخۆشیبڵاوبوونەوە و نەخۆشی ناو روەك و ئاژەڵ و ساڵی وشکانی یان زۆر سارد لە هەندێ شوێندا توانای خەڵکی لە کڕینی بەرهەمی پیشەسازی کەمدەکردەوە. سەرەڕای ئەوانە قۆرخکردنی بازاڕ هێندەی تر ئەو خواستەی کەم دەکردەوە. بۆ نمونە قۆرخکردنی کڕین و فرۆشتنی دانەوێڵە لەلایەن توێژێك لەو بازرگانە گەورانەی کە دزە شەریك بوون لەگەڵ دەستەبژێری دەسەڵاتدار و شاردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە کاتی قەیرانە سروشتی و ئابوریەکاندا و بەرزبوونەوەی نرخی بەچەندین قات، هێندەی تر زۆرینەی دانیشتوانی بە دەرەتان دەبرد و لە کڕینی گەنم و خوارکی هەرە پێویست بەولاوە توانای کڕینی شتی تریان نەبوو. هەموو ئەمانە وایدەکرد بەرهەمهێنانی پیشەسازی ناوخۆ بازاڕی کەمبێتەوە و لەناوبچن یان زۆر بەخاوی گەشە بکەن<٧ ل١٥٦>.

فاکتەرێکی تری گرنگ، کە بووەهۆی ئەوەی هەندێ پیشەسازی گرنگی چنین نەتوانێ بەردەوام بێت و بەهێزبێت پشت بەستن بوو بە بەرهەمهێنانی قوماشی ئاوریشم. لەبەرئەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست حەزیان لە ژیانی سەڵتەنەت و بەکارهێنانی قوماشی ئاوریشمی گرانبەهای تێکەڵ بە زێڕ و زیو بوو، هەروەها لەبەرئەوەی ئەوان بڕیاردەربوون لە چۆنیەتی بەرهەمێنانی پیشەسازیدا، لەباتی بەرهەمهێنانی قوماشی خوری یان لۆکە زیاتر وەبەرهێنان لە قوماشی ئاوریشمدا دەکرا.

بازاڕی ئەم جۆرە قوماشە و خواست لەسەری زۆر سنووردار بوو. ئەوپەڕی ٥% دانیشتوان توانای کڕینی ئەوانەیان هەبوو، بۆیە هەر لەسەرەتاوە بە پێچەوانەی بەرهەمهێنانی قوماشی خوری و لۆکەوە دەرفەتی گەورەی گەشەکردنی نەبوو. لەگەڵ کەمبوونەوەی خواستی ناوخۆ و جیهان لەسەر ئەم بەرهەمانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا، بە خێرایی ئەم بواری بەرهەمهێنانە شکستی هێنا.

بەهۆی هەموو ئەم کۆســـپە مەزنانەی کە ڕێگربوون لە بەرهەمهێنانی پشـــەســـازی خۆماڵی لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاســتدا، لای بازرگان و توێژە خاوەن کەپیتاڵەکان زۆر ئاســانتر و مســۆگەرتر بوو تواناو کەپیتاڵەکانیان لەباتی ئەوەی لەم بوارەدا بەکاری بهێنن، لە بازرگانی دەرەکی بەکڕین و فرۆشتنی کەلوپەلەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان و بەرهەمهێنان و پەیداکردن و فرۆشـتنی کەرەسـەی خاوی ئەواندا بەکاری بهێنن.

گۆڕانکاری بنەرەتی لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا

لە ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەدا، سـەدان هەزار شـوێنکاری پیشـەیی لە شـارە گەورەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوون. نموونەی ئەوانە ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و بورسا و ئەنقەرە لە تورکیای عوسمانی، حەلەب و دیمەشـق و بەیروت لە سـوریای گەورە، بەغدا و موسـڵ لە عێراقی عەرەبی، ئیسـفەهان و تەبرێز و هەمەدان و شـێراز و کاشــان لە ئێران، قاهیرە و محەلە و ئسـیوت و فەیوم لە میسـر<٧ ل١٥٠>. لە شارە گەورەکانی کوردستانیش ئەوانە هەبوون، بەڵام بە قەبارەیەکی بچوکتر.

لەم قۆناغەدا جیاوازی بەرهەمهێنانی پیشـەیی و پیشـەسـازی سـەرەتایی لەوەدابوو، کە لە بەرهەمهێنانی پیشـــەییدا ژمارەیەکی زۆرکەم خەڵك کاریان تێدادەکرد. ژمارەی ئەوانە لە شـــوێنکاریەکدا لە پێنج کەس کەمتر بووە و هەروەها بەرهەمەکانی کەم بوون و بۆ دابینکردنی پێداویســـتی بازاڕێکی ناوخۆی بچوك بوو. کەم لەوانە بەرهەمەکانیان دەگەیشتە هەرێم و ناوچەکانی تر، یان دەرەوەی وڵاتەکان<١٥ ل٥٧>.

لـەگـەڵ ئـەوەی بـەرهـەمهێـنانی پیشـــەیی قوماش بـەهۆی بوژانـدنـەوەی بـازاڕەکـان و زیـادبوونی دانیشـتوانەوە هەتا رادەیەك هەتا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدە زیادیکرد، بەڵام لەکۆتایی سـەدەکەدا ئەو بەرهەمهێنانە لە هەندێ شوێندا شکستی هێناو لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠نزیکەی ٩٠% ژمارەیان لەناوچوو. زۆربەی ئەوانەی کە لەو ســاڵانەدا لەناوچوون لەو ناوچانەدا بوون، کە نزیکبوون لە کەنار دەریا و رێگە بازرگانییە گەورەکانەوە. شـوێنەکانی تر کە دوورتر و سـەخت تر بوون، شـکسـتهێنانیان نزیکەی ٥٠ساڵی تر دواکەوت<٧ ل١٥٣>.

بەڵام بەرهەمهێنانی پیشـەیی تەنها لە بواری قوماش دروسـتکردندا نەبوو، بەڵکو چەندین کەلوپەلی تر تیایدا بـەرهـەم دەهێنرا. ئـەوانـە هـەتـا کۆتـایی ســـەدەی نۆزدە ژمـارە و بـەرهـەمـەکـانیـان زیـادیکرد. ســەرەڕای ئەوە پیشــەســازی ئەوروپا توانای دابینکردنی پێداویســتی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە نەبوو. نمونەی ئەوانە جلوبەرگی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە.

ئـەوەی گرنـگـە لێرەدا ئـەوەیـە، هـەتـا دەهـات بنـەمـای فیوداڵی خێڵایـەتی قوفڵدراوی بـەرهـەمهێنـانی پیشــەیی تێکدەشــکا. ئەو بەرهەمهێنانە هەتا دەهات زیاتر دەبەســترا بە بازاڕەکانەوە و کەلوپەلەکانی بە

ئازادتر ساغ دەکرانەوە و ئەو وەستا و شاگەردانەی کاریان تێدادەکردن زیاتر وەك کرێکاری موچەخۆریان لێدەهات. هەروەکو چۆن پیشەسازیی سەرەتایی لە رۆژهەڵاتی ئەوروپای کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا سیستمی پیشەیی فیودالی تێکشکاند، بەهەمان شێوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی و بازاڕی کراوەتر سیستمی پیشەیی فیودالی خێلایەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست تێکشکاند. جیاوازی گەورە لە نێوان ئەو دوو پرۆسەیەدا ئەوەبوو، کە لەناو وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا شانبەشان و لەپاڵ بەرهەمهێنانی پیشەییدا، پیشەسازیی سەرەتایی سەری هەڵداو گەشەیکرد و بەرهەمهێنانی پیشەیی لاوازکرد و بەخۆوەی بەستەوە و شاگرد و وەستاکانی دەکرد بە کرێکاری خاوەن مووچە لای خۆی، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پیشەسازیی سەرەتایی یان هاوچەرخ نەیتوانی هێندە بەهێز بێت، کە بەو کارە هەستێت<بەندی ٢>.

بەرهەمهێنانی پیشەیی مایەوە، بەڵام بەسروشت و خاسڵەتی نوێوە. دەتوانین بڵێین کە پیشەییەکان بوونە شوێنکاری بیپشەگەری بچوکی لاواز. ئەو شوێنکارە بچوکانە هەر مانەوە، بەڵام هەمان ئەو کۆسپانەی رووبەڕووی پیشەسازی خۆماڵی بوونەوە، رووبەڕووی گواستنەوەی ئەمانەش دەبوونەوە بۆ پیشەسازی هاوچەرخی گەورەتر و پێشکەوتوتر.

بەرهەمهێنانی پیشەیی بچوك، گەشەکردنی بەخۆوە بینی و ژمارەیان زیادیکرد، هەروەها بەسترانەوە بە بازاڕێکی گەورەتر و ئازادترەوە و سیستمی قوفڵدراوی پیشەیی خێلایەتی تێکشکا، لەهەمانکاتدا بەسترایەوە بەسیستمی سەرمایەداری جیهانییەوە، بەڵام لەبەر ئەو کۆسپانەی لە رێگەی گەشەکردنیدا بوو بە لاوازی و بچوکی مایەوە. لەگەڵ لاوازی و بچوکیدا لەم قۆناغە و قۆناغەکانی دواتریشدا ئەم بەرهەمهێنانە رۆڵی گرنگی بینیوە لە ژێرخانی ئابوری وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا، دەوڵەتە گەورەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێکهاتبوو لە چەندین ناوچە و شوێنی دابڕاو لەیەك، کە هیچ بەرژەوەندییەکی ئەوتۆ پێکەوە نەیدەبەستنەوە. لەژێر سیستمێکی فیودالّی خێڵایەتی قوفڵدراودا دەژیان و بەشی هەرە زۆری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی لە پێناوی دابینکردنی پێداویستی خۆدا بوو، ئیکتفای زاتی. بازرگانی زۆر لاواز بوو و زیاتر لە پێناوی دابینکردنی خواستی توێژێکی زۆر بچوکی کۆمەڵگەدا بوو. ناوچە و هەرێمەکان خاسڵەت و زمان و دیالێکت و جلوبەرگ و کلتوری تایبەتی خۆیان هەبوو، ئاگایان لە یەکتر نەبوو و هەر شوێنە بۆ خۆی و بە رێبازی تایبەتی خۆی دەژیا. ئەوەی بەستبوونی بەیەکەوە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان و سوپا و دامودەزگاکانی دەوڵەت بوو، لە پێناوی کۆنترۆڵکردنیان و بەکارهێنانیان لە شەڕوشۆڕدا و هەروەها کۆکردنەوی باج و خەراج و تاڵانکردن و رووتاندنەوەیان<بەندی سێیەم>.

ئەوەی لە قۆناغی پێشوودا دەستیپێکرد و لەم قۆناغەدا بەردەوامبوو، ئەوە بوو کە هەنگاو بە هەنگاو، ناوچە لەدوای ناوچە گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا دەهات و رێڕەوێکی نوێی گەشەکردن و گۆڕانکاری لەناویاندا دروست دەبوو. یەکێ لە دیاردە گرنگەکان کە لەناوچەکەدا روویدا، بریتی بوو لە دروستبوونی چەندین مەڵبەندی(سەنتەر) ئابوری. ئەوانە هەتا دەهات خاسڵەتی تایبەتیان تیادا دروست دەبوو و لەیەکتر دووردەکەوتنەوە. ئەمە لە چەند روویەکەوە دەستیپێکرد:

- بووژاندنەوەی بازرگانی بووە هۆی گەشەکردنی چەندین شاری بازرگانی گرنگ. پەیوەندی هەندێ لەم شارانە لەگەڵ بازاڕ و کەپیتالیزمی جیهانەوە راستەوخۆ بوو و چیتر پێویست نەبوو وەك جاران لە رێگەی دەسەڵاتی ناوەندییەوە بێت. سەرەڕای شارە بازرگانییەکانی تورکیای عوسمانی نمونەی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و بۆرسە لەسەر دەریای رەش و دەریای سپی ناوەڕاست، شارەکانی سوریای گەورە و میسر و تونس و مەغرب و جەزائیر و لیبیا لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست، شارە بازرگانییەکانی ئێران و شارەکانی لەسەر کەنداو و دەریای هیندی، شاری بەسرەی عێراق لەسەر کەنداو، یەمەن لەسەر دەریای سور و دەریای عەرەبی هەتا دەهات هەر یەك لای خۆیەوە رۆڵی بازرگانی و فینانس تیایاندا بەهێز دەبوو.

- هەتا دەهات ئەو شارە بازرگانییانە ناوچە نزیکەکانی دەوروپشتیان بە خۆیانەوە دەبەستەوە. بۆ بەستنەوەی دەوروپشت پێیانەوە چەندین هێڵی شەمەندەفەر و رێگەوبان راکێشرا. هەتا دەهات بەرژەوەندی تایبەتی زیاتر لە نێواندیانا دروست دەبوو.

لەکاتێکدا گەشەکردنی ئابوری لە رۆژئاوای ئەوروپا ناوچەکانی وڵاتی لەسەر بنەمای نەتەوایەتی پێکەوە بەستەوە و دەوڵەتی نەتەوایەتی تیایاندا دروست بوو، لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشەکردنی

ئابوری هەندێ ناوچەی بەو سەنتەرانەوە دەبەستەوە. ئەوە بازاڕی نەتەوایەتی و دەوڵەتی نەتەوایەتی لێ دروست نەبوو، بەڵکو ئاسانکارییەك بوو بۆ بەستنەوەی ناوچەکان بە بازاڕی جیهانییەوە.

- لاوازی و خاوی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و گوێنەدانی دەوڵەتەکان و کەپیتالیزمی جیهانی بەوانە، وایکرد کە رێگەوبان لە نێوان ئەو هەرێمانەدا دروست نەکرێت و بە تۆرێکی ئینفراسترەکتور پێکەوە نەبەسترێنەوە. ئەمە لەلایەکەوە بوو بە کۆسپێك لەبەر دەم بوژاندنەوەی بازرگانی نێوان ناوچەکان و خاوبوونی گەشەکردنی پیشەسازی خۆ ماڵی و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات دەبووە هۆکاری لەیەك دابڕینیان و بەستنەوەی هەر لایەکیان بە نزیکترین سەنتەری ئابوریەوە. بۆ نموونە پێشترموسڵ زیاتر بەسترابوو بە حەلەب و ئامەد و کەرکوك و ئەستەنبوڵەوە، بەڵام هەتا دەهات زیاتر دەبەسترایەوە بە بەغدا و بەسرەوە. پێشتر پەیوەندیی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە سنوورەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو، بەڵام دواتر ئەو ناوچانەی ئێران زیاتر دەبەستران بە شارە بازرگانییەکانی ئێران لە کەنداو، بەهەمان شێوە ناوچەکانی عێراق دەبەسترانەوە بە بەسرەوە. بەوەش ناوچەکانی کوردستان هەتا دەهات زیاتر دەبەسترانەوە بە سەنتەری جیاوازی نزیك لێیانەوە. هەتا ئەو سەنتەرە ئابورییانە بەهێزتر بوونایە، ئەو ناوچانە زیاتر لەیەك دادەبران.

- شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریيان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی لەو ناوچەکاندا، زیاتر زەمینەی بۆ کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان دروستکرد، کە لەو مەڵبەندە ئابورییانە جێگەی پێی خۆیان قایم بکەن و ژێرخانی ئابوری ئەو ناوچانە بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان داڕێژن. ئەمەش دەبووە زیاتر بەهێزبوونی رۆڵی ئابوری ئەو سەنتەرانەوە و بەستنی دەوروپشت بەخۆیانەوە و دابەشبوونی هەرێم و میللەتەکان و دوورکەوتنەیان لە یەکتری.

- کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، خێراییدا بەو پرۆسەیە. جاران بەشێکی زۆری بازرگانی هیندستان و چین و ناوچەکانی ئێران و بەشی ئاسیای دەوڵەتی عوسمانی لە رێگا وشکانییەکانەوە بەو ناوچانەدا تێدەپەرین و بەرژەوەندیی هاوبەشی لە نێوانیاندا دروستکردبوو. بەڵام قەناتی سوێس هەر یەکێ لەو وڵات و ناوچانەی بە جیا و راستەوخۆ دەبەست بە بازاڕی گەورەی کەپیتالیستی جیهانەوە و ئەو ناوچانەی هەتا رادەیەکی زۆر لەیەك دابڕی. کردنەوەی ئەو قەناتە بازرگانی ئێران و عێراق و هیندستان و چین و شوێنەکانی تری دوو هێندە لێکرد.

هەمو ئەمانە زەمینەی بۆ سەرەتای گۆڕانکاری نوێ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خۆشکرد. وایکرد کە نەخشەی داهاتووی وڵاتەکانی ناوچەکە لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی بازرگانی دەرەکی دابڕێژرێت.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتانە بڕوانە ١٥ ل١٣٧-١٧٨ \ ٧ ل١٧-٦١ \ ٣٠ ل٥٠-٥٦ \ ١ ل٣٤-٤١>

چینوتوێژ و پێکهاتەکان و دەرفەتی بەشداریکرن لە بڕیارداندا

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و چاکسازیی دەوڵەتەکان و دواتر شکستهێنانی چاکسازی ئەو دەوڵەتانە و لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسیان و لەهەمانکاتدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە بەرهەمهێنان و بازرگانیدا روویاندا، کاردانەوەی راستەوخۆیان لەسەر بنەما کۆمەڵایەتیەکانی ناوچەکە هەبوو. ئەو گۆڕانکارییانە سروشت و رۆڵ و توانای چینوتوێژ و پێکهاتە کۆنەکانی گۆڕی و لەهەمانکاتدا چینوتوێژی نوێیی دروستکرد و پێکهاتە و ناوچە و میللەتەکانی خستە ئاستێکی جیاوازترەوە. دروستبوونی هەموو ئەوانە و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا پرۆسەیەکی پڕ لە واژوکردن و ململانێ بوو کە زۆرجار توندوتیژی بەخۆوە دەبینی.

دەستپێکردنی گەڵاڵەبوونی چینوتوێژەکان

لە مێژووی پێشتری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیوداڵی خێڵایەتی بەهۆی چەندین فاکتەرەوە کۆنترۆڵی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەیان دەکرد. هەر کاتێك چینێك یان توێژێك بەهێزبوایەو و هەڕەشەی لەسەریان دروستبکردایە، بە شێوەیەك لە شێوەکان سەرکوت دەکران و خەڵکی تازەیان دەخستنە جێگە. بۆیە هەموو چینوتوێژەکانی وڵاتەکان و لەناویاندا توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینیش لە هەموو مێژووی پێشتردا، بێجگە لە رۆڵی سەرەکیان لەسەرەتای دەوڵەتی سەفەوی ئێران، بە لاوازی مانەوە و رۆڵی گرنگیان نەبوو لە بەشداریکردنی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکاندا <بەندی سێیەم>.

لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری لەوەدا دەستی پێکرد. لاوازبوونی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە و هاتنە ناوەوەی کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتانی بێگانە بۆ ناوەوە و بوونیان بە تەرەفێکی بەهێز و کاریگەر لە کۆمەڵگەدا و زەلیل بوونی ئەو دەستەبژێرییە بەدەستیانەوە، دەرفەتی نوێی دروستکرد بۆ چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە. لەگەڵ ئەوەی دەستەبژێریەی دەسەڵاتدار و هێزە دەرەکییەکان بەرژەوەندی هاوبەش پێکەوەی دەیبەستنەوە، بەڵام بەهۆی سروشتی جیاوازیانەوە لە ململانێیی بەردەوامدا بوون. چیتر وەکو کۆن ئەو دەستەبژێرییە بەتەنها نەی دەتوانی بڕیار بدات. ئەم جارە کەپیتالیستی جیهانی رۆڵی گرنگی هەبوو لە بڕیارداندا. لەگەڵ دیوی خراپی ئەم پرۆسەیەدا، نیمچە پلورالیزمێك لەناو ئەو وڵاتانەدا دروست بوو، کە دەرفەتی مانەوە و تەمەن درێژی بۆ چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە دروستکرد و هەتا رادەیەك توانایان پەیداکرد فشار بخەنە سەر دەستەبژێری دەستەڵادار.

بوونی توێژە بێگانەکان بە بەشێك لە کۆمەڵگا و تەرەفێکی کاریگەر و بڕیاردەر تیایدا بۆ توانای

ئابوریان دەگەڕایەوە، پاڵپشـــتی دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆیان، ئاســـانکاری دەوڵەتەکانی ناوچەکە بۆیان، نیشـتەجێبوون و بڵاوبوونەوەیان لە چەندین ناوچەی جیاوازی وڵاتەکاندا، وەبەرهێنانکردن (اسـتثمار) و بەڕێوەبردنی راســتەوخۆی کانزایی و پیشـــەســازی، هەڕەشــکردن و دانی بەرتیل و دیاری، قەرز و ئیمتیازات و کۆکردنەوەی باج و گومرگ لەلایانەوە، دروسـتبوونی بەرژەوەندی هاوبەش و هاوپەیمانی لەگەڵ هەندێ چینوتوێژی خۆماڵیدا. ئەمانە کردنی بە توێژێکی کۆمەلایەتی ئۆروســـتۆکراتی لە کۆمەڵگەدا، وایکرد پایەی کۆمەلایەتییان بەرزتربێت لە زۆربەی توێژە دەســەلاتدارەکانی ناوخۆدا و بە ئاسـانی دەیانتوانی دەست لە بڕیارە سیاسـی و ئابورییەکان وەردەن و دانانی وەزیر و سـوڵتان و شـا و والی و کاروباری مەڵبەند و ناوچەکاندا. ئەمانە لەلایەکەوە خســـتنیە هەماهەنگی لەگەڵ هەندێ توێژی کۆمەڵگەدا و لەلایەکی ترەوە ململانێ و گرژی لەگەڵ هەندێکی تردا<١٥ ل٤٦>.

ئەوەی وجود و رۆڵی ئەمانەی زیادکرد کڕینی زەویوزارێکی زۆر بوو. لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی نۆزدەدا دەوڵەتەکان لەبەر کورتهێنانی بوجە دەستیانکرد بە فرۆشتنی زەوی کشتوکاڵی میری لە چەندین ناوچەدا، کە بووە بە دەرفەتێك بۆ ئەو بێگانانە ببنە موڵکدار. نمونەی ئەوە ســـاڵی ١٨٦٧ لە ناوچەکانی ئەزمیر ٤١ بازرگانی ئینگلیز بوونە خاوەن ٣\١ی هەموو زەویوزاری ناوچەکە <٣٠ ل١١٤>.

لە وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا نمونەی تونس و جەزائیر و لیبیا، توێژێك لە ئەوروپاییەکان نیشــــتەجێبوون و بوونە خاوەن زەویوزار و چەندین پرۆژەی جیاواز و پلەی تایبەتی کۆمەلایەتی و سـیاسـییان پەیداکرد. ژمارەیەکی زۆر لە جووەکانی روسـیا لەترســی هەڕەشــە و کوشـتنی دەوڵەتی قەیســەری، کۆچیان کرد بۆ فەڵەسـتین و تیایدا نیشــتەجێ بوون و زەویوزاری کشـتوکاڵییان لە خەڵکی ناوچەکە کڕی. هەڵبەتە هەموو ئەوانە کاردانەوەی سیاسـی و ئابوری و کۆمەلایەتی هەبوو لەسـەر ئەو ناوچانە لەو قۆناغەدا و مێژووی دواتریشی<١٢٨ ل١٢٤\٧ ل٩>.

چاکســـازییەکانی دەســـەلاتدارانی دەوڵەت لە موڵکایەتی زەویوزاردا، کە لە قۆناغی پێشـــودا پێی هەستان، لەم قۆناغەدا کاردانەوەی گرنگی هەبوو. ئەم جارەیان ئەو دەسـەلاتدارانە بەهۆی لە دەستدانی دەسـەلاتی سیاسـی و ئابوریان و بوونی بێگانە بە تەرەفێکی گرنگ لە دەوڵەتەکاندا وایکرد کە شـێوازی موڵکایەتی تایبەتی زەویوزار بەردەوامبێت و چینوتوێژی موڵکداری زەویوزار دروست بێت و بمێننەوە. هەرچەندە لە شــەســتەکانی ســەدەی نۆزدەدا ئەو دەوڵەتانە ویسـتیان ســەرلەنوێ موڵکایەتی و ســەنەدی بەکارهێنانی زەوی هەڵوەشـێنێتەوە، بەڵام بۆیان ســەری نەگرت و پرۆســەکە بەردەوامی بەخۆوە بینی. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە بەشــێکی زۆر لەو موڵکدارانە بەرژەوەندیی هاوبەشـــیان لەگەڵ کۆمپانیا و هێزە دەرەکیەکان پەیداکرد و لەلایەن ئەوانەوە پارێزگاری دەکران و بەشــــەکی تریشـــیان دەوڵەتەکان بۆ مانەوەی هاوســـەنگی کۆمەلایەتی دەســـتیان بۆ موڵکەکانیان نەبرد. هەروەها دەســـەلاتی

ناوەندی هێندە لاوازبوو، کە کۆنترۆڵی بەسەر ئەو چین و توێژانەدا نەمابوو. ئەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار پێیکرا بێبەشکردنی مسکێنەکان بوو لە موڵکایەتی و زەرەرلێدانی موڵکدارە بچوکەکان بوو، کە بە قازانجی مەلاکە گەورەکان دەشکایەوە<٣٠ ل١١٨ \ ١٥ ل٥٩>.

کاردانەوەی ئەمانە دوو فاقی بوو. یەکەمیان بە پێچەوانەی بنەماکانی فیودالی خێڵایەتیەوە موڵکداری تایبەتی زەویوزار پێیدابوو. چینێکی مەلاکی نوێ پەیدابوو، کە هەمان سروشتی فیودالی کۆنی ئەوروپایان هەبوو. لەبەرئەوەی مسکێن هەر بە مسکێنی مایەوە، ئەو مەلاکە فیودالانە بێجگە لە موڵکایەتی زەویوزاری زۆر ژمارەیەکی زۆر مسکێنیان هەبوو، کە بەرهەمیان بۆ دەهێنان و بێگاریان بۆ دەکردن و بەسترابوون بە زەوییەکانەوە.

دووەم کاردانەوەی ئەوە، کەمبوونەوەی نفوزی سیاسی و کۆمەڵایەتی و دەروونی سەرەك خێڵەکان بوو. پێشتر سەرەکخێڵ خاوەن موڵك نەبوو، بەڵام پارێزەری خێڵەکە بوو و مافی تەسەروفکردنی بەزەویەکانەوە هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی لەم قۆناغەدا دەبوون بە خاوەن موڵك، هەیبەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی جارانیان لەناو رەعیەتدا هەتا دەهات کەم دەبۆوە، بەڵام بنبڕ نەبوو. بەپێی ئاستی گەشەکردنی ناوچەکان ئەو سیستمە کۆنە بە پلەی جیاواز بەردەوامی بەخۆوە بینی.

هۆکاری بنبڕنەبوونی ئەوە بۆ چەندین فاکتەر دەگەڕێتەوە. یەکێك لەوانە مانەوە و بەردەوامبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵایەتی بوو لە شێوازی حوکمرانی و لەنێو دەستەبژێری دەسەڵات و دامودەزگای دەوڵەت و ریزەکانی دەسەڵاتی ئایینیدا. ئەو سیستمە ئایدۆلۆژی و حوکمرانییە بەهۆی مێژوو و خاسڵەتە تایبەتیە هەرە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و فیودالی خێڵایەتی و ئایدۆلۆژیەتی ئایینیەوە هێندە رەگوریشەی لەناو کۆمەڵگەدا داکوتا بوو، کە بە ئاسانی بەرۆکی بەرنەدەدا.ئەو سیستمە کۆنە و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و دەسەڵاتی ئایینی بۆ مانەوەی خۆیان بەهەموو شێوەیەك هەوڵی خۆگونجانیان لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریانە دەکرد. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گۆڕانکارییەکان دەرۆیشتن هەتا ئەو سنوورەی کە بەرژەوەندیەکانی خۆیانی تیادا دەمایەوە.

فاکتەرێکی تر، کە سیستمە کۆنەکەی بنبڕنەکرد، هەوڵ و تەقەڵای دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو بۆ مانەوەی خێڵەکان و بەهێزکردنی هەندێکیان لەسەر حسابی هەندێکی تریان. مەبەست لەوە راکێشانی هەندێ لەوانە بوو بەلای خۆیاندا و بەکارهێنانیان دژی خێڵ و پێکهاتەکانی تر. دروستکردنی هێزەکانی حەمیدیە لەناو خێڵە کوردەکان و بەکارهێنانیان دژی ئەرمەنییەکان نموونەیەك بوو لەوانە. ئەوانە سەنەد و موڵکایەتی هەندێ ناوچەیان پێدرا و لەهەمانکاتدا پڕچەك کران و بوونە پاڵپشت بۆ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵایەتی دەوڵەتی عوسمانی. قاجاری ئێران چەندین خێڵی تورك و کوردی بەهەمان شێواز هێشتەوە و بەهێزی کردن و بەکاری دەهێنان دژی خێڵ و پێکهاتە و میللەتەکانی تر. بەهەمان شێواز دروزەکان لە لوبنان و سوریا و هەندێ خێڵی عەرەب لە عێراقی عەرەبی و ناوەوەی سوریا

بەکاردەهێنران دژی پێکهاتەکانی تر<٨٥ ل٢١٥\ ٣٠ ل١٨٣>.

سەرەك خێڵ و ئەو توێژە کۆمەڵایەتییەی لە دەوروپشتی گرد دەبوونەوە لەلایەکەوە بوون بە مەلاك و خاوەن موڵك و لەلایەکی ترەوە بە عورفی خێڵایەتی کۆن رەفتاریان دەکرد. ئەم پرۆسەیە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەردەوامی بەخۆوە بینی. دواتر دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی وەکو ئینگلتەرا و فەرەنسا و دەوڵەتەکانی سەدەی بیست کە دواتر دروست بوون، نمونە پەهلەوی لە ئێران و ئەتاتورك لە تورکیا و بەعس لە عێراق و سوریا هەمان رێبازیان گرتەبەر.

لاوازبون و شکستهێنانی ژمارەیەکی زۆری سەرەك خێڵی هەندێ ناوچە ، لەهەمانکاتدا چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە موڵکایەتی زەویدا، دەرفەتی بۆ هەندێ توێژی دەسەڵاتی ئایینی دروستکرد، کە لەلایەکەوە ببن بە فیوداڵی موڵکدار و لەلایەکی ترەوە ئایدۆلۆژیەتی ئایینی فیوداڵی خێڵایەتی بەکاربهێنن بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان لە کۆمەڵگەدا و پچڕینی رۆڵی سیاسی و سەربازی بۆ خۆیان لەسەر حسابی سەرەك خێڵە کۆنەکان. نمونەی ئەوانە هەندێ لە شێخەکانی کوردستان و ئایەتوڵڵاکانی ئێران و شێخە عەرەبەکان بوو، کە لە قۆناغەکانی دواتردا رۆڵیان زیادیکرد.

فاکتەرێکی تر، کە بووە هۆکاری ئەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بنبڕ نەبێت، ترس و بەرژەوەندی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان بوو. بڵاوبوونەوەی سەمایەداری جیهانی و هاتنی بێگانە بۆ ناو وڵاتەکان و گەورەبوون و بوژاندنەوەی بازرگانی و ترسی ئەوانە لە گۆڕانکاری و هەروەها گەشەنەکردنی پیشەسازی خۆماڵی، کە ئەو توێژانە رووی تێبکەن بۆ کارکردن، وایلێکردن کە خۆیان بخزێننە سەرك خێڵ و شێخەکان و پیاوانی ئایینی تر. لەبەر لاوازی پیشەسازی خۆماڵی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان، لەو سەردەمەدا بێجگەلە خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی کەس نەبوو لەو هەموو هەڕەشانە پشتگیریان بکات و بیان پارێزیت <١٥ ل٥٦\ ٣٠ ل٣٧>.

گەلاڵە بوونی ئەم چینە نوێیە، کە دەتوانین ناویان بنێین فیوداڵی موڵکدار لە چەند توێژێکی جیاواز پێکهاتبوون. بەشێك لەوانە سەرەك خێڵە تەقلیدیەکان بوون، کە نزیك بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت. شازادە و پیاوانی دەوڵەت و وەزیر و والی و فەرماندەرە سەربازییەکان و باج کۆکەرەوەکان توێژێکی تری ئەم چینە بوون. هەندێ توێژ و پیاوانی گەورەی دەسەڵاتی ئایینی لەم رێگەیەوە بوونە بە توێژێکی گرنگی تری ئەم چینە. توێژێك لەو بازرگانە گەورانەی بەهۆی کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی کەرەسەی خاوی کشتوکاڵییەوە دەوڵەمەند بوون و پشتگیری دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت و کۆمپانیا و بانکە بێگانەکانیان هەبوو، لەرێگەی کڕینی زەویەوە بوونە بەشێکی تری گرنگی فیوداڵی موڵکدار.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا فیوداڵی موڵکدار لە رێگەی تاپۆ یان سەنەدەوە، خاوەنی نزیکەی ٩٠% زەویوزاری کشتوکاڵی بوون. زۆربەی زۆریان هێشتا لە شارەکاندا دەژیان و هەندێکیان ببوونە خاوەنی

هێزی سەربازی خۆیان<٧ ل١٣٤>.

لە پرۆسەی گواستنەوەی فیودالیزم بۆ کەپیتالیزم لە ئەوروپای رۆژئاوادا، فیودالەکان ئەگەر دژی ئەو گواستنەوەیە نەبوونایە لەگەڵیشیدا نەبوون و بە بەرژەوەندیخۆیان نەدەزانی، بەڵام رۆڵی توێژێکی گرنگی فیودالی موڵکدار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە گواستنەوەدا بە پێچەوانەوە بوو.

ئەو فیودالە موڵکدارانەی، کە هەتا دەهات دەوڵەمەند و بەهێز دەبوون و بەرهەمەکانیان زیادیدەکرد، ئەوانە بوون، کە بە بەرهەمهێنانی کەرەسەی خاوی کشتوکاڵی هەڵدەستان بۆ هەناردەکردنیان بۆ بازارەکانی جیهان، کە لێرەدا دەکرێ ناویان لێبنرێ فیودالی پاشکۆ. ئەمانە سروشتێکی دوو فاقیان هەبوو. لەلایەکەوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی ئابوری وڵاتەکە بە کەپیتالیزمی جیهانەوە لە بەرژەوەندیاندا بوو. ئەمانە بە پێچەوانەی فیودالەکانی ئەوروپا بوونە بەشێك لە پرۆسەی گواستنەوەی فیودالی خێڵایەتی بۆ سیستمێك، کە بووە پاشکۆی کەپیتالیزم<١٥ ل٢٣٩>. جیاوازیی گرنگ لە نێوان ئەو دوو پرۆسەیەدا ئەوە بوو، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا ئەو گواستنەوەیە بووە هۆکاری شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی و بنەمایەکی ئابوری بەهێزی سەربەخۆ و لەناوچوونی ئەو فیودالەکان، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەو گواستنەوەیە بووە هۆکاری پاشکۆیەتی ئەو سیستمە و ناسەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و مانەوەی ئەو چینە فیودالە موڵکدارە بۆ ٥٠ هەتا١٠٠ساڵی تر، کە هەتا نیوەی دووەمی سەدەی بیست لەهەندێ ناوچەدا بەردەوام بوو. ئەوەی لای ئەم چینە گرنگ بوو زیادبوونی بەرهەم و قازانج و سامانیان بوو، ئیتر لایان گرنگ نەبوو ئایا ئەو بەرهەمانە بۆ وڵاتە کەپیتالیستەکان دەچێت یان پیشەسازی خۆماڵی وڵاتەکانی خۆیان. ئەم توێژە بەرژەوەندی تایبەتیان لەگەڵ کەپیتالیزمی جیهان پەیداکرد و بوونە هاوپەیمان و پاشکۆیان.

خاسڵەتی دووەمی ئەم توێژە لەوەدا بوو، کە مانەوەی سیستمی فیودالی لە بەرژەوەندیاندا بوو. ئەمانە خاوەن موڵکو خاوەن مسکێن بوون. لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا چەندین کێڵگەی نوێی بەرهەمهێنان لە هەندێ ناوچەدا دروست بوو، ژمارەیەك کرێکاری کشتوکاڵی وەرزی کاریان تێدادەکرد، بەڵام لەبەر نەبوونی پیشەسازی خۆماڵی کە دەرفەتی کاری نوێ دروستبکات، گوزەران و پێگەی کۆمەڵایەتی مسکێنەکان و رۆڵیان لە بەرهەمهێناندا هەروەك خۆی مایەوە. بەکارهێنانی مسکێن لە بەرهەمهێنان بۆ فیوداڵ زۆرهەرزان لەسەریان دەکەوت و هیچ پێویستیان بە کڕین و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێ نەبوو. بۆیە ئەم توێژە لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ پرۆسەی گواستنەوەدا بوون لەهەمانکاتدا لەگەڵ مانەوەی سیستمی فیودالیدا بوون. هەڵبەتە کەپیتالیزمی جیهانی وەکو تەرەفێك لە کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە موڵکایەتی فیودالی لەناوبەرن و نە هیچ بەرژەوەندییەکیان لەوەدا هەبووە، بە پێچەوانەوە بۆ پاراستنی ئاسودەی کۆمەڵایەتی و رێگرتن

لەگەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی لەو وڵاتانەدا، لەو سەردەمەدا ڕەنگە مانەوەی ئەو سیستمە کۆنەیان بە بەرژەوەندی خۆیان زانیبێت.

بێ گومان، هەموو توێژەکانی فیوداڵی موڵکدار پرۆسەی گواستنەوەیان بە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە و بگرە هەندێکیان دژی وەستانەوە. ئەو توێژانەی بەهۆی دووری لە بازاڕەکانەوە یاخود خراپی زەویوزار و کەمی ئاو چەندین فاکتەری تر نەیانتوانی بێت یان نەیانویستبێت بەرهەمی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو بۆ هەناردەکردن بەرهەمبێنن، بە هەمان شێوە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کەپیتالیستی جیهان و بازرگانە گەورە، کە خەریك بوون بەو کارانەوە پەیدانەکرد. ئەمانە کەوتنە بەرەی دژ بە گواستنەوە و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و هەموو گۆڕانکاریەك لە سیستمی کۆندا. هەندێك لەوانە بە پشتیوانی توێژیەك لە دەسەڵاتی ئایینی لەگەڵ شا\سوڵتاندا بەرەیەکیان دروستدەکرد دژی هەموو گۆڕانکارییەك و چاکسازییەکی سیاسی و یاسایی و دەیانویست سەرلەنوێ سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بژێننەوە<١٥ ل١٩٥>.

چینێکی کۆمەڵایەتی گرنگ کە لەم قۆناغەدا پایەی ئابوری و کۆمەڵایەتیان پەیداکرد بازرگانە گەورەکان بوون. ئەمانە بە پلەی یەکەم کاروباری هاوردەکردن و هەناردەکردنیان دەکرد. هەتا پرۆسەی گۆڕان خێراتر بەڕێوەدەچوو و بازرگانی زیاتر دەبوژایەوە، ئەمان بەهێزتر دەبوون و ڕۆڵیان زیاتری دەبوو.

توێژێك لەمانە ئەوانە بوون، کە یان ئەندامانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بووەن یان خەڵکی نزیك بوون لێیانەوە. بەهێزبوون و دەوڵەمەندیان بەهۆی چالاکیی بازرگانی و وریاییانەوە نەبوو، بەڵکو بەهۆی مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە بوو بەسەر جومگەکانی ئابوریدا. ئەمانە کۆسپ بوون بەسەر بازرگانەکانی تر و دروستبوونی بازاڕی ئازاد و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە خۆماڵییەکانەوە<٢ ل١٢٠>.

توێژێك لەمانە، کە گرنگترین ڕۆڵیان هەبوو بازرگانە ناموسڵمانەکان بوون بە تایبەتی ئەرمەنی و یونانی و جووەکان. ئەمانە بەهۆی شارەزایی کۆنیان و وریایی و زمان زانینیان و کەمی کۆسپی ئایینی لە ڕێگەیاندا ڕۆڵی گرنگیان پەیداکرد. لە هەندێ ناوچەی دوور لە کەنار دەریاکان، بازرگانە گەورە موسڵمانەکانیش ڕۆڵیان هەبوو بۆ نموونە لە شارە بازرگانەکانی ئێراندا. زۆرجار ناموسڵمانەکان پردێك بوون لە نێوان کۆمپانیا بازرگانییە دەرەکیەکان و بازرگانە موسڵمانەکان و بەرهەمهێنەرەکاندا. ئەم چینە بەهۆی بەرژەوەندی توندوتۆڵیانەوە لەگەڵ بڵاوبوونەوەدا دەکرێ بە بازرگانی گەورەی پاشکۆ ناوبنرێن<٧ ل٧٩>.

ئەم چین و توێژانەی سەرەوە لە فیوداڵی موڵکدار، بازرگانە گەورە پاشکۆکان، پیاوە گەورەکانی دەسەڵاتی ئایینی، سەرکردە سەربازیەکان، سەرەك خێڵە گەورەکان، بنەماڵەی شا\سوڵتان، توێژی

ســـــەرمایەداری بێگانە لە وڵاتەکاندا، هەموو ئەمانە ئۆروســـــتوکراتی وڵاتەکانیان پێکدەهێنا. ئەمانە دەوروبەری ٣% دانیشـــــتوان بوون، بەڵام خاوەنی زیاتر لە ٩٠% زەویوزار و کەپیتاڵ و ســـــامانی وڵاتەکان بوون. لەبەرئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە توێژێکی دەسەڵاتداری بێگانە بیوونە بەشێك لەو دەســـــتەبژێریە و بێ هەمانگیری و رازیبوونی ئەوان کاروباری دەوڵەتەکان بەرێوە نەدەچوو<٩١ ل١٧٥\٨ ل٩١\٢٠ ل٧٤٤>.

چینوتوێژە بێ دەسەڵاتدارەکانی تر، کە لەدەرەوەی ئۆروستوکراتییەت بوون، هەروکو پێشتر لەم قۆناغەدا وەکو رەعیەت رەفتاریان لەگەڵ دەکرا. لە ئەرك بەولاوە هیچ مافێکیان نەبوو و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبوو.سوتەمەنی شەڕ و ئاژاوەی ئەو دەوڵەتانە بوون و ئەرکی بەرهەمهێنان لەســـەر شـــانیان بوو. ســـەرچاوەی زیاتر ٨٠% هەموو داهاتەکانی دەوڵەت بوون لەباج و گومرگ و جزییە و سوخرە و رسومات. رێژەیان دەوروبەری ٩٧% دانیشتوان بوو.

لەم قۆناغەشدا زۆربەی دانیشتوان بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە خەریك بوون. بەشی هەرە زۆری ئەوانە مســـکێن بوون. چاکســـازییەکانی دەوڵەتەکان لە موڵکایەتی زەویوزاردا ئەمانی نەگرتەوە و لەوە بێبەشـــکران. مەلاکی فیوداڵ مافی تەســـــروفپێکردنی پارچە زەوکی پێدەدان. چونکە هیچ یاســـــایەکی هاوبەشـــی باجدان نەبوو بۆ ســـەرانســـەری وڵات، لە بەرامبەردا بەپێی ویژدان و توانای خاوەن موڵك، مســـــکێن ٣\١١-٣\١٢ی بەرهەمیدەدا بە خاوەن موڵك. ئەگەر مســـــکێن ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاو یان ئاژەڵی بۆ کارکردن لە خاوەن موڵك وەرگرتایە دەبوایە بەرامبەر ئەوە بەشـــێکی تری بەرهەمەکی بدایە بە خاوەن موڵك. ســـەرەڕای ئەوانە ١٠\١ بەرهەم بەباج دەدا بە دەوڵەت. لەبەر نەبوونی دەرفەتی کاری پیشـــەســـازی لە شـــارەکاندا، ئەو مسـکێنانە هیچ چارێکیان نەبوو لەوە بەولاوە بەو بارە نالەبارە رازیبن. بەشـــــێك لەوانە لە هەندێ ناوچەدا دەکەوتنە ژێر باری قەرزوقۆڵەوە و ناچار دەبوون لە زەویەکانیان باربکەن و ببنە سـەپان و کرێکاری کشـتوکاڵی وەرزی. ئەمانەی دواتر ژیانیان لە مسکێنەکان زەحمەتر بوو. بەشـێکیان باریان دەکرد بۆ شـارەکان و حەماڵی و کاری سـەختیان دەکرد یان دەربەدەری وڵاتانی دەرەوە دەبوون.

زۆربەی جوتیارە موڵکدارە بچوکەکان لە دوای چاکســـازییەکانی دەوڵەتەکاندا لە موڵکایەتی زەویدا دروســـــتبوون. ئەمانە دوو توێژ بوون. توێژێك لەوانە خاوەنی پارچەیەك زەوی بوون و بێ راگرتنی کرێکار یان ســــەپان خۆیان بە بەرهەمهێنان هەڵدەســـــتان. داهاتی ئەمانە بە پلەی یەك بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ بوو. ئەمانە بە پێچەوانەی مسکێنەکانەوە زۆربەیان ئەندامی خێڵەکان بوون و لەلایەن خێڵ، پیاوێکی ئاینی یان پیاوێکی بەدەســـــەڵات لە دەوڵەت پارێزراو بوون. ئەمانەش بێجگە دانی بەشـــێك لە بەرهەمەکانیان بە ســـەرەك خێڵ و پیاوانی ئاینی بە گشـتی ١٠% باجیان داوە بە دەوڵەت. ئەندامەتی و وەلایان بۆ خێڵ هەتا رادەیەك پارێزراونی لە هەڕەشـــەی پیاوانی دەوڵەت و باجکۆکەرەوە و بازاڕی

کراوە و بازرگانەکان. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بۆ زیادکردنی داهات، دەوڵەت بەشێك لە زەوییەکانی بە هەرزان فرۆشت بە مەلاکە گەورەکان. ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی نرخی زەوی بێتە خوارەوە، کە زەرەری گەیاندە ئەو موڵکدارە بچوکانە بەتایبەتی لە کاتێکدا کە ناچاردەکران زەویەکانیان بفرۆشن.

توێژی دووەمی موڵکدارە بچوکەکان ئەوانە بوون، کە زەویەکانیان لە پێویستی خۆیان زیاتر بوو. لەبەرئەوە بێجگەلە خۆیان و خێزانەکانیان کرێکاری کشتوکاڵی یان سەپانیان لە وەرزی بەرهەمهێناندا بەکرێ دەگرت و بەشێکی زۆر لە بەرهەمەکانیان لە بازاڕەکاندا ساغدەکردەوە. ئەمانە خزم و ناسیاوی فیوداڵ و پیاوانی ئایینی یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوون. ئەمانیش بە شێوازی توێژەکەی تر باج و سەرانە و بەرتیل و دیاریان لێوەردەگیرا، بەڵام بە رێژەیەکی کەمتر لەوانی پێشتر.

بێجگەلە لەم توێژانە لە لادێکاندا چەند توێژێکی هەژاری بێدەسەڵاتی تر هەبوون. نموونەی ئەوانە چەرچی، کاسپ و پیشەیی بچوك، مەلا هەژارەکان، سەپان، گاوان، شوان...، بەڵام ئەمانە بە شێوەیەکی گشتی رۆڵی گەورەیان لە کۆمەڵگەدا نەبوو.

رەوەند هەتا ئەو قۆناغەش بەشێکیان هەر مابوون. بەڵام زۆربەیان نیشتەجێکرابوون، یان ببوونە نیمچە رەوەند. بە گشتی گوزەرانیان خراپ بوو و باج و سەرانەی زۆریان لێ دەستێنرا. بەهۆی چاکسازییەکانی دەوڵەتەوە، هەندێ لەسەرکردەکانیان ببوونە خاوەن ئاژەڵ و لەوەڕگا و گوند و ئەندامی خێڵەکانیش ببوونە شوان و گاوان. بەشێك لەوانە بە بازرگانی مەڕوماڵات و فرۆشتنی بەرهەمی ئاژەڵەوە دەوڵەمەند بوون.

خاوەن کۆمپانیا و بانك و زەویوزار و بازرگان و پیاوانی شارەزای کاروباری مەدەنی و سەربازی بێگانە، توێژێکی کۆمەڵایەتی تایبەتیان پێکهێنا و بوونە بەشێك لە ئۆروستۆکراتی وڵاتەکان و پێگە و رۆڵی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیان پەیداکرد، کە لە زۆرینەی هاونیشتمانی وڵاتەکان بەرزتر بوو. لەم قۆناغەدا بەشێك بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار و چینوتوێژەکانی خوارەوە چاوەڕوانی دەستی ئەوانە بوو، کە گۆڕانکاری و چاکسازی بکەن.

بازرگانە خۆماڵییەکان بە پلەی یەك خەریك بوون بە بازرگانی بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنانی و بەرهەمی شوێنکاری پیشەیی بچوك و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵیەوە. بەشێك لەوانە بوونە خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی و لەو بوارانەدا کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنا. رۆڵیان هەبوو لە گواستنەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی خێڵایەتیەوە بۆ بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوك و گەورەوە. بەهۆی زۆری باج و گومرگ و هەرەشی ناوخۆ و دەرەکی ئەو کەپیتاڵەی بەدەست ئەمانەوە بوو زۆر لەوە بچوکتربوو، کە وەبەرهێناناتی پیشەسازی گەورەی پێ بکرێت و هەمیشە هەڕەشەی لەدەستچوونی کەپیتالەکانیان لەسەربوو. بازرگانی خۆماڵی و خاوەن شوێنکار و پیشەسازییە سەرەتاییەکان لەگەڵ ئەوەی بە خاوی گەشەیان دەکرد و هەندێکیان لەناوچوون، بەڵام لەم قۆناغەدا هەرمانەوە و رۆڵی

گرنگیان هەبوو لە ژێرخانی ئابوریدا. ژمارەی کاســبکار و دوکاندار زیادیکرد و هەروەها هەتا دەهات ژمارەی کرێکار لەو بوارانەدا زۆرتر دەبوون.
ئازاردان و رووتاندنەوەی پیشــەگەر و بانکەوان و بازرگانە خۆماڵییەکانی پێکهاتە ناموســڵمانەکان، کارێکی وایکرد، کە بەشــێکیان نابووت بن و دەربەدەربن و کۆچ بکەن بۆ هەندەران. لەناوچوونی ئەم توێژانە لە رۆژهەڵاتی ناوەراســتدا، زەرەرێکی زۆریدا بە گەشــەکردنی پیشــەســازی ناوچەکە و بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان. زۆربەی ئەوانەی کە دەربەدەری وڵاتان بوون، ناموسڵمانەکانی سوریای گەورە و چیاکانی لوبنان و ئەرمەنیەکانی تورکیای عوسمانی بوون.
بەهۆی نابوتبوونی ژمارەیەکی زۆر لە مسکێن و جوتیاران و دەرپەڕاندنیان لەســەر ئەو زەویانەی بەدەستیانەوە بوو، هەروەها رووتاندنەوەی بێسنوریان و سەختبوونی مەرجی کارکردنیان، ژمارەیەکی زۆریان لادێکانیان بەجێهێشــت و حەوداڵی کاربوون لە شــارەکاندا. لەبەر نەبوونی دەرفەتی کار لە پیشەسازیدا لە شارەکان، زۆربەی ئەوانە بە برسێتی و رەشوڕووتی و بێلانە دەژیان. ژیانی ئەوانە لە ئێرانی قاجار لەچاو دەوڵەتی عوســمانیدا زۆر ســەختر بوو، بۆیە ژمارەیەکی هێجگار زۆریان روویانکردە دەرەوەی وڵات بۆ کارکردن. ســاڵی ١٨٨٠ زیاتر لە ١٠٠هەزار کرێکاری ئێرانی لە تورکیای عوســمانی و ٨٠هەزار لە روســیا کاریان دەکرد. ســاڵەکانی ١٩٠٠ ژمارەی کرێکاری دەربەدەری ئێرانی، کە لەو دوو دەوڵەتەدا کاریان دەکرد گەیشــتە دەوروبەری یەك ملیون. بە مانایەکی تر هەر لە دە ئێرانی یەکێکیان ئاوارە بوون<١٥ ل٦٤>. مرۆڤ گرنگترین رۆڵی هەیە لە بەرهەمهێنان و گەشــەکردنی ئابوری وڵاتاندا، لەدەســتچوونی ئەو خەڵکە گەنجە بەتوانایە بووە فاکتەرێکی تر بۆ لاوازبوونی گەشەکردنی ئابوری و لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی وڵاتەکان.
چاکســازییە ئیداری و ســەربازییەکانی دەوڵەت و هەوڵی کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان لەلایەن دەوڵەتەوە، ژمارەی کاربەدەستانی دامودەزگای دەوڵەت و سوپای زۆر زیاترکرد لە پێشتر. لەبەرئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی هەر وەکو کۆن سروشتێکی گەندەڵی فیوداڵی خێڵایەتی هەبوو، دامودەزگای دەوڵەت و دامەزراندنی ئەو کاربەدەستانە لەژێر هەمان بنەما گەندەڵێکەی پێشتر بوو<٣٠ ل٥٨ \ ١٥ ل٧٩>. پلەو پایە ئیداری و سەربازی و قەزایی و خزمەتگوزاری دەوڵەت لەلایەن ئەوانەوە لە رێگەی گەندەڵی و بەرتیل و هەڕەشــەوە بەکاردەهێنران بۆ زیادکردنی ســەروەت و ســامان و بەهێزکردنی پێگەی کۆمەڵایەتی خۆیان. ئەم توێژانە چینێکی وردە برژوایان لێ دروســتبوو، کە هەتا دەهات لەرێگەی خۆ نزیکخســتنەوە لە دەســتەبژێری دەســەڵاتداری خۆاماڵی و دەرەکییەوە رۆڵیان زیادیدەکرد. هەڵبەتە رۆڵی ئەمانە تەنها لەبواری ئابوری و ئیداریدا نەوەســتایەوە، بەڵکو دواتر لەگەڵ لاوازبوونی توێژەکانی فیوداڵی خێلایەتی دەســەڵاتدار، رۆڵی ســیاســیان زیادیدەکرد. ئەمانە بە هەمان رەفتاری فیوداڵی خێڵایەتی کاروباریان بەڕێوە دەبرد و جێ پێی خۆیان گیردەکرد. تێگەیشــتنی ئەم

پرۆسەیە لەم قۆناغەدا یارمەتیمان دەدات بۆ تێگەیشتنی رۆڵ و سروشتی دواتری ئەم توێژانە لە دامەزراندنی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست لە سەدەی بیستەمدا.

هێشتا لەم قۆناغەدا چینوتوێژە نوێیەکان لە برژوای نیشتمانی لە پیشەگەر و خاوەن پیشەسازی و بازرگان و کرێکاران لاوازبوون و نەیانتوانی بوو رێکخراوی سەربەخۆ یان راپەرین و بزووتنەوەی بەهێز بەرپا بکەن، یان بتوانن بەشداری لە بریارە سیاسی و ئابورییەکاندا بکەن. رۆڵیان لە رووی سیاسی و یاساییدا زیاتر داواکردن بوو لە شا\سوڵتان، کە هەندێ چاکسازی لەو بوارانەدا بکرێت. هێشتا ئەوانە چاوەروانی دەستەبژێری دەسەڵاتداربوون، کە بەخۆشی خۆیان دڵیان نەرم بێت و هەندێ چاکسازی بکەن<١٥ ل١٧٩>.

ناردنی ژمارەیەك زۆر لە نێرینە گەنجە شازادەکان و بنەماڵە فیوداڵە خێڵایەتە دەسەڵاتداران بۆ ئەوروپا و هێنانی ژمارەیەك زۆر لە شارەزایانی ئەوروپا بۆناو وڵاتەکان و پەیوەندی پەیداکردنیان لەگەڵ هەندێ توێژی دەسەڵاتداردا و هەروەها چاکسازی دەوڵەتەکان لە خوێندن و فێرکردن و مەشقکردنی سەبازی هاوچەرخدا، لە ریزەکانی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار توێژێکی نوێی رۆشنبیری لێ دروستبوو، کە بیروڕای عیلمانی ئەوروپا کاری تێکردبوون و لەو رێگەیەوە لەم قۆناغەدا هەوڵی گۆرانکاری و فشارخستنە سەر دەستەبژێری دەسەڵاتایان دەدا بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی لە دەوڵەتەکاندا. چالاکیەکانی ئەمانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بووە هۆی دروستبوونی ژمارەیەك رێکخراوی هاوچەرخ.

ساڵی ١٨٦٥ لەناو رۆشنبیرانی تورکیای عوسمانی رێکخراوی تورکیای فتات دامەزرا. ئەم رێکخراوە بزافێکی نەتەوایەتی عیلمانی بوو، زیاتر لە ئەستەنبوڵ و وڵاتەکانی ئەوروپا جموجۆڵیان پەیداکرد. داوای چاکسازی سیاسی و یاسایی دەکرد و داواکاریەکانی لە چوار خاڵدا کۆبوبۆوە کە بریتی بوون لە ئازادی تاك، دامەزراندنی سیستمی دەستوری، هەڵوەشاندنەوەی سیستمی فیوداڵی و سەربەخۆیی وڵات لەدەستی بێگانە. ساڵی ١٨٨٩ گروپێك بە ناوی ئیتحاد و تەرەقی دروستبوو، کە زیاتر لە ریزەکانی ئەفسەرە گەنجەکانی سوپای عوسمانیدا پەیدابوو. ئامانجی ئەمانە لابردنی سوڵتان و زیندوکردنەوەی ژیانی دەستوری بوو. هەروەها لە نێوان پێکهاتەکاندا نمونەی ئەرمەن، کورد، عەرەب و جوو و مەسیحیەکاندا جموجۆڵیان تیادا پەیداکرد. ئەوانە لەناو قوتابخانەکانی ئەستەنبوڵ و ئەفسەرەکانی سوپا و هەندێ زانای ئایینی گۆرانخوازدا ئەندامیان پەیداکرد<٩١ ل٥٩٨>.

لە ئێرانی قاراجیش گروپ و کەسایەتی رۆشەنبیر پەیدابوون کە ئەوانیش داوای چاکسازی دەستوری و رێبازی عیلمانیان دەکرد. چەندین کەسایەتی و زانای ئایینی شیعە کەوتنە داواکاری چاکسازی. ئەم جموجۆڵە لە ئێران زیاتر رووبەرووی هەرەشە بووەوە لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا. هەندێ لەوانە وڵاتیان بەجێهێشت و روویانکردە دەوڵەتی عوسمانی. سوڵتانی عوسمانی هەتا سنورێکی

دیاریکراو رێگەی پێدەدان. یەکەم رۆژنامەی فەرمی قاراج بەناوی قاقەز ســـاڵی ١٨٣٧ دەرکرا. بەڵام یەکەم رۆژنامەی ئۆپۆزسیۆن بەناوی ئەختا ساڵی ١٨٧٥ لە ئەنقەرە و حەبل ئەلمەتین ساڵی ١٨٩٣ لە کەنەدا دەرکرا.

لەگەڵ ناڕازیبیاندا، ئەم کەسایەتی و گروپانە خەڵکانی نزیکبوون لە ئۆروستۆکراتەکان و خواست و کاریان رووخاندنی ســیســتمەکە نەبوو، بەڵکو هەوڵی چاکســازیان دەدا لە هەمان ســیســتمدا و رووی داواکاریەکانیان دەکردە ســـوڵتان\شـــا. زۆربەی چالاکەوانەکانی ئەم گروپانە لە شـــارە ئەوروپیەکانی ئەوروپا نمونەی پاریس و لەندن و ڤییەننا چالاکیان دەکرد. بەشـــێك لە باڵویزخانە ئەوروپیەکان لە ئەســتەنبوڵ و تاران پشــتگیری ئەوانەیان دەکرد. لەگەڵ بچوکی و جموجۆڵی سنوورداردا، ئەمانە بوونە هەوێنی دروستبوونی هێز و پارتی سیاسی لە قۆناغەکانی دواتردا<٦٦ ل٢٢ \ ١٥ ل١١٨>.

گەڵاڵەبوونی جیاوازی ناوچەیی و نەتەوایەتی

لەگەڵ ئەوەی جیاوازی نەتەوایەتی و ئایینی و کلتوری و مەزهەبی هەر لەمێژووی کۆنەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو، بەڵام پێشتر زەمینەیەکی گونجاو و فاکتەری وا بەهێز نەبوو، کە هێڵێکی روون و سنورێك لە نێوەندیاندا دروست بکات. سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و دەوڵەتە ناوەند بەهێزەکان هەموویانی خستبووە ژێر چەترێکەوە. پێشتر بازاڕی ناوچەیی ناوخۆ هێندە بەهێز نەبوو، کە خەڵکی ناوچەیەك ببەستێ پێکەوە. ئەوەی وڵاتی پێکەوە دەبەستەوە بەرژەوەندی هاوبەشی نەتەوایەتی و کلتور و زمان و سۆزی نەتەوایەتی نەبوو، بەڵکو دروستبوونی وڵات و دەوڵەت لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵایەتی بوو. ناسنامەی خەڵك و ناوچەکان لەسەر بنەمای خێڵایەتی بوو. ناوچە و شوێنەکان بەناوی خێڵ یان توێژێکەوە ناو دەبرا، کە دەسەڵاتی ناوەندی پەسنی کردبوو. ناوچەکانی کوردستان و وڵاتە عەرەبەکان خێڵ و میرنشین و ئەماراتی جیاواز سەرپەرشتی دەکردن، میسر مەمالیك و نیوەدوورگەی عەرەب شەریف ئەلمەککە و هاشمییەکان... .بێگومان پێشتر نارەزایی و راپەرین لە چەندین شوێن روویدەدا، بەڵام ئەوانە یان خێڵێك لە پێناوی بەهێزکردنی پێگەی خۆیدا دەیکرد، یان نارەزایی دەربرین و لە باج و سەرانەی قورس بەسەریانەوە.

بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی کە لەم قۆناغە و قۆناغی پێشوودا روویدا، جیاوازی لە نێوان ناوچە و پێکهاتەکاندا زیادیکرد. بەپێی جیاوازی ئاستی گەشەکردن و خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان، ئەو گۆڕانکارییانە کاردانەوەی جیاوازی بەسەریانەوە هەبوو.

- دروستبوونی سەنتەری ئابوری جیاواز لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بەستنەوەی راستەوخۆیان بە بازاڕی جیهانەوە ناوچەی جیاوازی دروستکرد. ئەو ناوچانە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و کلتوری و زمان و جیاوزی مەزهەب نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای بەرژەوندی هاوبەشی ناوچەیەك بوو بەهۆی بەستنەوەی بە سەنتەرێکی تایبەتیەوە. نمونەی ئەوانە عێراق بە بەسرەوە، سوریا و لبنان بە بێروت و حەلەب و دیمەشقەوە، ئێران بە کەنداوەوە، تورکیای عوسمانی بە ئەستەنبوڵەوە... . هەڵبەتە بێجگە لە بازرگانی گەورە و توێژێکی فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ و چەند بنەماڵە و خێڵێك و توێژێکی دەسەڵاتداری خۆجێیی، تەرەفێکی بەهێز کە دروستبوونی ئەم ناوچانە لە بەرژەوندیدا بوو و کاری بۆ ئاسان دەکردن دەوڵەتە سەرمایەدارە گەورەکانی جیهان بوون. ئەم دابەشبوونە سەرەتای دابەشبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لەسەر بنەمای بەرژەوەندی ئابوری و بەستنەوەیان بە بازاڕەکانی جیهانەوە. دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی دابەشبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەسەر چەندین دەوڵەتەوە درێژەدانێك بوو بەو سەنتەرە ئابوری و ناوچە جیاوازانە. ئەمە هێندەی تر جیاوازی خستە ناو خودی نەتەوەکان، بازاڕ و بەرژەوەندی هاوبەشی لە نێواندیاندا جودێکردەوە و یەکخستنی توانای گەشەکردنی ئابوریانی

لاوازکرد<٣٠ ل١٩١\ ٢٤ ل٤٦>.

لەبەرئەوەی ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی زۆر بچوکتر بوو، هەروەها تەنها لە باشورەوە لە ڕێگەی کەنداوەوە ڕێگەی ئاوی لەگەڵ جیهاندا هەبوو، وڵاتەکە یەك سەنتەری ئابوری سەرەکی لەو ڕێگەیەوە بۆ دروستبوو، کە زۆربەی ناوچەکانی دەوڵەتەکەی بەخۆوە بەستەوە. سەنتەری دووەم بچوك و لاواز بوو، زیاتر لە باکوری رۆژئاوای وڵاتەکە، بەشێك لە ئازربایجان و ئەرمینیا دروستبوو بەهۆی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە لەلایەن روسیاوە. ئەمە بووە هۆی دروستبوونی بەرژەوەندی هاوبەشی ئەو ناوچانە لەگەڵ روسیادا و دواتر جیابوونەوەی بەشێکیان لە ئێران لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی <١ ل٣٧>.

- لەدەستەدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوندی بەسەر ناوچەکاندا، دەرفەتی بۆ ناوچەکان دروستکرد، کە نیمچە سەربەخۆییەك بەدیبهێن و کاروباری خۆیان بەڕێوەببەن. ئەو نیمچە سەربەخۆییە هەتا دەهات دەبووە هۆی گەڵاڵە بوونی جیاوازی نەتەوایەتی و کلتوری و بەرژەوەندی جیاواز لە نێواندیاندا. لەراستیدا ئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ئەو ناوچانەی پێکەوە هێشتبۆوە مانەوەی پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و ئایینی هاوبەش و ترسی خەڵك بوو لە غەیرە دین و رەنگە بەرژەوەندی هەندێ دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی نمونەی ئینگلتەرا بوو بێت، کە هێشتا لە بەرژەوەندیاندا بوو بازاڕێکی هاوبەشی بەیەکەوە بەستراوی وەکو ئێران ودەوڵەتی عوسمانی بمێنێتەوە.

هەڵبەتە سیاسەتی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەوەی لە رێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکاندا، هەندێکیان بەهێز دەکردن دژی ئەوانی تر و بەکاریان دەهێنان دژی خێڵ و پێکهاتەکانی تر، بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی هەندێك لەوانە سوودیان لەو پێگەیە وەردەگرت و مەیلی سەربەخۆیی و نەژادی نەتەوایەتی و ئایینی لە ناویاندا زیادیدەکرد. بەهێزکردنی دروز لە سوریا و لوبنان و بەکارهێنانیان دژی ناموسڵمانەکان و بەکارهێنانی هەندێ خێڵی کورد دژی ئەرمەنییەکان لە کوردستاندا نمونەی ئەوانەیە.

- هەروەك چۆن لە رۆژئاوی ئەوروپای کۆندا، بازاڕێکی هاوبەشی نەتەوایەتی و بەستنەوەی هەموو قوژبنی وڵات پێکەوە لە خزمەتی بەهێزبوونی چینی بورژوابوو، بەهەمان شێوە ئەوە لە بەرژەوەندی هەندێ چینوتوێژە نوێیەکانی میللەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا بوو.

بازرگانە خۆماڵیەکان و پیشەگەری بچوك و گەورە خۆماڵیەکان و هەندێ توێژی فیوداڵی مەلاکی دژ بە بڵاوبوونەوە و جوتیارە موڵکدارەکان بەرژەوەندیان لەوەدا بوو، کە بازاڕی ناوخۆ فراوانتربێت و بوژاندنەوەی بازرگانی زیادبکات و لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و زمان و کلتووری هاوبەش ناوچەکانیان پێکەوە ببەستن. لاوازی ئەمانە زۆرجار وای لێدەکردن کە لەگەڵ هەندێ توێژی فیوداڵی خێڵایەتی و

شـــێخ و پیاوانی ئایینی نارەزا بکەونە بەرەیەکەوە بۆ گەیشـــتن بەو مەرامەیان. هەموو ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون لەگەڵاڵەبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەییدا.

- لەبەرئەوەی هەندێ شـــوێن بەهۆی دووریانەوە لە ســـەنتەرەکان یان ســـەختی تۆپۆگرافیانەوە، بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایاندا دواکەوت، سـیسـتمی فیوداڵی خێڵایەتی تیایاندا بە بەهێزی مایەوە. ئەمە جیاوازی دروستکرد لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ئەم ناوچانەو ناوچەکانی تردا. دەسـەڵاتدارانی خۆجێیی ئەم ناوچانە ئەو گۆرانکارانەیان بە هەرەشـە لەسـەر خۆیان دانەنا و دەیان ویسـت پارێزگاری سـیسـتمە کۆنەکە بکەن و زۆرجار دەبوونە بۆ مانەوەی دەسـەڵاتی رەهای شـا\سـوڵتان. بەهێزبوونی هەوڵدانی سـەربەخۆیی و سـۆزی نەتەوایەتی لە بەڵقان و پێکهاتە ناموســڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی، وایکرد هەندێ لەوانە لە کاتی جیاوازدا بکەونە کەڵکەڵەی نیمچە سـەربەخۆیی نەتەوایەتی. زۆرینەی ئەو هەوڵانە لە سـنوری ناوچەی خێڵێك یان چەند خێڵێك دەرنەدەچوو و رووبەڕووی شـکسـتهێنان دەبوونەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا فاکتەرێك بوون بۆ زیادبوونی جیاوازی نەتەوایەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەراستدا. هەندێ راپەرین لە کوردستان و عەرەبستاندا نمونەیەکن لەسەر ئەوانە.

- وەکو لەبەندی سێدا باسمانکرد، خەڵکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست لە کۆمەڵگەی خێڵایەتی و ناخێڵایەتی پێکهاتبوون. هەروەها بەشـێکیان هەر لە کۆنەوە بە کاروباری پیشـەیی و بازرگانییەوە خەریك بوون و شارەزاییان تێدا پەیداکردبوو. پێشتر لەژێر سایەی سیستمی فیوداڵی خلایەتیدا دەرفەتیان بۆ پەیدا نەبوو، بتوانن گەشـــە بکەن و هەنگاو بنێن بۆ گۆرانکاری گەورە. بڵاوبوونەوەی ســـەرمایەداری جیهان و شکستهێنان و لاوازبوونی دەوڵەتەکانی ناوچەکە بوو بە دەرفەتێك بۆیان کە لەو بوارانەدا چالاکی بنوێنن و رۆڵیان زیادبکات. نمونەی ئەوانە ئەرمەن و یۆنانی و جوو و ســـریانی و ئاســـوری و هەندێ لە فارسـەکان بوون، هەروەها پێش موسـڵمانەکان ناسـیۆنالیزمی عەرەبی لەناو ناموسـڵمانەکانی سـوریای گەورەدا بەهێزبوو و مەیلی ســـەربەخۆیی لەناو ئەوانەوە دەســـتپێکرد. ئەم گۆرانکارییانە جیاوازی زیادکرد لە نێوان ئەمانە و پێکهاتەکانی تردا و مەیلی ســـەربەخۆیی و ســـۆزی نەتەوایەتی لە ناویاندا بەهێز بوو. هەڵبەتە ئەو جیاوزی پەیدابوونە و مەیلی سەربەخۆییە بۆ جیاوازی ئایینی ناگەرێتەوە، بەڵکو بۆ جیاوازی بونیادی کۆمەڵایەتی ئەوانە دەگەرێتەوە، کە سـروشـتێکی خێڵایەتیان نەبوو یان زۆر لاواز بوو.

- باشـــور و باکوری ئێران لەلایەن روســـیا و ئینگلتەراوە کۆنترۆڵ کرا بوو و هەروەها ناوەراســـتی وڵاتەکەی لەژێر کۆنترۆڵی قاجاردا بوو. لەلایەکی ترەوە لەگەڵ ئەوەی فارســـەکان پێکهاتەیەکی گرنگ بوو لە وڵاتەکەدا، بەڵام خێڵە تورکەکان لە رێگەی بەکارهێنانی مەزهەبی شیعەوە بۆ ماوەی ٤٠٠ سـاڵ حوکمرانی وڵاتەکەیان کرد. ئەمانە وایکرد لەگەڵ ئەوەی جیاوازی و ســـۆزی نەتەوایەتی لەناو هەندێ

پێکهاتەدا نمونەی کورد و فارس لە کۆتایی سـەدەی نۆزدەدا زیادیکرد، بەڵام ئەو جیاوازییە هێندە گەورە نەبوو، ببێتە دابەشـبوونـی وڵاتـەکە بۆ چەند دەوڵەتێك وەکو لە دەوڵەتی عوسـمانیدا روویدا. فاکتەرێکی تر کە وڵاتـەکەی بـە یـەك پـارچـەیی هێشــــتـەوە، بـەرژەوەنـدی ئینگلتـەرا بوو لـە مـانـەوەی وڵاتـەکـە بـەیـەك پارچەیی و بەستنەوەی بە یەك سەنتەری ئابوریەوە کە کەنداو بوو.

لە قۆناغی پێشوودا هێشتا سوڵتان\شا دەسەڵاتی ڕەهای تاکڕەوی هەبوو. لە ریزەکانی ئۆرستوکراتدا زۆر بەزەحمەت دەنگی چاکسازی و گۆڕانکاری دەبیستراو چینوتوێژەکانی خوارەوەش کەم یان زۆر بە رەعیەت دادەنران و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. وجودی سەرمایەداری جیهانیش لە ناوچەکەدا هێشتا خۆی لە ژمارەیك بازرگان و کۆمپانیادا دەبینیەوە و لە داخوازی و فشار بەولاوە توانای بەشداریکردیان لە بڕیاردانی دەوڵەتەکان نەبوو.

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەی دەوڵەتەکان دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا و هەروەها سوڵتان\شا شکستیهێنا لە کاروباریدا، گۆڕانکاری لە رۆڵ و پێگەی زۆرینەی پێکهاتە و چینوتوێژەکاندا روویدا. چینوتوێژ و پێکهاتەکانی دەرەوەی ئۆروستۆکرات لەم قۆناغەدا دەرفەتیان پێنەدرا بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و چاکسازیدا بکەن. وەکو لە پێشتر باسمانکرد، لەگەڵ ئەوەی چەندین کەسایەتی و گروپ و رێکخراو دروستبوو بەڵام ئەوانە هێشتان لاوازبوون و رووی دەمیان دەکردە شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، کە چاکسازی سیاسی و یاسایی بکەن. ئەوانە هێشتا لەو بڕوایەدابوون کە دەستەبژێری دەسەڵاتدار توانا و خواستی چاکسازی هەیە.ئەوەی لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری گەورەی بەسەرداهات جیاوازی و ململانێ دروستبوونی ڕاشکاوبوو لە نێوان توێژ و کەسایەتیەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا.

ئۆروستۆکراتی ناوخۆی وڵاتەکان بەپێی بەرژەوەندی سیاسی و ئابوریان دابەشبوون بەسەر چەند بەرەیەکدا. بەرەی یەکەم لەو سەرەك خێڵ و باجکۆکەرەوە و سەرکردە ئاینیانە پێکهاتبوون کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و بازاڕی ئازاد و بیروڕای عیلمانیان بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی. دەیانویست سەرلەنوێ بنەما ئابوری و سیاسی و ئایینیە کۆنەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵایەتی زیندوو بکەنەوە و دەقاو دەق شەریعەتی ئیسلام و عورفی خێڵایەتی پەیڕەوبکرێت.

ئەمانە لە دەوڵەتی عوسمانیدا رێکخراوێکیان بە ناوی کۆمەڵی ئیسلامیەوە دروستکردبوو. ئەو رێکخراوە بانگەوزی بۆ ئەو پرنسیپانە دەکرد و دژی دەستوەردانی هێزی دەرەکی و غەیرە دین بوون لەناو وڵاتەکاندا. هەمیشە فشاریان دەخستە سەر سوڵتان کە ئەو رێبازە بگرێتەبەر و بەکردەوە رۆڵی خەلیفەی موسڵمانان ببینێت. لە ئێرانیش توێژێك لە دەسەڵاتی ئایینی شیعە هەمان رۆڵیان دەبینی و بەتوندی دژی هەموو گۆڕانکارییەك بوون لە سیستمی فیودالی خێڵایەتی و کەمکردنەوەی رۆڵی شەریعەتی ئیسلامی.

ئەگەرچی ئەم توێژە دەسەڵاتیان لەناو دامودەزگای دەوڵەتدا سنورداربوو و هەمیشە فشاریان دەخستە

سـەر سـوڵتان\شـا ، بەڵام لەم قۆناغەدا هەر پشـتگیری دەسـەڵاتداران بوون و مان و نەمانی خۆیان بەبوونی ئەوانەوە دەبینی.

بەرەی دووەم ئەوانە بوون، کە لەلایەکەوە سودبەخش بوون لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی و لەلایەکی ترەوە دەیانویست سنورێك بۆ ئەو بڵاوبوونەوەیە دابنێن و پارێزگاری بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بکەن. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و چاکسازی و بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان بوون هەتا ئەو سنوورەی زەرەری لە بەرژەوەندییەکانی ئەوان نەدەدا. دەیانویست پرنسیپەکانی سەرمایەداری جیهانی و علمانی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامی و عورفی خێڵایەتیدا بگونجێنن.

ئەمانە لە دەوڵەتی عوسمانیدا رێکخراوی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامیان دروستکردبوو. ئەو رێکخراوە نوێنەرایەتی سوڵتان و کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری نزیك سوڵتان و شێخولئیسلام بوو. لە پراکتید ئامانجی ئەم رێکخراوە هەوڵدان بوو بۆ هێشتنەوەی کۆنترۆڵی سوڵتان بەسەر ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی و پارێزگاری کردنی یەکێتی دەوڵەتەکە و بەستنی پەیوەندی توندوتۆڵ لەگەڵیاندا بەناوی ئایینی ئیسلام و ئومەتی موحەمەدەوە. ئەمانە درووستبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەیی و سەنتەرە ئابورییەکانیان بەهەڕەشە لەسەر یەکێتی دەوڵەتەکە و کۆنترۆڵی سوڵتان دەزانی.
بێجگە لە جموجۆڵ و پروپاگەندەی سیاسی و ئایینی و ئایدۆلۆجی ئەم رێکخراوە، لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا سوڵتان چەند رێگەیەکی تری گرتەبەر، لەوانە دەستپێکردنی ژن و ژنخوازی لەگەڵ بنەماڵەکانی شێخ و پیاوە دەسەڵاتدارەکانی عەرەب، پێدانی پلەی سەربازی و ئیداری و سیاسی پێیان و تاپۆکردنی زەویوزار بەناویانەوە. هەندێك لەوانەی بانگ دەکران بۆ کۆشك و لەوێ خزمەتکار و کۆیلەیان بۆ دابین دەکرا و سوڵتان وەکو راوێژکار مامەڵەی لەگەڵ دەکردن. سوڵتان بۆئەوەی سۆزی بەشێك لە خەڵکی ئێران بەلای خۆیدا راکێشێ داڵدەی هەندێ لە پیاوانی ئایینی و خەڵکی تری چاکسازیخوازی ئەو وڵاتەی لە ئەستەنبوڵ دەدا و رێگەی پێدەدان تا رادەیەك بە ئازادی پەیامەکانیان بگەیەننە شا، هەروەها رۆڵی ناوبژیکەری لەنێوان ئەوانە و شادا دەبینی<٩١ ل٥٥٩>.

بە هەمان شێوەی دەوڵەی عوسمانی بەشی زۆری دەسەڵاتی ئایینی شیعە پاڵپشتی شایان دەکرد و دەیانویست دەسەڵات لای بمێنێتەوە و لەهەمانکاتدا پشتگیریان دەکرد لە رێککەوتننامەکانی لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکاندا. لە ئێران شا و دەسەڵاتی ئایینی چێۆنیەتی بەڕەوەبردنی وڵاتەکەیان لەناو خۆیاندا دابەشکردبوو. مەسەلەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و چاکسازی لە بواری ئابوری و یاسایی و سەربازی و سیاسی و خوێندنی بەرزی علمانی رۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ شا بەجێ هێشتبوو، بەڵام ژیان و پەیوەندی کۆمەڵایەتی خەڵك و دەسەڵاتی قەزایی و ئیرشاد و فێرکردنی رۆڵەکانی چینوتوێژەکانی خوارەوە لە رێگەی قوتابخانە ئایینی و مزگەوتەکانەوە لەژێر کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی کردنی ئەو

سەرکردە ئایینیانەدا بوو. هاوپەیمانی زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی شیعە و شا هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە گەرەنتی مانەوەی دەسەڵاتی هەردوولای دەکرد<١٥ ل١٠٨>.

سوڵتان\شا و ئەو توێژەی لە دەوروپشتی بوو، رۆڵێکی دوو فاقیان دەبینی، لەلایەکەوە پارێزگاریان لە خۆیان و بنەماکانی بەڕێوەبردنی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی دەکر، لەلایەکی ترەوە هەمانگیری و پاڵپشتی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو. داهاتی زۆری باج و گومرگی هاوردەکردن و هەناردەکردن و قەرزکردن و کڕینی چەکی هاوچەرخ... بێ هاریکاریکردن و رازیکردنی لایەنی دەرەکی نەدەکرا، بۆیە بۆ ئاسانکردنی کاروباری ئەوان و خۆناسانی خۆیان بە چاکسازیخواز و هاوچەرخ، لەم قۆناغەدا بڕیاریان لەسەر چەندین چاکسازی و گۆڕانکاریدا لە یاساکان و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی وڵاتدا.

بەرەی سێیەم ئۆروستۆکراتە چاکسازیخوازەکان بوون. ئەوانە بوون، دەیانویست پرەنسیپ و یاسا عیلمانییەکان لە حوکمڕانی و دامودەزگای دەوڵەتدا پەیرە و بکرێت. زۆربەی ئەمانە گەنج و رۆشنبیرەکانی ناو ئۆروستۆکراتەکان بوون. ئەوانەبوون، کە نێردرابوون بۆ ئەوروپا بۆ خوێندن و لەوێ فێری زمان و شێوەی بیرکردنەوە و پرنسیپەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کەپیتالیستانە ببوون. چونکە ئەمانە بەشێك بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار، دەسەڵاتی ئایینی زۆرجار چاویان لە بیروڕا و کرداری ئەوانە دەپۆشی. ئەوەی لای دەسەڵاتی ئایینی گرنگ بوو نەگەیشتنی ئەو پرنسیپانە بوو بۆ ناو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی خوارەوە. ئەمانە بەشێك لە پۆستە گرنگەکانی دامودەزگای دەوڵەتیان بەدەست بوو، نمونەی وەزارەتەکان و قەزا و کاروباری دارایی و پەیوەندییە دبلۆماسیەکانی دەرەوە. ئەمانە لەلایەن لایەنی بێگانەوە پشتگیری دەکران و هەمیشە لە ململانێدا بوون لەگەڵ دوو بەرەکەی تردا. ململانێیان لەگەڵ شا\سوڵتان لە پێناوی چاکسازی سیاسی و یاساییدا بوو. ئەو ململانێیە یان بە پەسندکردنی داواکاریەکانیان کۆتایی دەهات، یان گۆڕینی شا\سوڵتان یان لابردنی خۆیان.

ساڵی ١٨٧٦ لە دەوڵەتی عوسمانیدا بە پشتگیری ئەم بەرەیە، سەرەك وەزیران و چاودێری هێزی دەریایی و شێخولئیسلام و لایەنی دەرەکی بڕیاری گۆڕینی سوڵتانیان دا<٩١ ل٥٧٩>.لەگەڵ ئەوەی ئەم توێژە رۆڵی گرنگیان هەبوو لەچاکسازیدا، بەڵام لەبەرئەوەی خۆیان بەشێك بوون لەو دەستەبژێرە، نەیاندەویست و بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی کە چاکسازی ریشەیی لە سیستمەکەدا بکەن. ئەوەی کاریان بۆ دەکرد چاکسازیکردن بوو لە هەمان سیستمدا.

لایەنی دەرەکی تەنها پشتگیر ئەو چاکسازییانەیان دەکرد، کە لەبەرژەوەندی کۆمپانیا و بانك و دەوڵەتەکانی خۆیاندا بوون. مەسەلەی گەشەکردن و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو وڵاتانە و چاکسازی سیاسی و یاسایی لە پێناو گەشەکردنی پیشەسازی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و بوژاندنەوەی بازرگانی خۆماڵی نێوان هەرێمەکان هەروەها باشبوونی گوزەرانی خەڵك لای ئەوان نە هێندە گرنگ

بوو و نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی کاری بۆ بکەن.

لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە چاکسازییەکاندا، سەنگی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و لایەنی بێگانە لە چاکسازییەکاندا قورستر بوو، لەبەرئەوە چاکسازییەکان بە بەرژەوەندی ئەواندا دەشکایەوە.

شای ئێران، ساڵی ١٨٥٨بۆ بەرەنگاربوونەوەی شکستهێنانی چاکسازییەکانی دەوڵەت و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی، ناچارکرا ئەنجومەنێك بە ناوی (مجلس شورای دولتی) دامەزرێنی. ئەو ئەنجومەنە لە ١١ ئەندام پێکهاتبوو، کاریان گەڵاڵەکردن و دارِشتنی پلانێك بوو بۆ چاکسازی، هەروەها لیژنەیەکی بە ناوی (شوری مصلحتخانە) پێکهێنا. ئەمانە لە ٢٦ فەرمانبەر پێکهاتبوون و ئەرکیان کۆکردنەوەی زانیاری و پێشنیاز بوو بۆ مەجلیس. ئەندامی ئەم دوو دەزگایە شا لە خەڵکی نزیکی خۆی دایدەنان. مەجلیس پێشنتیازی چاکسازی دەخستە بەردەم شا، ئەگەر بەدڵی بوونایە پەسندی دەکردن ئەگینا رەتدەکرانەوە. هەڵبەتە مەبەستی شا لەمانە بێجگە لە رازیکردنی دڵی ئەوروپییەکان و چاکسازیخوازەکان، مانەوەی خۆی و سەرلەنوێ کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت بوو. کاروباری مەجلیس سەری نەگرت و ساڵی ١٨٦٠ شا بریاری هەڵوەشاندنەوەیدا.

هەر لە ئێرانی قاجار ساڵی ١٨٦٠ توێژێکی لیبراڵی ناو حوکمەت، کە سەرەك وەزیران مالکون سەرۆکایەتی دەکردن، بە لاساییکردنی لیبراڵەکانی ئەوروپا داوای سەپاندنی رۆڵی یاسا و لە یەك جیاکردنەوە و سەربەخۆیی هەر سێ دەسەڵاتی تەشریعی و تەنفیزی و قەزاییان کرد. داوای گۆرِانکاریان دەکرد، لە چۆنیەتی بەرێوەبردنی دامودەزگای دەوڵەت و کەمکردنەوەی رۆڵی شەرِیعەتی ئیسلام و چاکسازی لە سیستمی باجدا. بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵەیەکیان بە ناوی (ماسونی پیاوانی ئازادەوە) دامەزراند. ئەم رێکخراوە پرۆگرامێکی برژوای دیموکراسی هەبوو، بەڵام ئەندامەکانی تەنها لە ئۆروستۆکرات بوون. نوێنەرانی چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتەکانی تێدا نەبوو. لەبەرئەوەی پرۆگرام و کردەوەی ئەمانە لە بەرژەوەندی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و پیاوانی دەسەڵاتی ئاییندا نەبوو، ساڵی ١٨٦١ کۆمەڵەکە قەدەغەکرا و مالکون شاربەدەری ئەوروپا کرا و دەوڵەت بۆ ماوەیەکی درێژ بێ سەرەك وەزیران مایەوە. پرۆسەی چاکسازی هەتا ساڵی ١٨٧١ وەستا، لەو چەند ساڵەدا گەندەڵی و دەسەڵاتی رەهای شا و سەرکوتکردنی خەڵك و رۆڵی دەسەڵاتی ئایینی سەرلەنوێ زیادیکرد<١٥ ل١٢٧>.

کارەکانی ئەم رێکخراوە یەکەمین هەوڵی چاکسازی یاسایی بوو لە ئێران، کە بەدەستی توێژێکی ناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت کاری بۆ کرا. ئەم هەوڵدانە رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە خۆ ئامادەکردن بۆ ئینقلابی مەشروتی، شۆرِشی دەستوری ساڵی ١٩٠٦ کە لە قۆناغی دواتردا روویدا. هۆکاری شکستهێنانی ئەم چاکسازییانە زۆرن، بەڵام گرنگترینیان لاوازی و بەشدارینەکردنی چینوتوێژە

نوێیەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی وڵاتەکە بوون لە پرۆســـەکەدا. لەهەمانکاتدا پەلەکردن بوو لە چاکسازییەکان و هەوڵدان بۆ سەپاندنی چاکسازی گەورە لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵایەتیدا. ئەو هەنگاوە گەورەیە لەلایەکەوە ترسی خستە دڵی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە و بووە هۆی ئەوەی بە توندی ڕووبەڕووی ببنەوە، لەلایەکی ترەوە ئەو پەلەکردنە بووە هۆی ئەوەی چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتە و ناوچەکانی تر فریا نەکەوتن خۆیان ئامادە بکەن بۆ بەشـــداریکردن لە پرۆسەکەدا. هەوڵدان بۆ چاکسازی گەورە بەبێ ئامادەبوونی زەمینەی گونجاو، زۆرجار بۆتە هۆی لەبارچوونی پرۆسەی چاکسازی وڵاتان.

شکستهێنانی ئەو چاکسازییانە لە ئێران هێندەی تر گوزەرانی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکەی خراپ برد و هەتا دەهات ناڕەزایی چینوتوێژەکانی خوارەوە و چاکخوازەکان زیادیدەکرد. لەبەرئەوە لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا سەرلەنوێ شا ناچارکرا هەندێ چاکسازی بکات. لەوانە دانانی دادگای تەمیز، دادگای تەحقیق و دادگای بازرگانی. بەڵام هەموو ئەمانە بەهۆی ناڕەزایی دەســـەڵاتی ئایینی و دەســـتەبژێری دەسەڵاتدارەوە تەمەن کورت بوون و هەڵوەشاندرانەوە. لە هەشتاکاندا سەرلەنوێ شەپۆلێکی ناڕەزایی و ڕاپەڕین بەتایبەتی لەناو جوتیار و حیرەفێکاندا دەســـتیپێکرد، بۆ کپکردنەوەی ئەوانە ســـەرلەنوێ شـــا بڕیاری هەندێ چاکســـازیدا. لەوانە دانانی (مجلس تحقیقی مزالیم) کە دەزگایەك بوو دانرا بۆئەوەی خەڵکی زوڵملێکراو ڕووی تێبکەن بۆ شکاتکردن لە کاربەدەستانی دەوڵەت. لە ماوەی شەش ساڵدا شەش هەزار ســکاڵا ڕادەســتی ئەو دەزگایەکرا. هەروەها بۆ ئاســانکاری کاروباری بازرگان و کاســبکاران، (مجلس تجارت) دامەزرا. بەڵام ئەم دامودەزگایانە توانای بەرەنگاربوونەوەی دەســـەڵاتدارانیان نەبوو، هەر بەناو کاریان دەکرد و زۆربەی ئەو کەیســانە لە ڕێگەی هەڕەشــە و واســتە و بەرتیلەوە ســەرەو نوگوم دەکران<١٥ ل١٣٤>

لەبەرئەوەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی لە دەوڵەتی عوسمانیدا، هەتا ساڵەکانی حەفتا هێشتا سوڵتان هەیبەتی مابوو و لافی چاکسازی لێدەدا و زۆربەی بڕیارەکان لای خۆیەوە دەردەکرا. بەڵام لە هەفتاکانەوە لەدوای لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و شکستهێنانی بڕیارەکانی سوڵتان، ڕۆڵی گۆڕانکاری و چاکســازی زیاتر کەوتە دەســت ئۆروســتۆکراتە چاکســازیخوازەکانەوە. قەیرانی ئابوری و دەســتێوەردانی دەرەکی و ناڕەزایی و فشــاری چینوتوێژەکانی خوارەوە و ڕاپەڕینی ناوچە و پێکهاتەکان و فشاری هێزە دەرەکیەکان گوژمیدا بە پرۆسەکە.

بۆ پینە و پەڕۆکردنی بارەکە، ســاڵی ١٨٧٦ ســوڵتان بڕیاری دامەزراندنی شــورایەکیدا بە ناوی ئەنجومەنی دەوڵەتەوە. ســوڵتان خۆی ئەندامەکانی شــوراکەی لە ناوچەکانی دەوڵەتەکەوە هەڵدەبژارد و دایدەمەزراندن. کاری ئەمانە ئامادەکردنی پرۆژەی چاکسازی و یاسایی بوو، کە بخرێتە بەردەم سوڵتان بۆ بڕیاردان لەســەری. بەشــێك لە ئەندامانی شــوراکە ڕۆڵی خەڵکانی پســپۆریان دەبینی و زانیاری

پێویستیان دەخستە بەردەم شوراکە. سەرەڕای ئەوە ئەو شورایە ڕۆڵی دادگای سیاسی دەبینی و لێپرسینەوەی دەکرد و سزادانی فەرمانبەرە گەندەڵ و تاوانبارەکانی دەدا. ئەو ئەندامانە خەڵکانێك بوون لە ڕێگەی گەندەڵی و تەبەعێت و وەلاوە دامەزراوبوون، خەڵکانی بێتوانا و ترسنۆك بوون و لە پراکتیکدا بڕیار هەر بەدەست سوڵتان خۆی بوو، بۆیە بڕیارەکان تەنها لەسەر قاقەز دەمانەوە و کاریان پێ نەدەکرا. ئەمانە سەرلەنوێ نارەزایی چاکسازیخوازەکانی لێکەوتەوە و لەهەمان ساڵدا بە پشتیوانی هێزە دەرەکیەکان بڕیاری لابردنی سوڵتان و دانانی سوڵتانێکی نوێدرا.

هەرچەندە سوڵتانی نوێ لەهەمان بنەماڵە بوو و شێوازی بیرکرنەوە و کردارەکانی لە سوڵتانەکانی تر جیاوازتر نەبوو، بەڵام لەژێر فشاری چاکسازیخوازەکاندا، لەسەرەك وەزیران و چەند وەزیرێك و خەڵکانی رۆشنبیر و لایەنی دەرەکیدا، لەم قۆناغەدا بڕیاری گەورەترین چاکسازی لە مێژووی ٨٠٠ساڵەی دەوڵەتەکەدا درا و پرۆسەکە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٦-١٨٨٦ بەردەوام بوو. پرنسیپەکانی ئەم چاکسازییانە هاوشێوەی چاکسازییەکانی رێکخراوەکەی مالکون بوو لە ئێران و بە شۆڕشی دەستوری یەکەم ناودەبرێت و لە قۆناغی داهاتوودا بووە بنەمایەك بۆ شۆڕشی دەستووری دووەمی ساڵی ١٩٠٨. لە راستیدا سوڵتان بڕوای بەو چاکسازییانە نەبوو، بەڵام لەبەر لاوازبوونی و لە پێناوی رازیکردنی ئەوانە چاکسازییەکانی پەسەندکرد.

دوو ئەنجومەن دامەزرێنرا، ئەنجومەنی پیران(اعیان) کە سوڵتان خۆی هەڵی دەبژاردن و ئەنجومەنی نوێنەران(مبعوثین) نوێنەرایەتی ناوچەکانی دەوڵەتەکەیان دەکرد. ئەمانە خەڵکانی دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت و ناوچەکان بوون و وەکو کۆن لە ڕێگەی گەندەڵی و وەلا و تەبەعێتەوە دادەنران. سوڵتان بەپێی یاسا بۆی هەبووهەموو یەکێك لەوانە لە پۆستەکەی دووربخاتەوە، ئەگەر ئەو کەسە هەڕەشە بوایە لەسەر ئاسایشی دەوڵەت. لە پراکتیکدا بەپێی ئەو یاسایە سوڵتان دەیتوانی هەرچ کەسێ بەدڵی نەبێت بێ لێپرسینەوە لای بەرێت. لەگەڵ هەموو کەموکوڕییەکدا دامەزراندنی دوو ئەنجومەن کە مافی بڕیاردانی هەبێت لەچاو دەسەڵاتی رەهای پێشوتری سوڵتاندا، هەنگاوێکی یاسایی گرنگ بوو بەرەوە پلورالیزم. بۆ یەکەمجار لە دەوڵەتی عوسمانیدا دەستورێکی نوسراوە دانرا. بەپێی ئەو دەستورە دەسەڵاتەکانی تەشریعی و تەنفیزی و قەزایی دەبایە لەیەك جودێ بوونایە و سەربەخۆیی خۆیان هەبێت. پێشتر سوڵتان خۆی یاسا و خودای سەرزەمین بوو. هەر سوڵتانێك بەهەوەس و بەرژەوەندی خۆی یاسای دادەنا و لای دەبرد، بەڵام ئێستا بۆ یەکەمجار دەسەڵاتەکانی سوڵتان بەپێی یاسا دیاریکرا. بۆ یەکەمجار دەسەڵاتیکی سەرووی سوڵتان هاتەکایەوە، کە ئەویش یاسا بوو. هەروەها ئەگەر بە ناویش بوبێت بۆ یەکەمجار نوێنەری ناوچە و پێکهاتەکان دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا بۆ رەخسا.

بەپێی دەستور، هاوڵاتیان بەبێ جیاوازی رەگەز و ئایین هەمان ماف و ئەرکیان هەبوو. ئازادی

رۆژنامەوانی. ئیسلام ئایینی دەوڵەت و پایتەخت بارەگای خەلافەتی ئیسلامی بوو. ئەگەرچی سوڵتان بوو سەرەك وەزیر و وەزیرەکانی دەستنیشان دەکرد، بەڵام بەپێی دەستور حوکمەت دەوڵەتی بەڕێوەدەبرد. وا بڕیاربوو ئەنجومەنی نوێنەرانی خۆجێیی هەڵبژێردراو چاودێری کاروباری ویلایەتەکان بکات. هەروەها پیاوە ئایینیەکان خۆیان کاروباری ئایینی بەڕێوەببەن.

بەکردەوە پرۆسەکە و بەکارهێنانی دەستور وەکو ئەوەی چاوەڕوانی لێدەکرا بەرِرێوەنەچوو. هەر لەدوای دوو مانگ سوڵتان کەوتە گیانی ژمارەیەك لە ئەندامانی ئەنجومەنەکان و بەناوی مەترسیانەوە لەسەر ئاسایشی دەوڵەت دوورخرانەوە.

مانگی ئازاری ١٨٧٧ یەکەم خولی کاری ئەنجومەن دەستیپێکرد. لەبەر ناشارەزایی و بێدەسەڵاتی ئەندامەکان و نەبوونی هیچ پێشنیازێکی گونجاو بۆ چارەسەرکردنی قەیرانە ئابوری و سیاسییەکانی وڵاتەکە، نەتوانرا هیچ بڕیارێك بدرێت. خولی دووەمی کاری ئەنجومەن حوزەیرانی هەمان ساڵ ئەنجامدرا. ئەم جارەیان هەندێ لە ئەندامەکان ئامادەتر و گورجوگۆڵتر بوون و بەرهەڵستی هەندێ بڕیارەکانی سوڵتانیان کرد. داوایانکرد کە ئەوانەی بوونە هۆکاری شکستهێنانی شەڕەکانی بەڵقان سزابدرێن و گەیشتە ئەوەی داوای گۆڕینی سوڵتان بکەن. لەبەرئەوە سوڵتان لە ئازاری ١٨٧٨دا سەرلەنوێ کۆبونەوەی ئەنجومەنەکانی ڕاگرت و بڕیاری دەرکردنی زۆربەی ئەندامەکانی ئەنجومەنەکەیدا و پرۆسەی چاکسازی و ئەنجومەنەکان شکستیان هێنا.

شکستهێنانی مەشروتیتی یەك لە دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەمان ئەو فاکتەرانەی بووە هۆی شکستهێنانی پرۆسەکە لە ئێران دەگەڕێتەوە. ئەمە سەلماندی، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتیەکان نە لە بەرژەوەندیاندا بوو چاکسازی ریشەیی لە سیستەمەکەدا بکەن و نە توانا و خواستیان لەسەر ئەوە هەبوو. ئەم گۆڕانکاری و ڕووداوانە تاقیکردنەوە و دەرسێکی بە سوودبوون بۆ چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی دەوڵەتەکان، کە لە قۆناغی داهاتوودا هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا و کار بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بکەن.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم چاکسازییانەی دەوڵەتی عوسمانی بڕوانە ٩١ ل٥٧٩-٥٩٥>.

قۆناغی سێیەم

شکستهێنانی چینوتوێژە نوێیەکان \ دارمانی دەوڵەتەکان \ گرتنی رێبازی پاشکۆیەتی

١٩٢٥-١٨٩٠

ساڵەکانی ١٨٩٠-١٩٢٥قۆناغی گرژبوونەوەی ململانێی نێوان چینوتوێژە نوێیەکان بوو لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و لایەنی دەرەکیدا. لێرەدا ئەو هێزە نوێیانە دەستیان لە چاکسازییەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار تێکەڵکرد و ویستیان جڵەوی چاکسازیی بگرنە دەست و هەنگاو بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ بنێن. ئەوەی روویدا شکستهێنانی ئەو پرۆسەیە و دواتر زاڵبوونی لایەنی دەرەکی و گرتنی رێبازی پاشکۆیی و کۆلۆنیالیزم بوو لە هەموو ناوچەکەدا.

وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا، بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەوە، کەوتنە دووڕیانێکەوە، کە تیایدا دەبوایە بڕیار لەسەر پاشەڕۆژی ناوچەکە و چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایدا یەکلایی بێتەوە. قۆناغی ململانێی نێوان هێزەکانی ناو کۆمەڵگا بوو لە هەڵبژاردنی سێ رێبازی جیاوازدا:

- سەرلەنوێ بوژاندنەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی

بەشێك لە پاشماوەکانی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی و دەسەڵاتی ئایینی هەوڵی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی ئەو سیستمە کۆنە و گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگایەکی قوفڵدراو دەکرد. بەڵام ئەوانە تەواو شکستیان هێنابوو و لاواز و زەلیلی دەستی سەرمایەداری جیهان بوون. سەرەڕای ئەوە کۆسپێکی گەورەبوون لەبەردەم هەموو گۆڕانکارییەکدا. زۆرینەی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و سەرمایەداری جیهان دەیانویست بەسەر ئەو کۆسپەدا زاڵبن و لەناوی بەرن.

- رێبازی بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کراوەتر و بەهێزتر و سەربەخۆ. هەڵگری ئەم رێبازە چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەڕاست و وردە برژوای شار و لادێکان و بازرگانە خۆماڵییەکان و توێژێکی لیبراڵی پیاوانی ئایینی بوو، سەرەڕای ئەوانە زۆرینەی چینوتوێژەکانی خوارەوە نموونەی کرێکاران و کاسپکار و رۆشنبیر و مسکێنەکان رۆڵی گرنگیان تیادا بینی. ئەم رێبازە رووبەڕووی چەندین هێز دەبوونەوە لەوانە پاشماوەکانی فیوداڵی خێڵایەتی و فیوداڵی موڵکدارو بازرگانە گەورەپاشکۆکان و لایەنی دەرەکی و زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی.

- رێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی. ئەم رێبازە بە هەمانگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و لایەنی دەرەکی و توێژێك لە موڵکداری فیروداڵ و بازرگانە گەورە پاشکۆکان و توێژێکی دەسەڵاتی ئایینی بوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم قۆناغە بە دارِمانی سیستمی فیودالّی خێلایەتی و دەوڵەتەکانی کۆتاییهات و ڕێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی تیایدا زالّ بوو، بەڵام پاشماوەکانی فیودالّی خێلایەتی و پرنسیپ و ئایدۆلۆژیای ئەو سیستمە لە مێژووی دواتری ناوچەکەدا و هەتا ئێستا هەر ماوەتەوە و ڕەنگدانەوەی هەیە لەسەر گۆڕانکارییەکان. هەروەها ڕێبازی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ هەتا ئێستا لە زۆرانبازیدایە لەگەڵ ئەو پاشماوەیە و ڕێبازی پاشکۆییدا.

ململانێی ئەم سێ ڕێبازە لەم قۆناغەدا هەتا ئەوکاتەی بە سەرکەوتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی کۆتاییهات، بەپێی گۆڕینی هاوسەنگی لە نێوانیاندا بە سێ هەنگاودا تێپەڕ بوو. لە هەنگاوی یەکەمدا ڕۆڵی سەرەکی کەوتە دەست بزووتنەوەی چاکسازی لە پێناوی دامەزراندنی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوان و سەربەخۆ. ئەمە بە هەڵگیرساندنی شۆڕشی دەستووری لە ئێران و تورکیای عوسمانی کۆتاییهات. بێگومان ئەمە کاردانەوەی لەسەر سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوو.

هەنگاوی دووەم، شکستهێنانی ئەو شۆڕشە و چینوتوێژە نوێیەکان بوو. ئەوە بە هاوپەیمانی بەستن لە نێوان لایەنی دەرەکی و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و بازرگانە گەورە و فیودالّی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ توێژی سەربازی و نەژادپەرست کۆتاییهات. هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی ئەم بەرەیەی زیاتر بەهێزکرد.

هەنگاوی سێیەم، دارِمانی دەوڵەتە فیودالّە خێلایەتیەکان و دابەشبوونی ناوچەکە و سەرکەوتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی و کۆڵۆنیالیزم و دیکتاتۆریەت بوو.

لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتە زلهێزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەدەستچوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان و کۆنترۆڵیان بەسەر ناوچەکاندا، شەڕی یەکەمی جیهانی و هەروەها گەلاڵەبوونی جیاوازی نێوان ناوچەکان و بەهێزبوونی سەنتەرە ئابورییەکان، هەتا دەهات جیاوازی لە نێوان ناوچەکاندا زیاتردەکرد و هەر ناوچەیەك بەجیا دەبەسترا بە دەوڵەتێکی دەرەکییەوە و ڕێباز و خاسڵەتی تایبەتی خۆی بۆ پەیدادەبوو. بۆیە لە لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناغەدا بە جیا باسی مەڵبەند و ناوچە جیاوازەکان دەکەین.

وەکو پێشتر بەوردی باسمانکرد، د.ق.ع. دەزگایەك بوو بۆ کۆنترۆڵکردن و سەرپەرشتیکردنی ئابوری دەوڵەتی عوسمانی. لەدوای ساڵەکانی ١٨٨٠ وە تا دەهات رۆڵی ئەم دەزگایە لەسەر حیسابی سەربەخۆیی وڵاتەکە زیادیدەکرد. ساڵەکانی ١٩١٢\١٣له تورکیای عوسمانیدا زیاتر لە ٥٥٠٠ کاربەدەستی هەبوو. ژمارەی ئوفیسی باجکۆکردنەوەکانی گەیشتبوونە ٧٢٠دانە. خاوەنی ژمارەیەکی زۆر کانی خەڵوز و شوێنکاری پیشەسازی و کێڵگەی گەورەی کشتوکاڵی بوو. بە نمونە خاوەنی زیاتر لە ١٠٠ کانی خوێ بوو. دەسەڵاتی ئەم دەزگایە گەیشتبووە ئاستێك کە زۆربەیجار ئەو بوو بڕیای دەدا چۆن و لەچی بوارێکدا دەوڵەتی عوسمانی داهاتەکانی بەکاربهێنێت<٣٠ ل١٩٣>.

ساڵی ١٨٨٥ ژمارەی دانیشتوانی تورکیای عوسمانی ٩٧٥٠٠٠٠کەس بوو، بەڵام ساڵی ١٩١٣ گەیشتبووە ١٤ملیون کەس. لەماوەی کەمتر لە ٣٠ ساڵدا ژمارەی دانیشتوان ٥٢٥٠٠٠٠ کەس زیادیکرد. لەمانە هێشتا ٩٠% لەلادێ و شارۆچکە بچوکەکاندا دەژیان. تەنها ١٠% دانیشتوان لەو شارانەدا دەژیان، کە ژمارەیان لە ١٠هەزار کەس زیاتر بوو. زۆربەی ئەو زیادبوونە سروشتی بوو، خەڵکێك نەبوو لە شوێنی ترەوە کۆچی بۆ ناوچەکە کردبێت. ئەو زیادبوونە بەهۆی باشتربوونی گوزەرانی خەڵکەوە بوو، هەروەها فاکتەرێك بوو بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئابوری.

ساڵی ١٩٠٩رووبەری زەوی کشتوکاڵی چێنراو گەیشتە ٥،٥ملیون هێکتار. لەوانە ٢٥٠هەزار هێکتار بەکارهێنراوە بۆ بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی نمونەی توتن، دار، رووەك بۆ بەرهەمهێنانی زەیت، تلیاک... . بێجگەلە ئەوانە خوری و موو و پێستە کەرەسەی خاوی گرنگ بوون .

بەپێی دوور و نزیکیان لە بەندەرەکان و رێگە بازرگانییەکان و سەرچاوەی ئاو، جیاوازی هەبوو لە نێوان بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکانی تورکیای عوسمانیدا. هەتا ئەوسا ٩٠% بەروبوومی کشتوکاڵی دانەوێڵە بوو. قیمەتی کۆی بەروبوومی کشتوکاڵی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا گەیشتوتە ٢٠ ملیون پاوند. ساڵی ١٩١٤ کشتوکاڵ ٥٦% قیمەتی کۆی داهاتی نەتەوەیی بووە. بەرهەمهێنانی پیشەسازی، بێجگەلە بەرهەمی شوێنکاری پیشەگەری، نمونەی کان، کارەبا، گاز، ئاو، بینا و رێگەوبان ١٧% بووە.

ساڵی ١٩١٣ ژمارەی ئەو وەرشانەی بەکارگە دانراون گەیشتوتە ٢٧٠ دانە دەوروبەری ١٧ هەزار کەس کاریان تێداکردووە. بای ٦،٣ ملیون پاوند بەرهەمیانهێناوە ،کە دەیکردە ٣١% بەرهەمی کشتوکاڵی. بێجگە لەمانە هەزارەها شوێنکاری پیشەگەری هەبووە. بەپێی ئامارەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کە گومان لێکراوە، ژمارەی کۆی شوێنکار پیشەییەکان گەیشتوتە ٣٣ هەزار دانە و

دەوروبەری ٧٦٢٠٠ کەس کاریان تێداکردووە. ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە کارگەکاندا کاریان کردووە گەیشتوتە ٦٠ هەزار کەس.

لەماوەی ٣٠ ساڵدا، لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٤-١٩١٣ دا بازرگانی تورکیای عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. ســـاڵی ١٨٨٤هەناردەکردن نزیکەی ١١،٢ ملیون پاوەند و هاوردەکردن ١٩،٦ ملیون پاوەند بووە. بەڵام ســاڵی ١٩١٣ هەناردەکردن گەیشــتوتە ٢٦،٢ ملیون و هاوردەکردن ٤٣،٠٣ ملیون پاوەند. ئەم داتایە دوو زانیاری گرنگمان پێدەدات. یەکەمیان زیادبوونی رۆڵی بازرگانی ناوچەکە لە ئابوری جیهـانـدا و دووەمیـان جیـاوازی مـەزن لـە نێوان هـاوردەکردن و هـەنـاردەکردنـدا، کـە بـە قـازانجی سەرمایەداری جیهان و زەرەری تورکیای عوسمانیدا شکاوەتەوە<٣٠ ل١٨٩-١٩٩>.

لەگەڵ ئەوەی لە تورکیای عوســـمانی چەندین کانی مینیراڵی جیاواز هەبوو، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ هەندێ ناوچەی تری رۆژهەڵاتی ناوەراســت دۆزینەوەی پترۆڵ تیایدا زۆر کەمبوو. زۆرتیرین رێژەی هاناردەکردنی وڵاتەکە بەروبوومی کشــتوکاڵی کەرەســەی خاو بوو. کرینی چەکی مودیرن گەورەترین رێژەی هاوردەکردن بوو. ئەمانە کاریگەری لەســـەر ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەو قەبارە و رۆڵی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا هەبوو.

هەڵبەتە زۆر باسی سروشت و خاسڵەتەکانی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و لایەنی دەرەکی و رۆڵیان لە پرۆســەی گواســتنەوەدا کرد، بۆیە پێویســت ناکات لێرەدا ئەو باســە دووبارە بکەینەوە. بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگـە زیـاتر لێبیکۆڵینـەوەی خـاســـڵـەت و توانـا و رۆڵی چینوتوێژە نوێ و پێکهـاتـەکـانـە لـەو پرۆســەیەدا. بۆیە پێش ئەوەی باســی میکانیکی گۆڕانکاری ئەم قۆناغە بکەین، پێویســتە بەکورتی چاوێك بە خاسڵەتەکانی ئەم توێژە کۆمەڵایەتیانەدا بخشێنین.

بەهێزبوونی برژوای تورك لەسەر حسابی پێکهاتە ناموسڵمانەکان

لە تورکیای عوســـمانیدا برژوای بچوك و ناوەند، بازرگان و بانکەوانەکانی پێکهاتە ناموســـڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی و جووەکان لە رووی بازرگانی و پیشـــەســـازی و پیشـــەگەری و کاروباری بانکیدا رۆڵی ســـەرەکییان هەبوو. ئەوانە خەڵکی رەســەنی وڵاتەکە بوون و لەو رووانەوە زۆر لە پێهاتە موســڵمانەکان پێشــکەوتوتر و چالاکتر بوون. هێشــتا رێژەیەکی گەورەی دانیشــتوانی ئەنادۆڵ بوون و لەسـەرەتای سـەدەی بیستدا تەنها ئەرمەنییەکان لە نێوان ١٥-٢٠% ی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بوون<٧ ل٩١>. هـەڵبـەتـە ئـەوەش بۆ لاوازی یـاخود نـەمـانی بنـەمـاکـانی فیوداڵی خێڵایـەتی لـە ریزەکـانیـانـدا وشارەزایی کۆنیان لەو بوارانەدا دەگەڕێتەوە.

ئەم پێکهاتە ناموســڵمانانە، پێشــتریش لە ڕێگەی باج و گومرگ و جەزییە و ســەرانەوە لەلایەن دەوڵەت

وتوێژەکانی فیوداڵە خێڵایەتیەوە زوڵمیان لێکراوە و ئازار دراون. بەڵام ئەوەی لەم قۆناغەدا روویدا، دروستبوونی چینوتوێژە نوێیە تورکەکان و هەڵپەیان بوو بۆ بەهێزبوون و ململانێکردن لەگەڵ ئەوانەدا. ئەوانە ناموسڵمانەکانیان بە کۆسپ و هەڕەشە دەزانی لەبەردەم گەشەکردنی خۆیاندا. بە تۆمەتی غەیرە دین و بەکرێگیراوی بێگانەوە، کەوتنە هەڕەشـــەکردن و ئازاردانیان بۆئەوەی جێگەیان پێلێژ بکەن و لە باتی ئەوان خۆیان ئەو کاروبارانە بکەن<٦٦ ل٤١>.

بەهۆی بەهێزبوونی توانای ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەو پێکهاتە ناموســـڵمانانە و پارێزگاریکردنیان لەلایەن تەرەفە دەرەکییەکانەوە، هەروەها بەهۆی بزووتنەوەکانی بەڵقان و یونان و چەندین شوێنی تر بۆ سەربەخۆیی لەدەستی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمانیش دەیانویست سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن و ئەو کۆسپانە نەهێڵن، کە لەبەردەم گەشەکردنیاندا بوو. ئەمانیش بەشێکی گرنگ بوون لەو چینوتوێژانەی کە بەشداریان لە بزووتنەوەی دەستوریدا کرد<٩١ ل٥٨٦>.

جموجۆڵی ئەمانە بۆ چاکسازی و سەربەخۆیی ترسی خستە دڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیوداڵی خێڵایەتی و توژێکی دەســـەڵاتی ئایینی و پێکهاتە و خێڵە موســـڵمانەکانی تری تورکیای عوســـمانی. لە پراکتیکدا بەتایبەتی لە ســاڵی ١٨٩٤ وە بەرەیەك لە نێوان ئەمانە و برژوای بچوك و ناوەندی تورکەکان پێکهات و کەوتنە ئازاردان و دەبەدەرکردن و کۆمەڵکوژی ئەمانە، بەتایبەتیش ئەرمەنییەکان. ئەم پرۆسەیە هەتا دەهات رۆڵ و داهات و پێگەی ئەو چینوتوێژە تورکانەی لە تورکیای عوسمانی فراونتر و بەهێزتر دەکرد<٢٩ ل١٢>.

زیادبوونی رۆڵی چەند توێژێك لە ئەفسەری لەشکر و
فەرمانبەرانی دەوڵەت

لەگەڵ هەموو قەیرانی ســـیاســـی و ئابوری کە رووبەڕووی دەوڵەتی عوســـمانی دەبۆوە، ئەو دەوڵەتە بەردەوامبوو لە خۆ پڕچەککردن و بەهێزکردنی لەشکر و شەڕوشۆڕی ناوخۆ و دەرەکیدا. لەسەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی چەکدارانی ئەو دەوڵەتە گەیشتە یەك ملیون کەس. هێزی چەکداری دەوڵەتەکە گەورەترین لەشکری ئەو سەردەمەی جیهان بوو<٣٠ ل١٩٨>.

ســـەرکردە گەورەکانی ســـوپا بەگشـــتی توێژێك بوون لە ئۆروســـتۆکراتی فیوداڵی خێڵایەتی دەســـەڵاتداری دەوڵەت. بڕیاری ســەربازی و ئیداری و دارایی لەشــکر لەژێر دەســتی ئەواندا بوو. بە پێچەوانەی ئەو توێژەوە، ئەو ئەفســـەرانەی کە پلەی ناوەڕاســـت و خوارەوەیان هەبوو لەگەڵ ئەوەی هەموو ئەرکی قورســی شــەڕ و کاروباری لەشــکر لە ئەســتۆیاندا بوو و رۆژانە بەرەنگاری مردن و بریندار بوون و سەرما و برسێتی دەبوونەوە، هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە

زۆرجار ئەوانە و سەربازەكان موچەيان پێنەدەدرا. سەركەوتنەكانى سوپاى عوسمانى دەگەڕێنرايەوە بۆ بليمەتى سـولْتان و ئازايەتى ئەفسـەرەكانى سـەرەوە، بەڵام شـكسـتهێنانى دەخرايە ئەسـتۆى ئەوانەى خوارەوە و زۆرجار لەلايەن سـەركردە گەورەكانى لەشـكرەوە رووبەڕووى سـزاى قورس و كوشـتن دەبوونەوە. هەڵبەتە پێشـتر لەگەڵ بوونى ناڕەزايى لە ريزەكانى سـوپادا دەسـتەبژێرى دەسـەڵاتدار كۆنترۆڵى هەبوو بەسـەريدا، بەڵام بەهۆ لاوازى دەوڵەت و شكستهێنانى سولْتان و سەرەك لەشكرەكان لەم قۆناغەدا هەتا دەهات ئەوانە هەيبەتيان كەمى دەكرد و ئەفسـەرەكانى خوارەوە رۆڵيان زيادیدەكرد و وەكو جاران گوێرايەڵى سـەرەوە نەدەبوون و بوونە توێژێكى گرنگ لە ناڕەزايى دەربڕيندا. لەسـەرەتاى سەدەى بيستدا هەتا دەهات بەشێك لەمانە دەچوونە پاڵ چاكسازيخوازانەوە و داواى چاكسازيان دەكرد لە ريزەكانى سوپادا<٩١ ل٦٠٤>.

بەهامان شێوە، لەگەڵ گەورەبوونى قەبارەى دامودەزگاى دەوڵەت و دروستبوونى ژمارەيەكى زۆرى فەرمانبەران و لەهەمانكاتدا لاوازى دەسـەڵاتى ناوەندى و زەحمەتبوونى كۆنترۆڵى ئەوانە، هەتا دەهات چەند توێژێك لەو فەرماندەرانە كە لە ڕێگەى گەندەڵيەوە دانرابوون ، پێگەى كۆمەڵايەتيان بەرزدەبۆوە و چيتر وەكو پێشتر گوێرايەڵى سەرەوە نەبوون و لە ڕێگەى سوودوەرگرتن لەو پۆستانەى بەدەستيانەوە بوو هەوڵى پچڕينى زياتر دەسەڵاتى سياسى و ئابوريان دەدا.

سـەرەڕاى مانەوە و جموجۆڵى توێژى رۆشنبيرى ناو ريزەكانى بنەماڵە ئۆروستۆكراتيەكان كە لە قۆناغى پێشوودا رۆڵى گرنگيان هەبوو لە چاكسازييە ياسايى و سياسيەكاندا، چەند توێژێكى رۆشنبيرى نوێ لەم قۆناغەدا هەتا دەهات زياديان دەكرد.كردنەوەى قوتابخانەى هاوچەرخ لە شـارە گەورەكاندا و پەيڕەوكردنى شـێوازى عيلمانى لە خوێندن و فێربووندا هەروەها بەشـداريكردنى ژمارەيەكى زياتر لە گەنجانى ناو ريزى چينوتوێژەكانى دەرەوەى ئۆروستۆكرات تيايـاندا، هەتا دەهات توێژێكى نوێى گەنجى رۆشەنبيرى لێ دروست دەبوو. ئەمانەش هەتا دەهات وشيارتر دەبوون و دەكەوتنە جموجۆڵى سياسى و كۆمەڵايەتى و كلتورييەوە و بوونە هەوێنێك بۆ بونيادنان و بەهێزكردنى رێكخراو و پارتى سـياسـى لە كۆمەڵگەدا. لەبەرامبەردا ناڕەزايى دەسـەڵاتى ئايينى و دەسـتپێكردنى بزووتنەوەى ئايينى و راپەڕينى فەقێ و دەروێشەكانى ناوچەكان دژى ئەوانە دەستپێكرد<٩١ ل٦٠٨\ ٢٩ ل١٣>

رۆڵى بازرگانە گەورەكان و فيوداڵى موڵكدارى پاشكۆ لە بزووتنەوەى دەستوريدا

ناكرێت رۆڵى بازرگانە گەورەكان و فيوداڵى موڵكدار لە بزووتنەوە و شۆڕشـى دەستورى لەم قۆناغەدا پشـت گوێ بخرێت. راسـتە زۆربەى ئەمانە بەرژەوەندى ئابوريیان راسـتەوخۆ بەسـترا بوو بە بازاڕى

جیهانی و بەرژەوەندی کۆمپانیا بازرگانی و بانکەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکانەکەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوشدا ئارامی کۆمەڵایەتی و ئاسانکاریکردن بۆ بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و چاکسازی یاسایی و سیاسی پێویستی گرنگ بوو بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونیان. مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی رەهای قوفڵدراو رێگربوو لەوە.

لەبەرئەوە زۆربەی ئەم توێژانە رۆڵی پۆسەتیڤیان هەبوو لە بزووتنەوەی دەستوریدا و بە هەماهەنگی لەگەڵ لایەنی بێگانەدا رۆڵی گرنگیان بینی لە فشارخستنە سەر سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار لە پێنای چاکسازیدا. لایەنی نالەباری ئەمە لە پرۆسەکەدا، هەوڵدانیان بوو بۆ گەشەکردنیکردنی بازرگانی دەرەکی لەسەر حسابی گەشەکردن و بەهێزبوونی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی. رەنگە بەشێك لەمانە هەوڵی پشتگیریکردن و وەبەرهێنانکردنیان دابێت لە پرۆژە خۆماڵیەکاندا، بەڵام ناسەقامگیری و کۆسپی زۆر لەبەردەم ئەمەدا وای لێکردوون بکەونە بەرەی لایەنی دەرەکیەوە بەهۆی قازانجی خێراتر و مسۆگەرتر تیایدا. ئەگەر بەرەی رێبازی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانی خۆماڵی بەهێزتر بوایە، رەنگە بیانتوانیایە ئەم توێژە بەلای خۆیاندا راکێشن.

دواکەوتنی هەندێ ناوچەی ناوەوە لە پرۆسەی چاکسازیدا

داواکەوتنی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم و بوژاندنەوەی بازاڕ و گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەگەری لە هەندێ ناوچەی ناوەوە، وایکرد، بنەماکانی فیوداڵی خێڵایەتی لەناویاندا بۆ ماوەیەکی درێژتر بە بەهێزی بمێنێتەوە و پرۆسەی چاکسازی تیایاندا بە خاوی بەڕێوەبچێ.

دروستبوونی ئەو جیاوازیە لە ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچانەدا، ترسی خستە دڵی خەڵکەکەیەوە و لە پێناوی خۆپارستن لە گۆڕانکاری خێرا و هەڕەشەی دەرەکی و غەیرەدین مەیلی خۆ دابڕان و سۆزی ناوچەگەری و خێڵایەتی و هەندێجار نەتەوایەتی لەناویاندا بەهێزبێت.

لایەنی خراپی ئەوە بوو، کە بەشێك لەسەرك خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی و شێخەکانیان کەوتنە بەرەی دژی چاکسازی و بزووتنەوەی دەستوریەوە و دەبوون بە لایەنگیری مانەوەی سوڵتان و سەرلەنوێ ژیاندنەوەی فیوداڵی خێڵایەتی و بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی پێکهاتە ناموسڵمانەکاندا، لەوانە بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی زیاتر لە ١٠٠هەزار ئەرمەنی لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤- ٩٦ دا <٦٦ ل٢١>.

سەرەڕای ئەوەی بەشێکی زۆری ئەو ناوچانە پرۆسەی چاکسازی تیایاندا دواکەوت، ئەمانە بووە هۆی مانەوەی ئەو ناوچانە لە بارێکی دواکەوتوودا، هەروەها زیادبوونی توندوتیژی لە بەینی ریزەکانیان و پەراوێز بوون و پاڵدانەوەیان بە تەرفی جیاوزەوە. ئەم دیاردەیە بەشێکی زۆری کوردستانی گرتەوە.

رۆڵی نێگەتیڤی ئەڵمانیا لە بزووتنەوەی دەستوریدا

لەگەڵ ئەوەی ئەلمانیا لە ناوجەرگەی رۆژئاوای ئەوروپا بوو، لەو سەردەمەدا پیشەسازی و بازرگانی چاك تیایدا گەشەی کردبوو، بەڵام هێشتا پاشماوەکانی فیودالیزمی تێدا بەهێزبوو و قەیسەر تیایدا دەسەڵاتی رەهای بەسەر دەوڵەتەکەدا هەبوو. لاوازی دەوڵەتی عوسمانی لەو سەردەمەدا دەرفەتێکی باشی دروستکرد بۆ ئەو دەوڵەتە، کە خۆی لێ نزیك بکاتەوە و دەست لە کاروباری وەربدات<٩١ ل٥٤٤>.

لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی زەلیل بوو بەدەست فەرەنسا و ئینگلتەراوە، بە دەرفەتی زانی بۆ دروستبوونی هاوسەنگی رووبەڕوووی ئەوانە خۆی لە وڵاتێکی تری بەهێز نزیك بکاتەوە. لەپاڵ ئەودا لەبەرئەوەی ئەڵمانیا خۆی سیستمێکی تاکڕەوی قەیسەری هەبوو هیچ فشارێکی نەدەخستە سەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چاکسازی یاسایی و سیاسی. ئەم رۆڵەی ئەڵمانیا تەمەنی دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵایەتی ئەم دەوڵەتەی درێژکرد و پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی تیایدا لاوازترکرد.

لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان

شۆڕشی دەستوری بە ئاراستەیەکی نەخوازراودا برد

هەتا ساڵەکانی ١٨٩٠ چالاکیەکانی گەنجانی تورك لاواز و پچڕپچڕ بوو. چالاکیەکانیان زیاتر لە وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بوو، کە خۆی لە رۆژنامە و پەیام دەرکردن و گردبوونەوە و بەستنی پەیوەندی بوو لەگەڵ رێکخرا و گروپی دیموکراتیخواز لەو وڵاتانەدا. بەڵام لە دوای ساڵەکانی ١٨٩٠ وە بەهۆی دروستبوونی ئەو زەمینە نوێیە لە تورکیای عوسمانی و گواستنەوەی پرۆسەی چاکسازی لەدەستی توێژێکی رۆشنبیری ئۆروستۆکراتیەوە بۆ چینوتوێژەکانی خوارەوە، گۆڕانکاری گەورە بەسەر چالاکیەکانی گەنجانی تورکدا هات. جموجۆڵی توێژە نوێیە رۆشنبیرەکانی شارە گەورەکانی تورکیای عوسمانی و بەتایبەتی لە ئەستەنبوڵ هەتا دەهات زیادیدەکرد و ئەوانیش بوونە بەشێکی کاریگەر لە گەنجانی تورك.

گەنجانی تورك لە چەندین گروپ و کەسایەتی پێکهاتبوو. لەناو ریزەکانیاندا خەڵکانی هەمەچەشنی پێکهاتە جیاوازەکانی نمونەی تورك و ئەرمەن و کورد و یۆنانی و عەرەب و جووی تێدابوو.
لەدوای ساڵەکانی ١٨٩٥ وە هەتا دەهات ئەوانە لە دوو رێکخراوی سەرەکیدا خۆیان گرتەوە و کە بە

دوو ڕێبازی جیاوز کاریاندەکرد.

- جەمعیەی ئیتیحاد و تەرەقی. لەبەر بوونی چەندین بیر و ئایدۆلۆژیای جیاواز لە ریزەکانی ئەم ڕێکخراوەدا، لەسەرەتادا پرۆگرام و ئامانجێکی روون و ئاشکرای نەبوو. ئەوەی کۆی کردبوونەوە داواکاری چاکسازی یاسایی و سیاسی بوو لە تورکیای عوسمانیدا. پەیوەندیان لەگەڵ ئایین و شەریعەتدا هێندە توندوتۆڵ نەبوو. تورکە ناسیونالیستەکانی دەوری سەرەکیان تیادا دەبینی و پەیوەندی باش و نزیکیان لەگەڵ بەشێك لە برژوای بەرهەمهێنەری بچوك و ناوەندی تورك و ئەفسەرەکانی خوارەوەی سوپا و فەرمانبەرانی دەوڵەتدا هەبوو. ئەم رێکخراوە رۆڵی سەرکی لەناو گەنجانی تورکدا دەبینی.

- رێکخراوی دەستپێشخەری تایبەت. ئەمانە باڵی عیلمانی بزووتنەوەی دەستوری بوون و داوای گۆرانکاری بنچینەیی لە سیستمی بەرێوەبردنی سیاسی و ئابوری و دانانی دەستورێکی عەلمانی دەکرد. لە رێگی دەستپێشخەری تایبەتی و جۆرە سیستمێکی نا ناوەندییەوە دەیانویست گۆرانکاریی ریشەیی لە تورکیای عوسمانیدا بکەن. ئەم رێکخراوە لەویتر لاوازتر بوون و هەمان پەیەوندی توندەتۆڵیان لەگەڵ ئەفسەرەکانی ناو سوپادا نەبوو. بێجگەلە لە تورك ژمارەیەکی زۆر نوێنەری پێکهاتەکانی تر بەشداریان تیادا دەکرد. بەگشتی نوێنەری هەموو توژەکانی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەراست و خوارەوە و بازرگانە خۆماڵیەکانیان دەکرد<٦٦ ل٢٢>.

ساڵی ١٨٩٦ جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی لە ڤێنا کۆنگرەیەکی بە نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتەکانی بەست. لەو کۆنگرەیدا بریاریان دا لەسەر گۆرینی سیستمی بەرێوەبردنی ولات بۆ پەرلەمانی و لابردنی سوڵتان. بۆ ماوەیەك دەوڵەتی عوسمانی لە رێگەی بەڵێندان بە چاکسازی لە بواری بازرگانی دەرەوە، توانی دەوڵەتە ئەوروپیەکان رازی بکات بە تێکدانی ریزەکانی رێکخراوەکە، بەڵام لەسەرەتای سەدەی بیستەوە هەمیسانەوە توانیان ریزەکانی خۆیان بەهێزکەن و چەندین لە ئەندامانی بنەمڵەی عوسمانی و رۆشنبیرانی ریزەکانی ئوروستوکرات بەلای خۆیاندا راکێشن.

ساڵی ١٩٠٥ باری دەوڵەتی عوسمانی کەوتە پشێوی. ئەرمەنییەك هەوڵی کوشتنی سوڵتانیدا. راپەرین لە ئەنادۆڵ بەرپابوو، کێشەی مەکەدۆنیا ئاڵۆزتر بوو. دەوڵەتە ئەوروپیەکان فشاریان لەسەر سوڵتان زیادکرد. باری ئابوری هەموو سوچێکی تورکیای عوسمانی تێکچوو. لەبەرئەوەی دەوڵەت توانای دانی موچەی سەربازەکان بدات، بێزاری بێسنوور کەوتە ریزەکانی سوپاوە. راستە لەو چەند ساڵەی دواییەدا چەندین هەوڵی کودەتای سەربازی روویاندا، بەڵام هیچ لەوانە وەکو ئەم جارەیان فراوان و رێکوپێك نەبوو. سەرلەنوێ بزاڤە یاخوبووەکان لە هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ دروست بۆوە. برژوای بچوك و ناوەند و بەشێك لە ئەفسەری سوپاو فەرمانبەرانی بەشداریان تیاداکرد. ئەمانە داوای لابردنی باجە تازەکانیان دەکرد، داوای دانی موچە و باشکردنی خوشگوزەرانی و هەڵوەشانەوەی سوپای حەمیدیەیان دەکرد، کە پاڵپشتی تەوای سوڵتانیان دەکرد.

بەهۆی چەند ساڵێکی باران کەمی و وشکانی و زستانی سارد و سەختەوە لە ساڵەکانی ١٩٠٦-١٩٠٧، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی زەرەری لێکەوت و ژمارەیەکی زۆر ئاژەڵ رەق بوونەوە. سەرەڕای ئەمانە هەندێ لە بازرگانە گەورەکان کە شەریك بوون لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتدا، قۆرخی بازاڕیان کرد بوون. هەموو ئەمانە فاکتەرێکی تر بوون بۆ بەرزبوونەوەی نرخی شتومەك و بەتایبەتی دانەوێڵە، کە قوتی خەڵك بوو. هەروەها بووە هۆکاری کەمبونەوەی داهاتی دەوڵەت و بێبەشبوونی سەرباز و فەرمانبەران لە موچە. ئەمانە بێزاری و ناڕەزایی خەڵی زیادکرد<٩١ ل٥٩٦>.

روسیا لە پاڵ ئەوەی لەسەرتای سەدەی بیستدا قەیرانی سیاسی و ئابوری قوڵ رووبەڕووی بوبۆوە، لە شەڕەکانیدا دژی ژاپۆن شکا. شکستهێنانی قەیسەر لەوەدا و هەژاری خەڵکەکە ناڕەزایی لە وڵاتەکەدا زیادکرد. ساڵی ١٩٠٥ شۆڕشی دەستوری دیموکراسی لە وڵاتەدا بەرپا بوو. ئەوە چاکسازی سیاسی و یاسایی و دامەزراندنی دۆما، پەرلەمانی روسیای لێکەوتەوە. بە هەمان جۆر لە چین شۆڕشی دەستوری دیموکراتی روویدا و کۆماری دیموکراتی تێدا دامەزرا. لە ئێران ساڵی ١٩٠٦ ئینقیلابی مەشروتیە روویدا<٥٢\٥٣>.

ناڕەزایی چینوتوێژەکانی خوارەوەی ئەنادۆڵ لە تورك و ئەرمەن و پێکهاتەکانی تر، ناڕەزایی و راپەڕینی پێکهاتە نەتەوەکانی دەرەوەی ئەنادۆڵ هێندەی تر رۆڵ و چالاکیەکانی جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی زیادکرد. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئەو رێکخراو و چینوتوێژ و پێکهاتانە هێندە بەهێز نەبوون خۆبەخۆ بتوانن بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوری بەدیبهێنن. لێرەدا فاکتەرێکی تر رۆڵی گرنگ و کاریگەری بینی کە ئەویش سوپا بوو.

ساڵی ١٩٠٨ فەیلەقێکی سوپای عوسمانی کە دۆستایەتیان لەگەڵ ئیتحادێکاندا هەبوو، چوونە ریزی بزووتنەوەی دەستورییەوە. ئیتحاد بانگەوازی ئازادی و یەکسانی و ژیانی دەستوریکرد. بانگەوازەکە خەڵکێکی هێجگار زۆری لێکۆبۆوە و بووە بزووتنەوەیەکی جەماوەری فراوان. سوڵتان بۆ بەرەنگاربوونەوەیان ویستی هێزی چەکداری بەکاربهێنێ، بەڵام ئەوە سەرینەگرت و بەشی زۆری سوپا چوونە پاڵ بزووتنەوەکە.

سوڵتان کۆڵی داو لە ٢٤ی تموزی هەمان ساڵدا رازی بوو بە سەرلەنوێ زیندوکردنەوەی دەستورەکەی ساڵی ١٨٧٦ و کارکردن پێی. پرۆسەکە ناوی نرا شۆڕشی دەستوری(کودەتای دەستوری). لە تورکیای عوسمانیدا بانگەوازی هەڵبژاردنی مەجلیس و پێکهاتنی حوکمەت لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە کرا. لەم قۆناغەدا هەموو تاکێکی کۆمەڵ مافی هەڵبژاردنی نەبوو، بەڵکو تەنها هەندێ توێژی سەرەوەی کۆمەڵگا کە لە ٥% ی دانیشتوان کەمتر بوون ئەو مافەیان هەبوو.

بۆ یەکەمجار لە مێژوویاندا هەڵبژاردن لەو وڵاتەدا روویدا. ئەمە بووە هۆی بەخەبەرهێنانی زۆربەی خەڵکەکەی و بەرزکردنەوەی دروشمی وەکو ئازادی و یەکسانی و برایەتی. چەندین رێکخراوی کۆمەڵی

مەدەنی نمونەی ڕێکخراوی پیشـەیی و سـاندیکا و ئافرەتان و قوتابیان پێکهێنرا. چەندین ناوەندی کلتوری و چاپخانە دامەزراو دەستکرا بە ڕۆژنامە و کتێب چاپکردن< ٩١ ل٦٠٠>.

چاوەروان دەکرا ڕۆڵی سوپا لە تورکیای عوسمانی هاوشێوەی سوپای فەرەنسی بوایە لە شۆڕشـی فەرەنســـیدا، بەڵام جیاوازی هەبوو لە نێوانیاندا. ڕەنگە جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان خاســـڵەتی ســـوپا و ئەفســـەرەکانی ئەو دوو وڵاتەدا نەبوبێت، بەڵام جیاوازێکی زۆر هەبوو لە نێوان ئاســـتی گەشـــەکردنی ژێرخانی ئابوری ئەو دوو وڵاتەو توانای چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی<٦٦ ل٢٦>

ئەگەرچی فەرەنسا ساڵی ١٧٩٠ وڵاتێك بوو لەژێر دەسەڵاتی فیوداڵ و کەنیسە و پاشایەکی تاکڕەودا بوو، بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی دەرفەتی بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر خەڵك لە بڕیارە ئابوری و سیاسیەکاندا نەبوو، بەڵام بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەو وڵاتەدا پیشەسازی بەرادەیەکی زۆر گەشـــەیکردبوو، هەروەها چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا بەهێزتر و گەورەتربوون<٢ ل٢٨٣>.ســـەرەڕای ئەوانە دەوڵەتی عوسـمانی دەسـەڵاتی سـیاسـی و ئابوری لەدەسـت دابوو و بەشـێکی زۆری بڕیاردان لە دەوڵەتدا لەلایەن هێزی دەرەکیەوە دەدرا. هەروەها لە دەوڵەتی عوسمانیدا بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری باشکۆ ئەگەرچی بەشداری شۆڕشـەکەیان کرد، بەڵام لای ئەوان گەشـەکردنی پشـەسـازی و بازرگانی و ســـەربەخۆیی وڵاتەکە هێندە گرنگ نەبوو. ئەوەی لایان گرنگ بوو ســـیســـتمێکی نوێی کراوەتر بوو، کە تیادا کاروباری بازرگانی دەرەکی و بەرژەوەندێکانی خۆیان تیادا پارێزراو بێت.

لاوازیی چینوتوێژە بـەرهـەمـهێنـەر و بـازرگـان و بـانکـەوانـە خۆمـاڵییـەکـان، لاوازی پێکهـاتـە و نـەتـەوە نـاتورکـەکـان، بـەهێزی فیوداڵی خێڵایـەتی لـە هـەنـدێ نـاوچـەدا، بـەهێزی بـازرگـانـە گـەورەکـان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ و بەستنەوەی بەرژەوەندیان بە لایەنی دەرەکیەوە، بەهێزبوودی دەمارگیری نەتەوایەتی لەریزەکانی برژوای تورکدا، لاوازبونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان، بەهێزی ڕۆڵی سوپا لە شۆڕشی دەستوریدا، ڕێرەوی بزووتنەوەکی بە ڕێبازێکی نەخوازراودا برد.

شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری

ســـاڵی ١٩١٤ شـــەڕەیانی ئابوری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت کەوتبووە دەســـتی لایەنی ســـەرمایەداری جیهانییەوە. ئەوەی بەدەســـتی هێزە خۆماڵییەکانەوە مابوو، لە لادێکاندا موڵکایەتی زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی بوو، لە شـارەکاندا بەرهەمهێنانی پیشـەیی و پیشـەسـازی و بازرگانی ناوخۆ بوو. بەشی زۆری ئەوانەی شارەکان هێشتا پێکهاتە ناموسڵمانەکان کاریان تیادا دەکرد.

دوابەدوای شـۆڕشـی دەسـتوری سـاڵی ١٩٠٨، گەنجانی تورك ویستیان دوو کار بکەن. یەکەمیان سنووردانان بوو بۆ مۆنۆپۆلی دەرەکی و سەندنەوەی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە، دووەمیان

پشتگیریکردنی چینی برژوای ناوەند و بچوکی تورك بوو بۆ دەستبەسەراگرتنی شوێنکاری پیشەیی و بازرگانی و سـامان و موڵك وماڵی پێکهاتە ناموسـوڵمانەکان. گەنجانی تورك و حکومەتەکەیان هێندە توانا و هێزیان نەبوو بتوانن رووبەڕووی لایەنی دەرەکی ببنەوە، بەڵام ئەوەی تیایدا سەرکەوتوو بوون تاڵانکردن و سەرکوتکردنی پێکهاتە بەرهەمهێنەرە ناموسڵمانەکان بوو.
لەناوبردنی ئەوانە نەهێشتنی خەڵکانیکی شـارەزا و بلیمەت بوون لەو بوارانەدا و بووە هۆکاری لاوازبوونی بەرهەمی پیشـەیی و بازرگانی خۆماڵی. هەرچەندە ئەو بوارانە کەوتە دەسـتی هەندێك لە چینوتوێژە تورکەکان، بەڵام ئەوانە ناشـارەزا و بێ توانا بوون لەو بوارانەدا و وابە ئاسـانی نەیانتوانی جێگەی ئەوان بگرنەوە. هەروەها لە ناوبردنی ئەوانە دەمارگیری نەتەوایەتی و نەژاتپەرسـتی زیادکرد، کە بووە هۆکاری لاوازبوونی پرۆسـەی دیموکراسـی و پلورالزم و شکستهێنانی چاکسـازی و گرژی و ناسـەقامگیری و زیادبوونی قەیرانی کۆمەڵایەتی و ئابوری. هەموو ئەوانە سـەنگی لایەنی دەرەکی بەرامبەر خەڵکانی وڵاتەکە قورسـتر کرد و دەوڵەتەکە زیاتر لە جاران سەربەخۆیی سیاسـی و ئابوری لەدەستدا.

ئەگەرچی خاسڵەتی بەشداربووەکانی شۆڕشـی دەسـتوری، رێباز و دەرئەنجامی بزووتنەوەکەی بە ئاسـتێکی ناخواز و بەرەو شـکسـتی برد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا ئەو پرۆسـەیە خێراییدا بە هەڵوەشـاندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵایەتی عوسمانی.

ئەو شـۆڕش و گۆڕانکارییانە دەرفەتی بۆ چەندین ناوچەی ژێر دەسـەڵاتی دەوڵەتی عوسـمانی دروسـتکرد، کە خۆیان لە دەوڵەتەکە جیابکەنەوە. لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا، بولگاریا سـەربەخۆیی راگەیاند، هەنگاریا بۆسنە و هەرزەگۆڤاینیای بەخۆوە بەستەوە، سێ ساڵ دواتر ئەلبانیا جیابۆوە، ئیتاڵیا دەرفەتی سـەرقاڵبوونی دەوڵەتەکەی قواسـتەوە و لیبیای داگیرکرد. سـاڵەکانی ١٩١٢-١٣ لە دوای زنجیرەیەك شەڕ بەڵقان خۆی جیاکردەوە<٦٦ ل ٣٢>.

شۆڕشی دەستوری و کابینەی جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی کۆتایی بە ململانێی نێوان سێ رێبازەکەدا نەهێنا، بەڵکو گرژی و توندوتیژی زیاتری بەخۆوە بینی. رازیبوونی سوڵتان بە دەستوری نوێ و ژیانی پەرلەمانی، پێگەی ئەوی لە دەسـەڵاتدا بەهێزترکرد و لابردنی زەحمەتر بوو. ئیتحاد و تەرەقی و گەنجانی تورك رۆڵ و دەسـەڵاتیان زیاتر لە پایتەخت و شـارە گەورەکانی تر بەهێزبوو. ئەوانە هێندە چالاکی و پشـتگیری و خەڵکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ و ویلایەتەکانی تردا نەبوو. بە لادانی شۆڕشەکە لە رێبازەکەی و زیادبوونی رۆڵی نەژادپەرستی لە ریزەکانی ئیتحادا، بزووتنەوەی ئیسلامی سەر بە سوڵتان لە ناوچە و ویلایەتەکانی تر رۆڵیان بەهێزتر بوو. هەندێ بڕگەی دەستور نمونەی مافی ژنان و یەکسانی مرۆڤ و پێکهاتەکان لای ئەوان دژی ئایین و شەریعەتی ئیسلام و لە خزمەتی غەیرە دیندا بوو.

شێخ و دەروێشەکان، کە بەشێکی گرنگ بوون لە دەسەڵاتی ئایینی ڕێکخراوێکیان بەناوی کۆمەڵەی یەکێتی موحەمەدی پێکهێنا. ساڵی ١٩٠٩ لە پایتەخت ژمارەیەکی زۆر لە دەرویش و زانایانی ئایینی و شێخ و فەقێ و قوتابیانی ئایینی و ژمارەیەك سەربازی سوپا، کە دژی بزووتنەوەی دەستوری بوون و هەروەها هێزو میلیشیای تر خۆپیشاندنێکی گەورەیان ڕێکخست. ئەمانە داوایانکرد مەشروتیەت هەڵوەشێنرێت و سەرلەنوێ شەریعەتی موحەمەدی لە دەوڵەتدا پەیڕەو بکرێت. داوای هێشنەوەی سوڵتان و خەلافەت و هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی مەبعوسان و کابینەکەی ئیتحادیەکانیان کرد.

بێجگەلە بزووتنەوەی ئایینی، چەندین هێزی تر لە ململانێدا بوون لەگەڵ ئیتحادییەکان. نمونەی ئەوانە باڵێکی تری لیبراڵی گەنجانی تورك بەناوی حیزبی ئازادیخواز، ئەلبانییەکان، پێکهاتە ناموسڵمانەکان، ئەفسەرە گەورەکانی پێشوی سوپا، کە لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە دوورخرابوونەوە، دەستەبژێری پێشوتری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و فەرمانبەرە گەورەکان<٩١ ل١١٦>.

هەتا دەهات باڵی نەژادپەرست و ئەفسەری سوپا و چینی برژوای ناوەند و خوارەوەی بەرهەمهێنەر و بازرگانە تورکەکان و توێژێکی فەرماندەرانی دەستگاکانی دەوڵەت لەناو ئیتحاد و تەرەقیدا بەهێزتر دەبوو. پرۆگرام و کاروباری ئەو ڕێکخراوە هەتا دەهات ڕێبازی شۆڕشی دەستوری بە دووریانێکی تردا دەبرد. پرۆگرامی ئەو ڕێکخراوە لەسەر سێ بنەما دارێژرا کە زۆر لە پرۆگرام و ئایدۆلۆژیای ئەمڕۆی ئاك پارتی تورکیا نزیکە:

- ناشونالیزمی تورکی تۆرانی. کارکردن بۆ بەتورککردنی ئەنادۆڵ و یەکخستنی لەگەڵ ئازربایجان و تورکەکانی ناوەڕاستی ئاسیا.
- یەکخستنی هەموو موسڵمانان لەژێر چەتری خەلافەتی دەوڵەتی عوسمانیدا.
- سوود وەرگرتن لە عیلمانیەت لە بواری ئابوری و سەربازی و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی لە پێناوی بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری و پاراستنی یەکێتی و سەقامگیری نەتەوایەتیدا.

پەیرەوکردنی ئەم پرۆگرامە بەهێزکردنی ڕێبازی ناسونالیستی تورکی بوو، کە دەبووە هۆی هەڵتەکاندنی بنەماکانی دەوڵەتی عوسمانی. لە کاتێکدا سیستمی بەڕێوەبردنی سیادی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەماکانی فیوداڵی خێڵایەتی و شەریعەتی ئیسلامی دارێژرا بوو، دەوڵەکە خێڵایەتی بوو نەکو نەتەوایەتی، ڕێبازی ئیتیحادییەکان هەڵوەشاندنەوەی ئەو دەوڵەتە و دامەزراندی دەوڵەتێك بوو لەسەر بنەمای نەتەوایەتی نەژاتپەرستی تاکڕەو. ئەم پرۆگرام و ئایدۆلۆژیایە کاردانەوەی ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر پاشەڕۆژ و مان و نەمانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان و موسڵمانەکانی تری تورکیای عوسمانی نمونەی کورد و عەرەب<٦٦ ل٣١>.

ڕاستە پێکهاتەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە مێژووی درێژی دەوڵەتەکەدا هیچ حیسابێکیان بۆ نەدەکرا و بە کۆمەڵ وەك ڕەعیەت ڕەفتاریان لەگەڵ دەکرا، بەڵام چونکە بونیادی دەوڵەت خێڵایەتی بوو، بار و

پێگەی زۆربەی خێڵە تورکەکانی دەرەوەی بنەماڵەی عوســمانی لەو پێکهاتانە باشــتر نەبوو، بۆیە ئەو دەوڵەتە هەتا رادەیەك توانیبووی میللەت و پێکهاتە ناتورکەکان لەژێر باڵی خۆیدا بهێڵێتەوە. گرتنی رێبازی ناشــونالیزمی تاکڕەوەی تورك لەســەر حیســابی ئەوانی تر و گۆڕانکاری لەناو پێکهاتە و ناوچەکاندا و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت، ناڕەزایی و راپەڕینی گەورەی لەناو ئەوانەدا دروستکرد و خێراییدا بە هەڵوەشانەوەی دەوڵەتە زلهێزەکە. نمونەی ئەوانە

- دامەزراندنی (حزب اللامركزية الإدارة العثمانية) لە ساڵی ١٩١٠دا، کە داوای ئۆتۆنۆمی بۆ ویلایەتە عەرەبەکان دەکرد.

- ســاڵی ١٩٠٨ رێبازێکی ناسـونالیسـتی کورد دروسـتبوو. لەسـەرەتادا بۆ بەرهەڵسـتیکردن و دژایەتی کردنی ئەرمەن دروســت بوو، بەڵام لە دوای ســاڵی ١٩١٤ وە چەندین چالاکی نواند بۆ پچڕینی مافی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد.

- سەربەخۆیی ئەلبانیا لە ساڵی ١٩١١دا.

- ساڵی ١٩١٣(الجامعة العربية) دامەزرا و داوای ئیمبراتۆریەکی هاوبەشی عەرەبی-تورکی کرد.

لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٩وە ئیتحادییەکان جێپێی خۆیان بەهێزکرد. بەسەر جموجۆڵی هێزە ئایینیەکاندا زاڵ بوون و ســوڵتانیان گۆڕی. کەوتە ســەرکوتکردنی عیلمانیەکان و داواکاریەکانیان بە فیتنەگەری لەقەڵەم دەدا. سیاسەتی تۆقاندنی رۆژنامەنووس و رێکخراوی مەدەنی و سیاسیەکانیان پەیرەو دەکرد و یەك لەدوای یەك قەدەغە دەکران. کۆمەڵکوژی ژمارەیەك ئەفسەری سەر بە کۆشکیان کرد.

ئەمانە ناڕەزایی بەرەی لیبراڵی و کۆنسـەرڤەتیڤی لێکەوتەوە. هەر لەو سـاڵەدا پارتێکی نوێی لیبراڵی بەناوی پارتی حورییەت و ئیئتلافەوە دامەزرا. ژمارەیەکی گەورەی ئەفسـەری سـوپا پسـتگیریان کرد و کابینەی ئیتحادیەکانیان ناچارکرد لە کاربکشــێتەوە. کابینەیەکی نوێیان پێکهێنا و کەوتنە تۆڵەکردن لە ئیتحادییەکان.

ململانێی هێزەکان بەردەوام بوو. ســاڵی ١٩١٣ ئیتیحادییەکان لە رێگەی کودەتایی ســەربازییەوە سەرلەنوێ حوکمرانیان گرتەوە دەست. پارتی حورییەت و ئیئتلافیان قەدەغەکرد و ژمارەیەکی زۆریان لە سـێدارەدا. سـاڵی ١٩١٤ دەسـەڵاتێکی تاکپارتی توندڕەویان لە رێگەی هەڵبژاردنەوە سـەپاند<٦٦ ل٣٤>.

لاوازی چینوتوێژی نوێی و پێکهاتەکان و بزووتنەوەی چاکســازی لە ریزەکانیاندا، زاڵبوونی توێژێکی نەژادپەرستی تاکڕەوەی پشت بەستوو بە سوپا و بەردەوامی دەوڵەت لە شکستهێناندا، رۆڵی بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشــکۆی زیادیکرد و کۆنترۆڵی دەرەکی لە دەوڵەتەکەدا بەهێزترکرد و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکە زیاتر لە جاران کەوتە دەستی ئەوانەوە.

زیادبوونی فشــاری فەرەنســا و ئینگلتەرا لەســەر دەوڵەتی عوسـمانی و داگیرکردنی لیبیا لەلایەن

ئیتاڵیای هاوپەیمانیانەوە و نزیکبوونەوەیان لە روسیا بەهۆی هەڕەشەی ئەڵمانیاوە هەروەها سروشتی تاکڕەوەی ئەڵمانیای قەیسەری و چاوپۆشینی لە پرۆسەی چاکسازی ناو دەوڵەتی عوسمانی، هەتا دەهات بەرژەوەندی هاوبەشی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لە یەك نزیك دەخستەوە. ئەمە وایکرد، دەوڵەتی عوسمانی لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا بکەوێتە بەرەی ئەڵمانیا و هەنگاریا و نەمسا دژی بەرەی هاوپەیمانان، ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و روسیا.

هەرچەندە هاوپەیمانان ویستیان دەوڵەتی عوسمانی بەوە رازی بکەن کە لە شەڕەکەدا بە نالایەنگیری بمێنێتەوە، بەڵام ئەو هەوڵەیان بێسوودبوو. دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانێتی لەگەڵ دەوڵەتێکی وەکو ئەڵمانیادا بە دەرفەتێك بینی بۆ مانەوەی خۆی. خەلیفەی موسڵمانان بۆ ئەو شەڕە بانگەوازی جیهادی دژی هاوپەیمانان راگەیاند و لە رێگەیەوە توانی هاوپەیمانەتییەکی فراوان لە نێوان بزووتنەوەی ئیسلامی و سەرکردە فیوداڵە خێڵایەتیەکان و حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سەرکردە گەورەکانی سوپادا پێکبهێنێت و سەرلەنوێ دەوڵەتەکە یەکخات و لە شەڕێکی خوێناویدا بیگەلێنێ.

ساڵەکانی ١٩١٤ حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی بە شێوەیەکی پلان دارێژراو کەوتە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان و دەستبەسەراگرتی شوێنکار و کاری بانکی و بازرگانیان و دانی ئەوانە بە برژوای ناوەندی تورك. چەندین خێڵ و شێخ کەوتنە تاڵانکردنی موڵك و ماڵی ئەوانەو و دەستبەسەراگرتنی زەویوزاریان و کوشتنی پیاواکانیان و بە ئیسلامکردن و مارەکردنی ژنەکانیان. دەوروبەری ٨٠٠هەزار ئەرمەنییان کوشت و ژمارەیەکی زیاتر لەوە لە ناوچە و شوێنەکانیان دەربەدەرکرد.

دەستبەسەراگرتنی شوێنکار و پیشەسازی و کاری بازرگانی ئەرمەنییەکان لەلایەن توێژێکی نوێی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەند و بچوکی تورك، ژمارەی ئەوانەی زیاتر و بەهێزتر و دەوڵەمەنتر کرد لەهەمانکاتدا ئایدۆلۆژێتی نەژادپەرستی تورکی لە ریزەکانیاندا رەگی داکوتا و گیانی توندڕەوەی و تاکڕەوی لە نێوەندیاندا پەرەی دەسەند و زیاتر لە توێژە دەسەڵاتدارەکانی سوپا و فەرمانبەرە دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەت نزیکی دەکردنەوە<٩١ ل٦٢٨>.

ئەم کۆمەڵکوژی و شەڕی ناوخۆ و گرژییە کۆمەڵایەتییانە، بوونە بە فاکتەرێك بۆ دروستبوونی هەماهەنگی و هاوپەیمانی نێوان سوڵتان، سوپا، دەسەڵاتی ئایینی، حوکمەتی ئیتحاد و خێڵە چەکدارەکان و پاشماوەکانی سوپای حەمیدییە. ئەم هاوپەیمانیە بوو بە بناغەیەك بۆ مانەوەی فیوداڵی خێڵایەتی بۆ ماوەیەکی تر و بەشداریکردنی لەشەڕی جیهاندا.

هەڵوەشاندنەوە و داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی و

ڕێبازی پاشکۆیەتی و دکتاتۆریەت

هەتا دەهات دەوڵەتی عوسمانی ناوچەکانی دەرەوەی تورکیای لەدەست دەدا و کۆنترۆڵی بەسەر سەنتەرە ئابورییەکاندا کەمتر دەبۆوە. ساڵی ١٩١٦ بە پشتگیریکردنی ئینگلتەرا، شۆڕشی عەرەب بەرپا بوو. لەدەستدانی ویلایەتە عەرەبییەکان، بەکردەوە مانای هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکە بوو. ساڵی ١٩١٩ لە کۆتایی شەڕەکەدا ئەوەی لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەدا مابووەوە بێجگەلە ئەنادۆڵ بەشێکی زۆری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بوو.

سەرەڕای ئەوەی شەڕی جیهانی بووە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ داڕمانی دەوڵەتەکە زەرەرێکی زۆریدا بە هەموو رۆژهەلاتی ناوەڕاست. بەهۆی ئەو شەڕەوە ژمارەی دانیشتوانی تورکیای عوسمانی لە ١٤ ملێونەوە هاتە خوارەوە بۆ ١١،٦ملیون. بە مانایەکی تر ٢،٤ ملیون خەڵك لە تورك و كورد و عەرەب و کەمایەتەکانی تر لەناوچوون<٦٦ ل٣٧>. ژێرخانی ئابوری ناوچەکە هێندەی تر لاواز بوو. هەژاری و رووتی و لەبرسامردن رووبەڕووی خەڵك بۆوە. بارێکی قورس کەوتە ئەستۆی بەرهەمهێنەرەکانەوە، بەشێکی زۆر لە کێڵگە و شوێنکار و کارگەکان کاول بوون. بە سەدەها هەزار گەنجی خێزانە بەرهەمهێنەرەکان بەناوی جیهادەوە رەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران. خەرجی ئامادەکردنی خواردن و چەك کەوتە ئەستۆی ئەوانەی لەسەر کارەکانیان مابوونەوە. سەرەڕای ئەوە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی کۆن، کەم یان زۆر کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی وڵاتە هاوپەیمانە کۆلۆنیستەکان و لەناوەند خۆیاندا دابەشیانکرد. بەکۆتایی هاتنی شەڕەکە بەشی هەرە زۆری سەرباز و ئەفسەری دەوڵەتەکە بە هیلاکی و سەرشۆڕی و برسێتی گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان و رووبەڕووی بێکاری و بێ نانی بوونەوە.

ساڵی ١٩٢٠ هاوپەیمانان رێککەوتننامەی سیڤەریان لەنێوان خۆیاندا مۆرکرد. حوکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سوڵتان بە بەندەکانی رازی بوون و ملیان بۆ کەچکردن. بەندەکانی رێکەوتننامەکە ئەمانە بوون:

- دابڕینی ویلایەتە عەرەبییەکان لە دەوڵەتی عوسمانی. لەوانە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا بۆ فەرەنسا، ویلایەتەکانی عێراق و فەڵەستین و ئوردن بۆ ئینگلتەرا.
- دانی دورگەکانی ئیجە بە یۆنان.
- سەربەخۆیی ناوچەکانی ئەزمیر لە ژێر چاودێریکردنی یۆناندا.
- ناوچەکانی ئەزالیا بخرێتە ژێر چاودێری ئیتاڵیاوە.<٩١ ل٦٤١>

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتەکە بەتەواوەتی شکستی هێناو داڕما و ملی کەچکرد بۆ مەرجەکانی

هاوپەیمانان، بەڵام بەشـــێك لە گەنجانی تورك و ئەفســـەرەكانی ســـوپا كۆڵیاننەدا و لەو زەمینەیەدا بزووتنەوەی كەمالیزم گەڵاڵە بوو. ئەو بزوونەوەیە توانی بەشـــی زۆری ئەفســـەرەكانی ســـوپاو و ژمارەیەك زۆر لە خەڵكی وڵاتەكە لەخۆی كۆبكاتەوە و رووبەڕووی پەیمانی سیڤەر وەستایەوە.

پرۆگرام و پلان و ســروشــتی كەمالیزم جیاواز بوو لە ئیتحاد و تەرەقی. راســتە ئەم بزووتنەوەیە لەسەر پرنسیپی نەژادپەرستی ناشونالیزم و نوێنەرایەتی توێژە برژوا بەرهەمهێنەرەكانی توركی دەكرد و ئەفســەرەكانی ســوپا ســەركردایەتیان دەكرد و چەند توێژێك لە فەرمانبەرانی دەوڵەت و رۆشــنبیران رۆڵی گرنگیان تیادا دەبینی، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە لە باتی شــەریعەتی ئیســلامی و خەونی یەكخســتنی موســڵمانان لە دەوڵەتێكی مەزندا، هەڵگری بیروڕای عیلمانی و ســیكۆلاریزم بوو. ئامانج و پرۆگرامی ئەو بزووتنەوەیە دامەزاندنی دەوڵەتێكی هاوچەرخی تورك بوو لەسەر ئەو پرنسیپانە.

بزووتنەوەكە توانی نارەزایی زۆربەی چینوتوێژ و پێكهاتە نارەزاكانی دەوڵەتەكە یەكبخات دژی هەندێ لە بەندەكانی رێكەوتنامەكە كە پەیوەندی بە ناوچەكانی توركیای عوســـمانی و هەوڵدانی بە كۆلۆنیكردنی بوو. حوزایرانی ١٩١٩ بزووتنـەوەكـە بـانگـەوازی یـاخی بوونی لـە حكومـەتـەكـەی ئەســـتەنبوڵ راگەیاند. بێجگە زۆربەی ئەفســـەرەكان، زۆربەی یەكە ئیداریەكانی دەوڵەت، فیوداڵەكانی ئەنادۆڵ پشتگیریان كردن. بەشێكی زۆر لە هێزی چەكداری ئەو خێلانەی بەشداریان لە كۆمەڵكوژی و تاڵانكردنی ئەرمەنییەكاندا كردبوو و هەروەها بەشـــێكی زۆری دەســـەڵاتی ئایینی كە دژی غەیرەدین بوون و پشـتگیری مانەوەی سـوڵتان و خەلافەتیان دەكرد شـەرعیەتیان بە بزووتنەكەدا. سـەرەك خێڵ و شێخ و زانا ئایینیەكانی كورد كەپێشتر پشتیوانی حكومەتی ئیتحادییان كرد، چوونە پاڵی بزووتنەوەكەوە، لە بەرامبەردا لەلایەن كەمالیەكانەوە پەیمانی بەردەوامبوونی برایەتی تورك و كوردیان پێدان و لەســەر ئەوە رێكەوتن پێكەوە دژی هەموو هەوڵێك بن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێكی ئەرمەنی دژ بە موسڵمانان.

ســـاڵی ١٩٢٣بە رازیبوونی توركیا، هاوپەیمانەكان رێككەوتننامەیەكی نوێیان بە ناوی لۆزان مۆر كرد. دوای ئەوە چیتر باســـی دامەزراندنی دەوڵەتێكی ســـەربەخۆی ئەرمەنی یاخود مافی یۆنانی و جووەكان و سـەربەخۆیی كوردسـتان نەكرا. هەر بەپێی ئەو رێككەوتننامەیە ٩٠٠هەزار یۆنانی خەڵكی رەسەنی ئەنادۆڵ گوێزرانەوە بۆ یۆنان، ٤٠٠ هەزار موسڵمان لە یۆنانەوە گوازرانەوە بۆ توركیا. بەشی زۆری ئەوانەی گوێزرانەوە بۆ یۆنان ، خەڵكی خاوەن پیشــە و شــوێنكار و بازرگان بوون. ســامان و موڵكەكانیان دران بە چەند توێژێكی برژوای تورك. ئەم كردەوەیە لەلایەكەوە ئەو توێژە بەرهەمهێنەرە توركەی لە رووی ئابورییەوە بەهێزكرد و لـەلایـەكی ترەوە دەمارگیری نـەتـەوایـەتی لـەنـاو كـەمـالیزمدا بـەهێزتر كرد. لـەدوای كۆمـەڵكوژی یۆنـانی و پێكهـاتـە رەســـەنـە نـاموســـڵمـانـەكانی تری وڵاتـەكە و دەربـەدەركردنی ژمـارەیـەكی زۆر لێیـان و بـەزۆركردنیـان بـە تورك و موســـوڵمـان، ئـەو خـەڵكـەی لـە ئەنادۆڵدا مایەوە٩٩% ی موسوڵمان بوون<٢٩ ل١٠>.

ساڵی ١٩٢٣ کۆماری تورکیا ڕاگەیەندرا. پەرلەمانێکی نوێ لەسەر بنەمای عیلمانی ناسیۆنالیست لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە پێکهێنرا. ساڵی ١٩٢٤ بە فەرمی کۆتایی هێنرا بە دەوڵەتی فیوداڵی خێلایەتی عوسمانی و خەلافەتی ئیسلامی.

لە ساڵی ١٩٢٣ وە بێجگەلە پارتی کۆماری گەل (بزووتنەوەی کەمالیزم)، چەندین پارتی سیاسی تر دامەزرا. دوای ئەم ڕووداوانە چاوەڕوانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری پەرلەمانی و عیلمانی دەکرا. بەهۆی سروشتی نەژادپەرست و تاکڕەوی چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەر و بازرگانە تورکەکانەوە و زیادبوونی ڕۆڵی سوپا و توژێکی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەتا دەهات زیاتر ڕێگە لە گەشەکردنی چینوتوێژی کۆمەڵایەتی ئازد و سەربەخۆ دەگیرا و ڕێگەی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی ئابوریدا لێ دەگیرا. وەکو چۆن پێشتر کۆمەڵکوژی ناموسڵمانەکان کرا، کەوتنە پێشێلکردنی مافەکانی میللەت و پێکهاتەکانی تری نمونەی کورد و کۆمەڵکوژیکردن و سەرکوتکردن و هەوڵدانی بەتورك کردنیان.<بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ٦٦ ل ٤٥-٥٤ \ ٩١ ل٦٤٣ \ ٢ ل ١٢٠>

بزووتنەوەی کەمالی و چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەرەکان و موڵکدارە گەورەکانی لادێکان بە پشتگیریکردنی توێژێکی بەهێزی ناو سوپا ئەوەندە هێزیان پەیداکرد تورکیا لە بە کۆلۆنیکردن بەدەست وڵاتە کۆلۆنیستەکان بپارێزن، بەڵام هێندە بەهێز نەبوون، کە وڵاتێکی بەهێزی خاوەن سیستمێکی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بونیادبنێن، کە ببێتە بەشێکی کاریگەر و بڕیاردەر لە سیستمی کەپیتالیزمی جیهانی، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە پاشکۆی ئەو سیستمە.

لەگەڵ ئەوەی پەرلەمان بەگەڕخرا، بەڵام لەبەر نەبوونی دەرەفت بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە هەموو پێکهاتەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، دەسەڵاتی سەربازی دەوری سەرەکی تیادا دەبینی و دەوڵەتێکی سەربازیی تیادا دروست بوو. دروست بوونی یەکێتی سۆڤێت و هەڕەشەی هەمیشەیی لەسەر وڵاتەکە زیاتر ناچاری دەستی دەرەکی کرد و وجودی سەربازیان تیادا بەهێز بوو<٢٩ ل١٣>.

مێژووی هاوچەرخی تورکیا لەدوای داڕمانی دەوڵەتی عوسمانیەوە هەتا ئەمڕۆ، مێژووی بەردەوامی ململانێی دوو ڕێبازە. ڕێبازێکیان پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت و سەربازی و پاشماوەکانی پرنسیپەکانی فیوداڵی خێلایەتییە. ڕێبازەکەی تریان زەمینە خۆشکردنە بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و زیاتر گەشەکردنی پرۆسەی چاکسازی و دەستوری و مافی چارەنوس و سەربەخۆیی میللەتەکانی تری وڵاتەکە لە پێناوی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر و سەربەخۆ و کاریگەردا.

چارەنووسی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی

١٨٩٠- ١٩٢٥

ئەوەی لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە لای هەندێ ناسیونالیستی عەرەب دەوترێتەوە، بەکۆلۆنیکردن و دابەشکردنی وڵاتە عەرەبییەکانە لەلایەن وڵاتە کۆلۆنیستەکانەوە. بە سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ مێژووی کۆنی ناوچەکە، کە هەتا ئێستا لەم لێکۆڵینەوەیدا باسمانکرد و هەروەها لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناغە، ڕەنگە زیاتر هۆکارەکانی ئەو بەکۆلۆنیبوون و دابەشکردنەمان بۆ ئاشکرا بێت.

پرسیارەکە لێرەدا ئەوەیە، ئایا شتێکی سەیر و ناچاوەڕوانکراو بوو، کە چارەنوسی ناوچەکە ئەو ڕێبازەی گرتەبەر؟ ئایا هۆکاری ئەوە تەنها بۆ زۆرداری و هەڵپەی دەوڵەتە کۆلۆنیستەکان بەشوێن قازانجی زیاتردا دەگەڕێتەوە <٢٤ ل٣٩>، یان مێژووی کۆن و خاسڵەتەکانی خودی کۆمەڵگا و ناوچەکە خۆی هۆکاری بنچینەیی ئەوە بوون.

هەڵبەتا تا ئێستا لە باسەکەماندا وەڵامی بەشی زۆری ئەم پرسیارانە دراوەتەوە، بەڵام لەم قۆناغەدا لەدوای ئەو گۆڕانە خێرایانەی بەسەر ناوچەکەدا هات، ئەو خاسڵەت و فاکتەرە کۆنانە زیاتر لە پێشتر زەقبووبنەوە و لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیە ئاوێتەبوون و کاردانەوەی هەبوو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەچوونی پرۆسەی گۆڕانکاری ناوچەکە و گرتنی ڕێبازی نالەبار تیایدا بەدرێژایی سەدەی بیستەم و هەتا ئێستاش.

لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی و لاوازبوونی کۆنترۆڵی بەسەر ناوچەکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لەو ناوچانەدا، دروستبوونی سەنتەری ئابوری و زیادبوونی ڕۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە تیایاندا لەهەمانکاتدا زیادبوونی مەیلی سەبەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی و خێڵایەتی تیایاندا، هەموو ئەمانە زەمینەیەکی لەباریان بۆ گرتنی ڕێبازی بەکۆلۆنی بوون و پاشکۆیی دروستکرد.

ئەوەی لێرەدا زیاتر لێی دەکۆڵینەوە زیاتر باسی ناوچەکانی سوریای گەورە و عێراقی عەرەبیە. هەروەها بە کورتی باسی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا دەکەین. لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە بۆ تایبەتیەکانی کوردستان. نیودورگەی عەرەب بەهۆی بوونی شوێنە پیرۆزە ئاینیەکان تیایدا هەر لە کۆنەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی و نیمچە ئۆتۆنۆمییەکی ئیداری و ئابوری هەبوو.

خاسڵەتی تایبەتی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا

وڵاتەکانی باکوری ئەفریقای سەر بە دەوڵەتی عوسمانی پێش ناوچەکانی تر، هەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە ڕووبەڕووی بەکۆلۆنیبوون بوونەوە. سەرەڕای ئەوە ئەوەی تایبەتمەندار بوو بۆ ئەو

وڵاتانە بێجگە لە میسر، نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر خەڵکی وڵاتە کۆلۆنیستەکان بوو تیایاندا. ئەوانە هەتا دەهات پێگەی کۆمەڵایەتی و کلتوری وسیاسی و ئابوریان زیادیدەکرد و دەبوونە توێژێکی ئۆروستوکرانی لە کۆمەڵگەکاندا<١٢٨ ل١٠٦>. ناوچەکانی مەغرب و تونس و جەزائیر هەر زوو لەلایەن فەرەنساوە دگیرکران و ژمارەیەکی زۆر فەرەنسی تیایاندا نیشتەجێ بوون. لیبیا ساڵی ١٩١٤ لەلایەن ئیتالیاوە داگیر کرا. نیشتەجێبوون و جێگیربوونی ئەو توێژانەی دەوڵەتە کۆلۆنیستەکان لەو وڵاتانەدا کاردانەوەی نێگەتیڤی کلتوری و دەرونی هەبوو لەسەر هاولاتانی ئەو دەوڵەتانە. ئەوەبۆتە فاکتەرێك بۆ رەشبینی و بەهێزبوونی مەیلی تەتەروف و تۆڵەسەندنەوە و تیرۆریزم لە دەرونی هەندێکیاندا<٦٠ ل٧٧>.

وەکو پێشتر باسمانکرد، میسر هەر لەسەردەمی فیرعەونەکانەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەبوو. هەمیشە نیمچە سەربەخۆیی یان ئوتونۆمی خۆی پاراستووە. بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەوڵدانی سەربەخۆیی هەمیسانەوە لەو وڵاتەدا زیادیکرد.

لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا مەمالیك کۆنترۆڵی خەڵکانی رەسەنی و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و ئابوری و لاتەکەی کردبوو و ئەوانە هەتا رادەیەکی زۆر سەربەخۆیی خۆیان لە دەوڵەتی عوسمانی پاراست بوو. لەو وڵاتە لە رێگەی دەستبەسەراگرتنی دامودەزگای دەوڵەتەوە، چینێکی موڵکداری بەهێز دروستبوو، کە بوونە خاوەنی زۆربەی زەویوزاری کشتوکاڵی وڵاتەکە. زۆربەی پیشەسازی و بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی لەژێر مۆنۆپۆڵی ئەو دەستەبژێر بچوکە دەسەڵاتدارەدا بوو.

فەرمانبەرانی سوپا و دەوڵەت هەر وەکو تورکیای عوسمانی رۆڵی سەرەکیان هەبوو لە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی وڵاتەکەدا، بەڵام بەهۆی هەندێ فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتیەوە رۆڵی سوپا و گۆڕانکاریەکان کە لەسەرەتای سەدەی بیست لە وڵاتەکە روویدا رێبازێکی جیاوازی لە تورکیای عوسمانی گرتەبەر<٣٠ ل٢١٦>.

زۆربەی دەسەڵاتدارانی دەولەت و سەرکردە و ئەفسەرەکانی سوپای ئەو وڵاتە خەڵکی رەسەنی وڵاتەکە نەبوون، بەڵکو مەمالیك و تورك بوون. لەبەرئەوە ئەمانە لەو سەردەمەدا بە هەمان شێوەی سوپای دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانی ئاوێتە لەگەڵ چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەدا بکەن و هاوپەیمانی لەگەڵیاندا ببەستن.

لەگەڵ ئەوەی رێژەیەکی زۆری وڵاتەکە لە مەسیحی و قیبتی و جوو پێکهاتبوو، بەڵام لێرە میسرییە موسڵمانە عەرەبەکان نەبوون، کە حوکمڕان و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکەیان بەدەست بێت و بگرە ئەوانیش وەکو پێکهاتەکانی تر زەلیلی دەستی مەمالیك بوون. بەهۆی ئەم فاکتەرەو لەو قوناغە مێژوویەی ئەو وڵاتەدا لەناو چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەرە عەرەبەکانی میسر بەشێوەی تورکەکان دەمارگیری

نەتەوایەتی و ناشونالیزمی عەرەب بەهێز نەبوو.

لە کاتێکدا تورکیای عوسمانی توانی خۆی لە بەکۆلۆنی بوون بپارێزرێت، میسر لەوەدا سەرکەوتوو نەبوو. هەر ساڵی ١٨٦٩ دوای داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرەوە، هێزە چەکدارەکانی ئینگلتەرا سنورێکیان بۆ سوپای مەمالیك دانا و رێگەیان لێگرت لەوەی بتوانن رۆڵی کاریگەر لە گۆڕانکاری وڵاتەکە ببینن. دواتر ساڵی ١٩١٤ بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیەوە، وڵاتەکە بووە کۆلۆنی و کەوتە ژێر ئینتیدابی ئینگلتەراوە. بەوە لەشکری مەمالیك بەتەواوەتی شکستیهێنا و هەڵوەشایەوە. ساڵی ١٩٢٢ وڵاتەکە بەفەرمی سەربەخۆیی خۆی وەرگرت و سیستمێکی پاشایەتی نیمچە پەرلەمانی پاشکۆی تیادا دامەزرا<٥٢\٥٣ مێژووی میسر>.

چی لە ویلایەتەکانی سوریای گەورە روویدا؟

لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمەدا هیچ سنورێك نەبوو، کە وڵاتەکانی سوریای گەورە لەیەك جودابکاتەوە، هێشتا دەوڵەتانی لوبنان و سوریا و فەڵەستین و ئوردن وجودیان نەبوو، بەڵام ناوچەکە دابەشبوو بەسەر سەنتەری ئابوری جیاوازدا و هەرێمەکانی هەمان ئاستی گەشەکردنیان نەبوو و جیاوازی هەبوو لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وسیستمی بەڕێوەبردندا.

پێش دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی، ژمارەی دانیشتوانی سوریای گەورە بە ٣،٥-٤ملیون کەس هەڵدەستێنرێت. لەوانە ٥٠٠هەزاریان بەدەوی و نیمچە بەدەوی بوون، کە لە ناوچەکانی ناوەوە ژیاون. نزیکەی یەك ملیۆن لە هەرێمەکانی حەلەب و دیمشق و بەیروت و دەوروبەری ٤٠٠هەزار لە شاخەکانی لوبنان و قودس ژیاون. ئەو ئاوایانەی ژمارەی دانیشتوانیان لە ١٠هەزار کەس زیاتر بوو بە شار دانراون. ژمارەی دانیشتوانی دیمەشق ٢٥٠هەزار و حەلەب ٢٠٠هەزار و بەیروت ١٥٠هەزار و قودس ٨٠ هەزار کەس بوو. زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە خەریك بوون<٣٠ ل٢٤٤>.

لەگەڵ ئەو هەموو کۆسپەی لەبەردەم گەشەکردنی ئەم ناوچانەدا بوو، لەنێوان سەرەتای سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی دانیشتوانی ئەم ناوچانە دوو هێندە زیادیکرد. گەورەترین فاکتەر بۆ زیادبوونی دانیشتوان، گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بوو. هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ چەند فاکتەرێك دەگەڕێتەوە. بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی لە هەناردەکردن و هاوردەکردن، بەهۆی باشبوونی سەقامگیریەوە ژمارەکی زۆر بەدەوی نیشتەجێبوون و کەوتنە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. ژمارەیەکی زۆر سەرەك خێڵ و شێخ و دەسەڵاتداربوونە خاوەن زەویوزاری کشتوکاڵی و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەروبوومی سەلەعیەوە بۆ هەناردەکردن. باشبوونی

ڕێگاوبان و هاتوچۆ فاکتەرێکی تر بوو. ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە دوای ساڵەکانی ١٨٨٠وە ناوچە کەنار دەریاکانی بە ناوچەکانی ناوەوە بەستەوە کە ئاسانکاری بۆ هەناردەکردنی بەروبوومی کشتوکاڵی دروستکرد. هەروەها ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەری نێوان دیمشق و مەککە گوژمی بە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. لە سوریای گەورە ساڵی ١٩١١ زیاتر لە ٥٠%ی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە بەڕێوەدەچو.

لەگەڵ ئەوشدا زیادبوونی دانیشتوان لەو ناوچەیدا وەکو پێویست نەبوو. ئەوەش بە پلەی یەك بۆ کۆمەڵکوژیی و دەربەدەرکردنی ژمارەکی زۆر لە پێکهاتە ڕەسەنە ناموسڵمانەکان دەگەڕێتەوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٨٩٠ زیاتر لە ١٢٠هەزار لەوانە ئاوارەی دەرەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٠٠-١٩١٤ زیاتر لە ٢١٠هەزاری تر ئاوارە بوون. ئەوەی شایەنی باسە زۆربەی زۆری ئەمانە خەڵکی پیشەیی و پیشەگەر و بازرگانی شارەزا بوون. ئەوانەی دەربەدەرکران ١٠% ی دانیشتوانی سوریای گەورەی ئەوساو نزیکەی ٥٠% خەڵکانی پیشەگەر و بازرگانەکانی بوون. نەمانی ئەوانە نەمانی ڕێژەیەکی بەرزی خەڵکێك بوو، کە دەیانتوانی ڕۆڵی گرنگیان لە گەشپێکردنی ناوچەکە و بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کراوەتر و سەربەخۆتر تیایدا هەبێت.

لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا لە سوریا و لوبنان ٢٠٠هەزار هێکتار زەوی چێندراوە، لەوانە ٥٠%ی ئاودێر بوون. لەو شوێنانە توتن، لۆکە، داری زەیتون، توو بۆ ئاوریشم و داری میوە چێندراوە. ئەو شوێنانەی تیایدا پشت بە باران بەستراوە دانەوێڵەی تیادا چاندراوە. لە فەڵەستین ٢٢٠هەزار هێکتار چاندراوە. بەهۆی ئەمانەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە سوریای گەورە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٣-١٩١٠ بە ڕێژەی ٥٠% زیادیکردووە.هەناردەکردن بە پلەی یەکەم ئاوریشم و توتن وپێستە و خوری و میوە. هاوردەکردن بریتی بووە لە قوماش، مێتاڵ و شەکر<٣٠ ل٢٤٧>.

ساڵەکانی ١٩١٤ کەپیتاڵێکی زۆر هێنراوەتە ناوچەکە. کۆمپانیا فەڕەنسییەکان ٢٥ملیون پاوەندیان وەبەرهێنان کردووە. ئەو خەڵکانەی کە ئاوارەی هەندەران کرابوون ساڵانە ٣٠ ملیون فرەنکیان ناردۆتەوە. ئەو حەجاجانەی بەم ناوچانەدا تێپەڕیون ساڵانە ١٠ملیون فرنکیان خەرجکردووە. سەرەڕای ئەمانە پارەیەکی زۆر لە وڵاتانی جیهانەوە بۆ جووەکانی فەڵەستین نێردراوە <٣٠ ل٢٤٨>

لە دوای ساڵەکانی ١٨٩٠ بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و پیشەسازی ئاوریشم بنەمای ئابوری چیاکانی لبنان بوو. لەو ناوچەیە نزیکەی ٥٠هەزار خێزان کاریان لەو بوارانەدا کردووە. لە نێوان ساڵی ١٨٩٠-١٩١٠قەبارەی ئەوانە دوو هێندەی لێهاتووە. بەڵام لەدوای ساڵەکانی ١٩١٤ ئەو بەرهەمهێنانە بەرەو کزی ڕۆیشتوو و لە ساڵەکانی ١٩٣٠دا بەتەواوەتی بنبڕ بوو. لەگەڵ لاوازبوونی ئەم بەرهەمهێنانە، ئەوانەی کاریان لەو بوارەدا کردووە دواتر کەوتونەتە بەرهەمهێنانی میوە. ئەو خاوەن کارگەو و پیشەگەر و بازرگانەی بەهۆی ئەوەوە نابووت نەبوون، کەپیتالەکانیان لە بازرگانی دەرەوە

خستۆتە گەڕ<٣٠ ل٢٤٩>

چەندین فاکتەر بووە هۆکاری شـــکســـتهێنانی بەرهەمهێنان و پیشـــەســـازی ئاوریشـــم لە چیاکانی لوبناندا.بێجگەلە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردار، وازهێنانی کۆمپانیا ئەورووپییەکان لە وەبەرهێنانکردن لەو بوارەدا دەرفەتی بۆ بەرهەمهێنەری خۆماڵی دروســتکرد، دەســت بەســەر ئەو کەرتەدا بگرن. ئەو بەرهەمهێنەرە خۆماڵیانە رووبەڕوووی چەندین کۆســـپ بوونەوە، لەوانە نەبوونی کەپیتال و لاوازی سیستمی بانکی، کۆنی ئامرازی بەرهەمهێنان و گرانی چاککردنەوەیان، ناشارەزایی خاوەن پرۆژە و کرێکارەکان، خراپبوونی کوالیتی ئاوریشـــم، کەمبوونـەوەی داخوازی بازاڕی جیهان لەســەر ئاوریشم و زیادبوونی رکابەری، خراپی و ناســەقامگیری رێگەوبان. لەســەروو هەمووشـیانەوە غیابی دەســەڵاتێکی ناوەندی بەهێز، کە بتوانی ناوچەکان پێکەوە ببەســتێتەوە و ئاســانکاری و چاکســازی بکات بۆ گەشەکردنی ئابوری. بەهێزی لایەنی دەرەکی و هەرزانی بەروبوومەکانیان و قازانجی زۆر و خێرا و مسۆگەر لە کارردن لەو بازرگانیەدا، وای لە بازرگانە گەورەکان و خاوەن کەپیتاڵ کرد بە پلەی یەکەم کار لە بازرگانی کەرەسەی خاو و بەروبوومی دەرەکیدا بکەن<٣٠ ل٢٥٢>.

بەهۆی رۆڵی گرنگی ئابوری چیاکانی لوبنانەوە، لەســـەرەتای ســـەدەی بیســـت ناوچەکە بووە گرنگترین ســـەنتەری بانکی و کاروباری فینانســـی رۆژهەڵتی ناوەڕاســت. لەگەڵ ئەوەی کارکردن بە ئاوریشم دواتر شکستی هێنا، بەڵام ئەو رۆڵە گرنگەی ناوچەکە هەتا ناوەڕاستی نیوەی دووەمی سەدەی بیست هەر بەردەوام بوو.

بەشـــی زۆری بەروبومی کشـتوکاڵی ناوەوەی ســوریای گەورە بریتی بوو لە دانەوێڵە. رێژەیەکی زۆری بۆ دابینکردنی پێویســـتی ناوخۆ بوو. کوالیتی دانـەوێڵەی ئەم ناوچانە باش بووە لەبەرئەوە لە هەندێ بازاڕی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا رەواجی هەبووە، بۆیە بەشێکی هەنارەدە کراوە بۆ ئەو ناوچانە.

بەهۆی زیادبوونی خواستی بازاڕەوە، رێژەیەکی گەورەی بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسـەی خاو، لەســەرەتای ســەدەی بیستدا لە بەرهەمی پیشـەیی و پیشـەسـازی سـەرەتایی خۆماڵی ناوچەکانی ناوەوی ســـوریا بەکارهاتووە. زۆرجار بەرهەمی ناوچەکە بەشـــی کەرەســـەی خاوی ئەوانەی نەکردووە و ناچاربوون لە شوێنەکانی ترەوە هاوردی بکەن<٧ ل١١٨>.

لە نێوان ســـاڵـەکانی ١٨٩٠-١٩١٢ بەهای لۆکەی هاوردەکراو بۆ ناوچەکە لە ٦٠-٧٠هەزار پاوەندەوە زیادیکردووە بۆ ٦٥٠هەزار. بەهای هاوردەکردنی ئاوریشم لە ١٠٠هەزار پاوەند زیادیکردووە بۆ ٢٢٥٠هەزار پاوەند. شـــاری حەلەب تەنها توانیوێتی ٥٠% پێویســـتی قوماشـــی بازاڕەکانی ناوخۆ دابینبکات و نیوەکەتی تری لە دەرەوە هاورد کراوە. بێگومان یەکێ لە هۆکارە گرنگەکانی ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی وەکو پێویسـت گەشـەی نەکردووە، کە بتوانی خواسـت لەسەر کەرەسەی خاو کەم بکاتەوە<٣٠ ل٢٥٣>.

لەبەر نەبوونی کەپیتال و تەکنیکی پێویســـت، زۆربەی ئەو وەرشـــانە لە ماڵی بەرهەمهێنەرەکاندا بوون. هەر دەســـتگایەکی جۆلایی ئەوپەری ١٢-١٥ تەوەنی تێدابووە. تەوەنی کارەبایی هاوچەرخ زۆر کەم بوو، زۆربەیان بە تەختە دروســـتکرابوون و بەهێزی بازوو کاریان پێدەکرا. لەبەر هەرزانی خەرجی کرێکار و کەمی کەپیتاڵ و خنکاندنی مەیلی داهێنان لەناو خەڵکدا، هێندە بیریان لە گەشەپێکردن و بەکارهێنانی تەکنیك و رێبازی نوێی بەرهەمهێنان نەکردۆتەوە. نمونەی بەروبوومی شـــوێنکاری خۆماڵی بێجگەلە قوماش بریتی بوون لە شوێنکاری دروستکردنی جگەرە، پێڵاو، سابوون، شەراب و مەشروبات، زەیتی زەیتون و هەندێ خواردەمەنی.

بەشـــێکی زۆری بەرهەمهێنانی پیشـــەیی ســـوریای ناوەوەش رووبەرووی قەیرانی دارایی و شکستهێنان بوونەوە. هۆکاری ئەوە بێجگەلە رکابەری بەرهەمی دەرەکی، دەگەڕێتەوە بۆ باج و گومرگ و سەرانەی قورس لەسەریان لەلایەن دامودەستگای دەوڵەتی عوسمانی و سوپا و دەسەڵاتی خۆجێیی. بەهۆی تەبەعێت و وەلاوە، باج و گومرگی هەندێ توێژیان لەســـەر حســـابی ئەوانی تر کەم دەکردەوە. ئەمە بێجگەلە ئەوەی لەنابووتکردنی رێژەیەکی باش لەوانە دەبووە هۆی خولْقاندنی گرژی و توندوتیژی لە نێوان پێکهاتەکاندا<٧ ل١٥٥>.

ئەو پرۆژە ئابورییانەی، کە دەرفەتی گەشـــەکردنی تێدابوو، یان لە پێناوی زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەتی عوســـمانیدا بوو، یان لە پێناوی بەرژەوەندی کۆمپانیا و بانکەکانی دەرەکیدا بوو، یان بۆ زیادبوونی ســـەروەت و ســـامان و موڵکی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری پاشـــکۆ و هەندێ توێژی ســـوپا و دەســـەڵاتدارانی دەوڵەتدا بوو. ئەوانە لەباتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ لە وەبەرهێنانکردن بۆ گەشـــەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی و پیشـــەســـازیی خۆماڵیدا، بە کاریان دەهێنا بۆ باشـــکردنی گوزەرانی خۆیان و دروستکردنی کۆشك و تەلار و دانی بەرتیل بە دەسەڵاتداران.

چارەنووسی ویلایەتەکانی عێراق

عێراق لە ســـێ ویلایەت پێکهاتبوو، موســـڵ و بەغدا و بەســـرە. لەم قۆناغەدا بەســـرە بوو بە مەڵبەندی ئابوری و رێگەی بازرگانی ســـەرەکی ویلایەتەکانی تری عێراق. لەبەر نزیکی بەغدا لە بەســـرەوە و تەختی ناوچەکە و ئاسانی رێگەی ئاوی، بەغدا بەخێرایی لەدوای کردنەوەی قەناتی سوێسەوە بوو بە بەشێك لە مەڵبەندی ئابوری بەسرە. لەبەرئەوەی هەر لەکۆنەوە بازرگانی موسڵ بەسترا بوو بە حەلەب و ئەنادۆڵەوە و هەروەها دووری و خراپی رێگەوبان، بەســـتنەوەی شـــارەکە بەو ســـەنتەرەوە خاوتر بەرێوەچوو. لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی و کۆنترۆڵکردنی بەسرە لەلایەن ئینگلتەراوە هەتا دەهات موسڵ زیاتر بە بەغدا و بەسرەوە دەبەسترایەوە<١٠١ ل١٣٠>.

ژمارەی دانیشـــتوانی ویلایەتەکانی عێراق(لام روون نیە ئایا ئەم ژمارانە کوردســـتانی باشـــور دەگرێتەوە یان نا) ســـاڵی ١٨٦٧بە ١،٢٥٠،٠٠٠کەس هەڵســـەنگێنراوە، ســـاڵی ١٨٩٠ گەیشـــتۆتە ١٨٥٠٠٠٠ و ســـاڵی ١٩٠٥ بۆتە ٢٥٠٠٠٠٠کەس و ســـاڵی ١٩١٩ بەپێی ئامێری ئینگلیزەکان بە ٢،٦٩٤،٢٨٢ کەس هەڵســـەنگێنراوە. لەوانە ١٣٦٠٠٠٠کەس لە ویلایەتی بەغدا(ناو شـــاری بەغدا ٢٥٠هەزار کەس تیایدیا ژیاوە)، ٧٨٥٦٠٠کەس لە ویلایەتی بەســـرەو ٥٤٨٣٧٨ کەس لە ویلایەتی موســـڵ ژیاون<٢>. هۆکاری زیادبوونی دانیشـــتوان، بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی بۆ کەمبوونەوەی پەتای تاعون گەڕاوەتەوە، کەمبوونەوەی بڵاوبوونەوەی کۆلێرا بەهۆی رێگرتن لە پیسکردنی رووبار و سەچاوەکانی ئاوی خواردنەوە.

رووبەری زەوی کشـــتوکاڵ لە نێوان ســـاڵەکانی ١٨٦٠-١٩١٣ لە ١٠٠-١٥٠هەزار دۆنمەوە زیادیکردووە بۆ ١،٦٠٠،٠٠٠دۆنم. بەمانایەکی تر ١٠ هێندەی لێهاتووە، بەپێی ئەوەش چاوەڕوان دەکرێت کە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەهەمان رێژە زیادیکردبێت<٣٠ ل٢٧٣>.

لە نێوان ســـاڵەکانی ١٨٨٠-١٩١٤ هەناردەکردنی بەروبوومی وڵاتەکە و هەندێ ناوچەی ناوچەی ئێران لە رێگەی بەسرەوە سێ هێندە زیادیکردووە. ئەو بەرهەمانە بە پلەی یەکەم گەنم و جۆ و خورما و خوری بوون. هەناردەکردن رۆڵی گرنگی هەبووە لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی ناوچەکەدا، بۆ نمونە ســـاڵی ١٩١١-١٩١٢ قەبارەی ســـاغکردنەوەی گەنم و جۆ لە بازاڕەکانی عێراقدا ٢٠هەزار تەن بوو، بەڵام هەناردەکردنیان بۆ دەرەوە گەیشـــتۆتە ٢٠٠هەزار تەن<٣٠ ل٢٧٤>. هەمەچەشـــنی بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکە فاکتەرێك بووە بۆ بوژاندەوەی بازرگانی نێوان ویلایەتیەکان بەخێرایی، بەڵام خراپی رێگەوبان و ناســـەقامگیری و جیاوازی خاســـڵەت و گرفتی ناوچەکان بۆتە کۆســـپ لەبەردەم خێرایی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان و گرێدانیانیان پێکەوە<١٠١ ل١٦٦>.

بەتایبەتی بەهۆی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەرەوە، لە ساڵەکانی ١٩١٢ وە هەتا هاتووە هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا زیاتری کردووە. قوماشـــی ئینگلیزی گەیشـــتۆتە ٣٣-٤٠%ی کۆی کەلوپەلی هاوردەکراو. بەپێی ئامێری ئینگلیزەکان ســـاڵی ١٩٠٨ قیمەتی کۆی بازرگانی نێوەندی بەســـرە و ناوچەکانی ناوەوەی عێراق گەیشـــیۆتە یەك ملیون پاوند<٣٠ ل٢٧٥>. زیانیاری ورد نیە لەســـەر قەبارەی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی عێراق و هەروەها لەگەڵ وڵاتەکانی دەوروپشـــت لە رێگە وشکانییەکانەوە. بەڵام ئەوەی ئاشکرایە بەهۆی بەکارهێنانی هەمان رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی کۆنەوە، ناســـەقامگیری و نائارامییەوە، زۆری باج و گومرگ لەســـەر بەرهەمهێنەران و بازرگانە خۆماڵییەکان و قۆرخکردنی بازرگانی لەلایەن توێژێکی ســـەر بەدەســـتەڵانەوە، بازرگانی ناوخۆ لەچاو بازرگانی دەرەوەدا زۆر خاوتر گەشەی کردووە.

گەشـــەکردنی جموجۆڵی خێرای بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق و زیادبوونی بەرهەمهێنانی خێرا

تیایاندا، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زۆر بوو، وایکرد کە چەندین لایەن بکەوێتە هەڵپەکردن بۆ پچڕینی بەشی خۆی تیایدا. بۆ ئەو مەبەستە لایەنی سەرمایەداری جیهانی چالاکی و دەستێوەردانی خۆی زیادکرد لە ناوچەکەدا، گرتنەدەستی حوکمرانی لەلایەن گەنجانی تورکەوە لەدەوڵەتی عوسمانیدا و هەوڵدانیان بۆ زیادکردنی داهاتەکانی دەوڵەت، وایکرد دامودەزگانی باجکۆکردنەوە لە وڵاتەکەدا سەرلەنوێ ڕێکبخەنەوە و ڕێژە و جۆری باجەکان زیادبکەن، دەسەڵاتداری ویلایەتەکان و سوپا و فەرماندەران پێگەی خۆیان بەهێزترکرد و کەوتنە خڕکردنەوەی سامانی زۆر لەرێگەی بەرتیل وەرگرتن و گەندەڵی و خۆبەشەریککردن و هەڕەشەکردنەوە، سەرەك خێڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و فیودالی موڵکدار و بازرگانە گەورە پاشکۆکان دەیانویست بەشی خۆیان بپچڕن.

هەوڵدانی دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بۆ سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزاری کشتوکاڵی شکستی هێنا، ئەوەی لە بواری موڵکایەتی زەویدا سوڵتان توانی بەدەستی بهێنی زیادکردنی قەبارەی موڵکەکانی خۆی بوو<١٠١ ل١٥٦>.لە پراکتیکدا ئەوەی روویدا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی و ئەفسەرە دەستڕۆیشتووەکانی سوپا، بەشێکی زۆری زەویوزاری کشتوکاڵیان لەسەر خۆیان تاپۆکرد یان لە رێگەی بەرتیلەوە لەسەر خەڵکی دەستڕۆیشتوو یان نزیکی خۆیانەوە تاپۆیان دەکرد و بە فرت و فێڵ خۆیان لە باجدان دەدزێوە. ئەو زەویانەی ئەمانە دەستیان پێدەگەیشت لە دەوروبەری بەغدا و کەنار رووبارەکان و شارەگەورەکان بوون، کە سوپا بە ئاسانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی بکەن. بە شێوەیەکی گشتی لەسەرەتای سەدەی بیستدا ٣٠% ئەو زەویانەی سوپا دەیتوانی کۆنترۆڵیان بکات موڵکی سوڵتان بوو، ٣٠% موڵکی سەرەك خێڵەکان بوو کە پارێزگاری ناوچەکەیان دەکرد، ٣٠% دەسەڵاتدارە ناوچەییەکان و ٢٠% بەناوی وەقفەوە درابوو بە پیاوە ئایینیە بەهێزەکان <٣٠ ل٢٨٠>.

هەتا شۆڕشی دەستوری لە ساڵی ١٩٠٨، سوڵتان کۆمەڵە کەسێکی دانا بوو، کە پەیوەندی راستوخۆیان بەخۆیەوە هەبوو بۆ کۆکردنەوەی باجەکان. ئەمانە سەرەڕای باجکۆکرنەوە، سوڵتان دەسەڵاتێکی زۆری پێدابوون. دەیانتوانی هەموو دەستگاکانی دەوڵەت لە سوپا و فەرماندەران و خەڵکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بەکاربهێنن بۆ دابینکردنی باج وسەپاندنی رۆڵ و پێگە و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەوانە شێوازی بەکارهێنان و دابەشکردنی ئاوی روبارەکانیان بەکاردەهێنا بۆ فشارخستنە سەر خێڵ و موڵکدار و بەرهەمهێنەرەکان. بەرامبەر بەکارهێنانی ئاو، ئەو خەڵکە دەبوایە وەلایان بە سوڵتان هەبوایە و گوێرایەڵی مەرجەکانی بونایە. بە سودێکی زۆر پارەیان بەقەرز دەدا بە بەرهەمهێنەرەکان، لەباتی خزمەتی سەربازی گەنجەکانیان لە کێڵگە تایبەتیەکانی خۆیاندا کارپێدەکرد. بەخۆڕایی کەشتی و بەلەمەکانی دەوڵەتیان بۆ خۆیان بەکاردەهێنا، سەربازیان بەکاردەهێنا بۆ راکێشانی قەنات و هەڵبەستنی گۆماو و کۆکردنەوەی باج لە بەرهەمهێنەران<٣٠ ل٢٨٢>.

لەدوای ساڵی ١٩٠٨وە حکومەتی گەنجە تورکەکان دەزگایەکی نوییان بۆ کۆکردنەوەی باج پێکهێنا.

بەڵام ئەوە بۆ بەرهەمهێنەران لە زیادبوونی قەبارە و جۆری باج بەولاوە هیچ ســـودێکی نەبوو. لەو شـــوێنانەی لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتدا نەبوو، ئەرکی کۆکردنەوەی باج بە توێژەك لەو ســـەرەك خێڵ و شێخانەی وەلای تەواویان بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەبوو سپێردرا بوو. لەبەرامبەردا ئەمانەدا زاڵ دەکران بەسەر خێڵ و پێکهاتەکانی تردا و باشترین زەوی و سەچاوەی ئاویان پێدەدرا و لە باجدان دەبەخشران. ئەمانە هەتا دەهات رۆڵیان زیادیدەکرد و لەگەڵ دەزگا باجکۆکەرەوەکان و دەســەڵاتدارە خۆجیەییەکان و پیاوە ئایینیەکان رێدەکەوتن. ئەوانە زۆرجار بەپێی خواســتی بازاڕ بڕیاریان دەدا بەرهەمهێنەرەکان چی بچێنن. دواتر ئەو بەرهەمانەیان بەشـەریکایەتی لەگەڵ بازرگانە گەورەکاندا سـاغدەکردەوە و بەشـێك لە قازانجی ئەوەیان دەدا بە ئاغاکانیان. لەکاتی لاوازبوونی دەوڵەتدا دەرفەتیان دەهێنا رێژەیەکی زیاتر بۆ خۆیان بپچڕن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا پاڵپشـــتی تەواوی دەوڵەتیان دەکرد، چونکە دەیانزانی مانەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیوداڵی خێلایەتی گەرەنتی بوو بۆ مانەوەی خۆیان.

دەسەڵاتدارانی عوسمانی چاك لە سروشتی ئەو خێڵانە و ناکۆکی نێوانیان شارەزا بوو. لەرێگەی پێدانی زەوی و ئەرکی کۆکردنەوەی باج پێیان و چەکدارکردنیان، بە ناوی ئایین و پاراســتنی خەلافەتەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە و خێڵی بچوك و پێکهاتەکانیان پێدەکردن.

هەڵبەتە ئینگلیزەکانیانیش ژیرانە هەر وەکو دەوڵەتی عوســـمانی بەردەوام بوون لەو کارەدا و ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتە و ناوچەکانیان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا بەکاردەهێنا<١١٧ل٢٨>.

لەم ناوەش گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەییدا هات، هەتا دەهات لە سیستمێکی قوفڵدراوە بەرەو بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوك و گەورەی کراوەتر دەچوو. لەهەمانکاتدا پیشەسازیی سەرەتایی گۆڕانی بەسـەرداهات.لە شـارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە بە هەزاران شـوێنکاری بچوکی پیشـەیی هەبوو، بەڵام کارگەی هاوچەرخ بە بەکارهێنیانی تەکنك و شـێوازی نوێ، بچوك و کەم و لاواز بوون. لە بەغدا ســـاڵەکانی ١٩١٤ژمارەیەك کارگەی قوماشـــی خوری بچوك هەبوو کە تیایدا مەکینەیان تیادا بەکاردەهێنا. چەندین پیشـــەســـازی ســـەرەتایی هەبوو، لەوانە ١١٦ ئاشـــی ئاو، دوو کارگەی ســـەهۆڵ، ٢٤کارگەی شـــەکر،٣٣ دەباغخانە، دوو کارگەی رۆنی کونجی.عارەق بە خورما یان ترێ بەرهەم دەهێنرا.هەروەها لە موســـڵ بێجگە لەوانە بەرهەمی تری تایبەتی هەبووە ، نمونەی ئەوانە ســـابون و شەڕاب و رۆنی کونجی. چەندین بەرهەمی قوماشی تایبەتی بە ناوچەکە لەو شارانەدا بەرهەم هێنراوە، لەوانە عەگاڵ، توربان،عەبا، بەرماڵ... . پێش شـــەڕی یەکەمی جیهانی، بەغدا ٣١٢ جۆلای تێدا بووە کە بە موعەدەل هەر یەکە دوو تەونی هەبووە. ٣٢ شوێنکاری بەرهەمهێنانی قوناشی ئاوریشم، حەوت کارگەی نەقشـــکردن و بۆیەکردنی تاوی تێدا هەبووە. بەشـــێکی زۆری کەرەســـەی خاوی ئەو پیشـــانە خۆماڵی بوون، بەڵام چونکە بەشی نەکردووە، لە شوێنەکانی ترەوە بەشێکی تریان هاورد کردووە<٣٠ ل٢٨٥\ ٧ ل١٥٥>.

لەم قۆناغەدا گرنگترین رووداو لە ویلایەتەکانی عێراقدا، دۆزینەوە و دەرهێنانی پترۆڵ بوو. ئەم رووداوە وڵاتەکەی بەرەو تایبەتمەندیی دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ برد کە بناغەیەکی نوێی دانا بۆ ئەو مەڵبەندە ئابورییە و دوارۆژی وڵاتەکە.هەتا دەهات لەگەڵ گەشـەکردنی پیشەسـازیدا پێویسـتیی وڵاتە سـەرمایەداریەکان بە سـەرچاوەی وزە زیادیدەکرد. لەگەڵ زیادبوونی ئەو پێویسـتییە، ناوچەیەکی وەکو عێراق گرنگی تایبەتی لایان پەیدا دەکرد<٧ ل١٩٤\ ٢٩ ل٥٤>.

گەڵاڵەبوونی خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان

بەو زەمینە نوێیە هەتا دەهات خاسـڵەتی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسـمانی لەگەڵ ناوەندا جیاوازی تیادا پەیدا دەبوو و لەیەکتر دوور دەکەوتنەوە. لەگەڵ زیادبونی بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهانی لە ناوچەکەدا، مەڵبەندا ئابورییەکان زیاتر بە جیا دەبەسـتران بە بازاڕی جیهان و دەوڵەتی دەرەکی جیاوازەوە. بە هۆی جیاوازی سـەرچاوەی سـروشـتی و کەرەسـەی خاو تیایاندا، تایبەتمەندیی ئابوری تیایاندا زیادیدەکرد و ئەمانەش کاردانەوەی سیاسی و نەخشەی جوگرافیی هەبوو.

لەهەمانکاتدا بەهۆی خراپی رێگەوبان و ناسـەقامگیری و ترسـی رێگەوبان و خاوی گەشـەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی ناوخۆ و لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و هەرێم و ویلایەتەکانی دەوڵەتەکەدا، ئەو ناوچانە هەتا دەهات لە یەکتری و ناوەندی دەوڵەتەی عوسمانییەوە دوور دەکەوتنەوە و هەر بەشێك لەوانە زیاتر بە نزیکترین سەنتەری ئابورییەوە دەبەسترانەوە<١٠١ ل١٦٦>.

شکستهێنان و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی، لەلایەکەوە کۆنترۆڵی دەسـەڵاتی ناوەندی بەسـەر ویلایەتەکاندا لاوازکرد و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات ئەو ناوچانە یەك لە دوای یەك لێیجیا دەبوونەوە. پرۆسەکە بە لەدەستدانی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر دەستیپێکرد و دواتریش لە دەسـتدانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت بە دوایاندا هات. ئەم زەمینە نوێیە چەند خاسڵەتێکی تایبەتی بۆ ئەو ناوچانە دروستکرد:

- نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی لە ناوچەکەدا. لەگەڵ ئەوەی پێش بڵاوبوونەوەی سـەمایەداری جیهانی، بەشـێکی زۆری رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی عوسـمانیدا بوو، بەڵام بە کردەوە ناوچە و ویلایەتەکانی لە بەرژەوەندی داهاتی باج و سامان بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە بەولاوە هیچ بەرژەوەندێکی ئەوتو پێکەی نەبەستبوونەوە و هەتا رادەیەکی زۆر لەیەك دابڕدراو بوون.

لەگەڵ لاوازبوون و شکستهێنانی ئەو دەوڵەتەدا هیچ دەوڵەتێکی تری ناوەندی بەهێز دروست نەبوو کە بتوانێ رێگە بۆ نزیکبوونەوەی ئەو ناوچانە لەیەك و گرتنی رێبازێکی هاوبەش لە نێوانیاندا خۆش

بکات.

نەبوونی بەرژەوەندی هاوبەش و لاوازی پەیوەندی لە نێویاندا و لاوازی و سروشتی قوفڵدراوی خێڵ و ناوچەکان و ململانێی دژواری نێوانیان، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و لەبەرامبەردا بەهێزی لایەنی سەرمایەداری جیهان و هاوپەیمانە خۆماڵییەکانی و بەرژەوەندیان لەو مەڵبەندە نوێیانەدا، زەمینەیەکی لەبار دروست نەبوو بۆ دروستبوونی دەوڵەتێکی نوێ، کە بتوانێ ئەو شوێنانە پێکەوە گرێبدات و جێگەی دەوڵەتی عوسمانی بگرێتەوە.

- ململانێ و گرژی نێوان پێکهاتە و ناوچەکان. ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قورەیش فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ دروستبوون و لەناوچوونی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی راشدین و ئەمەوی و عەباسی. لە دوای شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە، بە درێژایی زیاتر لە ٧٠٠ساڵ چیتر هیچ خێڵ یان بنەماڵەیەکی عەرەب نەیانتوانی دەوڵەتێکی زلهێزی نوێ دامەزرێنن، کە ناوچە عەرەبەکان یەکخات. بە درێژایی ئەو ساڵانە دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە سودیان لەو ناکۆکی و لاوازیە وەرگرت.

لەم قۆناغەشدا بە هەمان شێوەی کۆن پچڕپچڕی و ململانێ و دوژمنایەتی بەردەوام بوو لە نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتە و ناوچەکانی وڵاتە عەرەبیەکاندا. ئەمانە لەلایەن سەرمایەداری جیهانەوە سودی لێوەرگیرا بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکەو دارشتنی پاشەڕۆژی بەپێی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەو دەوڵەتانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی دەوڵەتێکی ناوەندی سەربەخۆ لەو ناوچەیە دروستکەن و رەنگە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیبێت.

- لاوازیی چینوتوێژە نوێیەکان. بەهۆی فاکتەرە بنچینەییەکانەوە، چینوتوێژە نوێیەکان نمونەی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەند و بچوك، بازرگانە خۆماڵیەکان، مسکێن و کرێکاران، پێکهاتەکان، هەروەها بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ بەلاوازی مانەوە. سەرەڕای ئەوانە بەهۆی ئەوەی ئەو ناوچانە لەیەك دابڕراوبوون و لەهەمانکاتدا بەستراببوون بە سەنتەری جیاوازەوە هێندەی تر لاوازی کردبوون. بەهۆی ئەو لاوازیەیانەوە هێندەی تر زەلیلی دەستی سەرمایەداری جیهانی بوون.

ناوچەکانی باکوری ئەفریقا و میسر و لوبنان و فەڵستین و دیمشق و حەلەب و بەسرە... هەتا رادەیکی زۆر لەیەك دابڕاو بوون. ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ زۆر بە خاوی لە نێوانیاندا گەشەی دەکرد، ئەوەی لەو ناوچانەدا بە خێرایی گەشەی دەکرد ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی و وەبەرهێنان و ئیمتیازی دەرەکی بوو. راستە لەپاڵ ئەودا بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی زیادیدەکرد و سەرچاوەی نوێیی وزە و کەرەسەی خاو دەدۆزرایەوە و رۆڵی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکدار زیادیدەکرد، بەڵام ئەوانە لەباتی ئەوەی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەیەك نزیك بکاتەوە بە پێچەاونەوە لەیەك دووری دەخستنەوە.

راســـتە توێژی نوێیی بەرهەمهێنەری پیشـــەیی بچوك و گەورە و چینی ناوەڕاســـت و بچوکی بەرهەمهێنەر و بازرگانی خۆماڵی لە شـــارەکاندا گەشـــەیان کرد. راســـتە ژمارەی جوتیاری موڵکداری بچوك لە لادێکاندا زیادیکرد، کرێکار لە شـارەکان و سـەپان و کرێکاری کشـتوکاڵی ژمارەیان زیادیکرد، ژمارەی فەرماندەران و دەسـەڵاتدارانی خۆماڵی دامودەزگاکانی دەوڵەت و ریزەکانی سـوپا زیادیانکرد، بەڵام هەموو ئەمانە تەنها لە ســـنوری ناوچەکانی خۆیاندا بوون و بازاڕێکی خۆماڵی بچوکیان هەبوو، لەبەر لاوازیان نەیاتوانی پەیوەندی و بەرژەوەندی توندوتۆڵی هاوبەش لەگەڵ ناوچەکانی تردا ببەستن.
- بەستنەوەی سەنتەرەکان بە دەوڵەتی سەرمایەداری جیاوازەوە. کە ساڵی ١٩١٤شەڕی جیهانی دەستی پێکرد، وڵاتەکانی مەغریبی عارەبی لەژێر دەسەڵاتی فەرەنسا بوون، لیبیا لەژێر دەسەڵاتی ئیتاڵیا، میسر ئینگلتەرا، فەرەنســا لە ســوریای گەورە دەســـەڵاتی بەهێزبوو، بەهەمان شـــێوە ئینگلتەرا لە عێراق. لەهەمانکاتدا تورکیای عوسمانی کەوتە بەرەیەك لەگەڵ ئەڵمانیا و مان و نەمانیان لکێنرا پێکەوە.

لەگەڵ ئەوەی ئەمانە ناوچەکانی زیاتر لە یەکتر دوور دەخستەوە، بووە هۆی ئەوەی ببەسترێنەوە بە دەوڵاتی کەپیتالیستی جیاوازی خاوەن بەرژەوەندی تایبەت. راستە هاوپەیمانەکان دوژمنێکی هاوبەشیان هەبوو لە شـــەڕی جیهانیدا، بەڵام هەر یەك لەوانە بەرژەوەندی جیاوازیان هەبوو و هەوڵی مسـۆگەرکردنی پاشـەڕۆژی ئەو بەرژەوەندییەی خۆیان دەدا<٢٤ ل٣٩>. بەسـتنەوەی مەڵبەندەکان بە دەوڵەتی جیاوازەوە فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە ناوچەکانی زیاتر لەیەك دوور خســـتەوە. لەبەر لاوازی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوچەکە و نەبوونی دەرفەتیان لە بڕیاردانی چارەنوس و رێبازی گەشـەکردنی ناوچەکەدا، بڕیاردان لەسـەر چارەنوس و پاشـەڕۆژیان هەتا دەهات زیاتر دەکەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە.

ژێردەستی و پاشکۆیەتی

لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدەوە هەتا ســـاڵی ١٩٠٨، کە شـــۆڕشـــی دەســـتوری لە تورکیای عوســـمانیدا دەستیپێکرد، ململانێی سەرەکی بۆ بڕیاردانی چارەنوسی ئەم ناوچانە لە نێوان دوو رێبازدا بوو. رێبازی یەکەمیان بەردەوامبوون بوو لەسەر سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و دەوڵەتی خەلافەت. ئەمانە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون. بەشێکیان ئەو سەرەك خێڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و دەسەڵاتدارە خۆ جێیانە بوون کە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ سوڵتاندا هەبوو، مان و نەمانیان راستەوخۆ بە مان و نەمانی دەوڵەتی عوسـمانی و سـوڵتانەوە بەسـترابوو.ئەمانە کەوتبوونە دوای دروشـم و بانگەوازەکانی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامییەوە.
بەهۆی لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی و شکستهێنانی لە شەڕەکانیدا و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی بەسەر

ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا و هەروەها زیادبوونی مەیلی سەربەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا، بەشێکی تر دروستبوون. ئەم بەشە دەیانویست هەمان سیستمی فیودالی خێلایەتی بهێڵنەوە، بەڵام خواستیان ئەوەبوو، کە دەوڵەتێکی خەلافەتی هاوبەشی تورك و عەرەب پێکبهێنرێت.

هەڵبەتە بەشێك لە مسکێنەکان ئەو گۆڕانکارییە گەورانەی لە سەد ساڵی دواییدا روویدا بوو بە هەڕەشە لەسەر خۆیان دەزانی. لەبەرئەوەی بەهۆی خاوی گەشەکردنی پیشەسازییەوە دەرفەتی کاری تریان بۆ دروست نەبوو، ترسیان لێ نیشتبوو دەربەدەر و بێ نان و ئاو بین و ببنە کۆیلەی غەیرەدین. بۆیە زۆر لەوانە لە خۆخستنە پاڵ ئەم رێبازەوە بەولاوە هیچ چارێکی تریان نەدەبینی.

رێبازی دووەم، لەم ناوچانەداهەوڵدانی داپچڕین و سەربەخۆیی بوو لە دەستەڵانی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی. ئەمانەش بەسەر دوو بەرەوە دابەشبوون. یەکێکیان بەرەی سەرمایەداری جیهان و چینوتوێژ و پێکهاتەی نزیکبوو لێیانەوە، لە بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ پێکهاتە. ئەمانە لایەنی بەهێزبوون و کۆنترۆڵی مەڵبەندە ئابورییەکانیان کردبوو. لایەنی دووەم چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە نوێیەکان و بازرگانی خۆماڵی و توێژێکی نوێی رۆشنبیر و فەرماندەرانی دەوڵەت و سوپای خەڵکی ئەو ناوچانە بوون. بەشێکی زۆر کرێکار و جوتیاری بچوك و هەروەها بەشێك لە فیودالی موڵکدار و دەسەڵاتی ئایینی بە پەرۆش بۆ چاکسازی کەوتبوونە ئەم بەرەیەوە. ئەمانە لەچاو بەرەکەیتر زۆر لاوازبوون و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و لایەنی دەرەکیشەوە رێگەیان لێدەگیرا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ بەرەی یەکەم هێشتا بەرژەوەندی هاوبەشیان هەبوو لە لاوازکردنی فیودالی خێڵایەتی و چاکسازیی یاسایی و سیاسی و بوژاندنەوەی بازاڕدا. بەشێك لەمانە لە ئەوروپا و میسر پەیوەندی و هاریکاری گەنجانی تورکیان دەکرد.

لەسەرەتادا رێبازی دووەم بوو بە پاڵپشتێك بۆ شۆڕشی دەستوری و پرۆسەی چاکسازی. ئەوەی لێرەدا لای ئەمان گرنگ بوو سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی زیاتر بوو بۆ ناوچەکانیان و لەهەمانکاتدا گۆرینی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی دەوڵەت بوو بە خەڵکانی ناوچەکە خۆی. لەم ناوچانەش بزووتنەوەی دیموکراسی لە رادەربڕین و رۆژنامە دەرکردن و پێکهاتنی چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و پارتی سیاسیدا خۆی بینیەوە.

داواکاریەکانی ئەو ناوچانە بۆ چاکسازی و مافی ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی لەلایەن سوڵتان و حکومەتە نوێیەکەوە رەتکرایەوە و بگرە بە هێزی سەربازی بەتایبەتی لە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا رووبەڕوویان بوونەوە. هاوپەیمانیی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەڵمانیادا، گوژمیدا بە پرۆسەی دوور کەوتنەوەی مەڵبەندی ئابوری و ناوچەکان لە ناوەند. لەلایەکی ترەوە بەهۆی دەستپێکردنی شەڕەوە، هەریەکە لە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان لای خۆیەوە هەوڵی بەهێزکردنی جێ پێی خۆی لەو ناوچانەدا

دەدا.

نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە ناوچە عەرەبییەکاندا، لاوازی بەرژەوەندی هاوبەش و پەیوەندی توندوتۆڵ لەنێوان سەنتەر و ناوچکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا، جیاوازی نێوان ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچانە، ململانێو دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان، هەموو ئەمانە وایکرد وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر ڕێبازی تایبەتی خۆیان بگرن و ببنە کۆڵۆنی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان و لەهەمانکاتدا فەرەنسا و ئینگلتەرا لە ناوچە عەرەبییەکانی تردا بگەڕێن بەشوێن هاوپەیمانی نوێی بەهێزدا. لێرەدا هاوپەیمانەکان، ناڕازی و بزووتنەوەی خەڵکانی ئەو ناوچانەیان قواستەوە و ڕۆڵی شەریفی مەککەیان بەهێزکرد و لەو ڕێگەیەوە جڵەوی بزووتنەوەی سەربەخۆیی ناوچە عەرەب کەوتە دەست ڕەمزە ئایینیەکانی عەرەبی مەککە.

ساڵی ١٩١٥ بە پشتگیری هاوپەیمانان ڕاپەڕینی چکداری عەرەب بە ناوی شۆڕشی بیابانی عەرب لە شام کوژابووەوە، کە بە سەرۆکایەتی شەریفی مەککە بەرپا بوو. زۆربەی سەرەك خێل و موڵکداری فیوداڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و چینوتوێژەکانی کۆمەڵ پاڵپشتیان کرد. توێژێکی کەم لەمانە لە پەنای دەوڵەتی عوسمانیدا مانەوە.

ساڵی ١٩١٤ ئنگلتەرا بەسرەی داگیرکرد، ساڵی ١٩١٧ بەغدا. ساڵی ١٩١٦ ڕێکەوتنامەی سایکس پیکو لە نێوان دەوڵەتانی هاوپەیمان مۆرکرا. بەپێی ئەوە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانییان بە فەرمی لە نێوەن خۆیاندا دابەشکرد.

هەر بەشێوەی ناوچە عەرەبیەکان، چینوتوێژ و پێکهاتەکان لە عەرەب و کورد و پێکهاتەکانی تر لە ویلایەتەکانی عێراقیش کەوتنە جموجۆڵ بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی ناوچەکانیان. گۆێ ڕایەڵ نەبوونی ئینگلتەرا بۆ داواکارییەکانی ئەوانە، چەندین بزووتنەوەی لێکەوتەوە، نمونەی ئەوانە شۆڕشی بیست لە ویلایەتەکانی باشوری عێراق و شۆڕشی شێخ مەحمود لە سلێمانی. هەتا ساڵی ١٩٢١ ئەو ویلایەتانە لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەرەدا بوون. بەهۆی پەرشوبڵاوی و لاوازی چینوتوێژە نوێکان و ململانێ و دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەی ناوچەکەوە لەو ساڵەوە بەدەستی ئینگلتەرا شانشینی عێراق لە سێ ویلایەتە کۆنەکەی دەوڵەتی عوسمانی دامەزرا و یەکێ لە خزمانی بنەماڵەی شەریفی مەککەیان تیادا کرد بە پاشا<٣،٢>. ئەم زەمینەیە عێراقی کرد بە دەوڵەتێك کە تیایدا سیستمێکی سیاسی و ئابوری لاوازی پاشکۆ و دیکتاتۆر جێگیر بێت.

ساڵی ١٩١٨ هێزەکانی شەریفی مەککە بە پاڵپشتی هاوپەیمانان سوریای گەورەیان گرت. چینوتوێژ و هێزە خۆماڵییەکانی سوریا ساڵی ١٩١٩ بانگەوازی سەربەخۆییان کرد و پەرلەمانێکیان پێکهێنا. ساڵی ١٩٢٠ بانگەوازی مەملەکەتی سوریای عەرەبیان کرد، بەڵام هاوپەیمانیان دانیان پێدا نەنا. ئەو ناوچانە بەر فەرەنسا کەوت و کۆنترۆڵی کرد. لەو سەردەمەدا سوریای گەورەیان بەسەر ١٠ وردە دەوڵەتدا

دابەشکرد، لەوانە دەوڵەتی لوبنان، دمشق، حەلەب و دەوڵەتی عەلەوی. ساڵی ١٩٢٢ پێنج لەو دەوڵەتانە لەژێر ئینتیدابی فەرەنسا یەکخران و سوریای ئەمڕۆیان لێ دروستبوو . ساڵی ١٩٢٥خەڵکی وڵاتەکە هەوڵی دانانی دەستورێکی نوێیاندا، بەڵام بۆیان سەری نەگرت. بەهۆی ئەوەوە شۆڕشی سوریای مەزن بەرپا بوو و هەتا ساڵی ١٩٢٧ بەردەوام بوو. ساڵی ١٩٢٨ مەجلیسی شورای سوریا دامەزرا و دوای ساڵێك بڕیار لەسەر دەستوری نوێی وڵاتەکە درا و ساڵی ١٩٣٢ بانگەوازی کۆماری سوریا کرا.

ساڵی ١٩١٨ لوبنانییەکان بانگەوازی حوکومەتی لوبنانی عەرەبیان کرد، بەڵام لەبەرئەوەی وڵاتەکە کەوتە ژێر ئینتیدابی فەرەنساوە، تەمەنی ئەو حکومەتە تەنها سێ رۆژ بوو. ساڵی ١٩٢٠ لوبنان لە سوریا جیاکرایەوە. هەتا ساڵی ١٩٢٦ وڵاتەکە لەژێر ئینتدابی فەرەنسادا بوو. لەو ساڵەدا ئەنجومەنی نوێنەران دامەزرا و دەستوری وڵاتەکەی پەسندکرد و بەنگەوازی یەکەم کۆماری عەرەبی بە ناوی کۆماری لوبنانەوە کرا<١١٧ ل٣٩ \٥٢\٥٣>.

هۆکاری ئەوەی پرۆسەی هەوڵدانی چاکسازی دەستوری و دامەزراندنی سیستمی کۆماری لە لوبنان و سوریادا زوو دەستیپێکرد، بە پلەی یەك بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە لە چیاکانی لوبنان و ناوچە کەنار دەریاکانی سوریا، پێشتر لە زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشەکردنی بازرگانی و شاری بازرگانی بەهێز تیایاندا پەرەی سەند و بەهۆی ئەوەوە پیشەسازی سەرەتایی و پیشەیی و کاری بانکی تیایاندا بەهێز بوو و هەروەها لەچاو ناوچەکانی تردا چینوتوێژ و هێزی نوێیی تیایاندا بەهێزتر بوو.

پێکهاتە ناموسڵمانەکانی ناوچەکە هەر لە کۆنەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە بەرەنگاربوونەوەی زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی. لەبەرئەوەی دواتر فەرەنسییەکان پارێزگاریان دەکردن، بەهەمان ئاستی تورکیای عوسمانی رووبەڕووی سەرکوتکردن و ئاوارەبوون و کۆمەڵکوژی نەبوونەوە. لەبەرئەوە ئەم پێکهاتانە لە دوو رووەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو. یەکێکیان رۆڵی هەوڵدانی چاکسازیی سیاسی و یاسایی و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، دووەمیان رۆڵی گرنگیان بینی لە هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ناوچەکە و بزووتنەوەی ناسونالیستی عەرەبی تیایاندا<٢٩ ل٦٤>.

لە کاتێکدا لە تورکیای عوسمانی توێژێك لە تورك ئاڵای ناسونالیزم و سەربەخۆییان بەرزکردەوە و کەوتنە ئازاردانی پێکهاتە ناموسڵمان و نەتەوەکانی تر، بە پێچەوانەوە لە ویلایەتەکانی سوریای گەورە، پێکهاتە ناموسڵمانەکان بوون رۆڵی گرنگیان بینی لە بزووتنەوەی ناسیونالیستی عەرەبدا. بۆیە شتێکی سەیرنیە، کە دامەزرێنی پارتی بەعسی عەرەبی کریستیان بوو.

چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی سوریای گەورە هێندە بەهێز بوون، کە بتوانن رۆڵی گرنگ لە هەوڵدان بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی و دامەزراندنی سیستمی کۆماری ببینن، بەڵام ئەو توانایەیان بەشی ئەوەی نەکرد، بتوانن سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و سەربەخۆ

دامەزرێنن، بۆیە ئەو وڵاتانە رووبەڕووی دابەشکردن و پاشکۆیی بوونەوە.

فەڵەستین و ئوردن بەشێك بوون لە سوریای گەورە. ساڵی ١٩٢٢ ئوردن بەشێوەی عێراق لەلایەن خزمێکی بنەماڵەی شــەریفی مەککەوە شــانشــینی ئوردن تیایدا دامەزرا و فەڵەســتین هەتا ســاڵی ١٩٤٨ لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەرا مایەوە<٥٢\٥٣>.

شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری لە ئێران و دارمانی دەوڵەتی قاجار

لە ئێران هەر بەچەشـــنی تورکیای عوســـمانی لەم قۆناغەدا باڵانســـی هێزەکان گۆڕان و پرۆســـەی بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوری و دواتر شکستهێنانی روویدا. بەڵام ئێران خاسڵەتی تایبەتی هەبوو لە مێژووی کۆن و پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا. ئەو خاســـڵەتە تایبەتییانە بەشـــێوەیەکی جیاواز لە ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیە ئاوێتەبوو و پرۆسەی گۆڕانکاری تیایدا شێوازێکی جیاوزی گرتەبەر. لێرەدا، پێش ئەوەی باسی دینامیکی گۆڕانکارییەکان بکەین پێویستە گرنگترین ئەوتایبەتییانە لە چەند خاڵێکدا باس بکەین.

دروست نەبوونی توێژێکی رادیکاڵ لە ریزەکانی سوپادا

لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسـمانی لەسـەرەتای سـەدەی بیسـت نزیکەی ١ ملیون چەکداری هەبوو، دەوڵەتی قاجار لەشـــکرێکی نیزامی بچوکی هەبوو. ئەو لەشـــکرە لە ٨ هەزار هێزی کۆســـاك، ٦ هەزار هێزی باشـوور و ٢هەزار لەشـکری شـاهەنشـایی پێکهاتبوو، دواتریش سـاڵی ١٩١٤ لەشـکرێکی جەندرمەی ٦هەزاریان پێکهێنا بۆ کاروباری باج کۆکردنەوە. هێزی کۆســـاك بەهێزترینیان بوو، بەڵام ئەویش لە ژێر چاودێری ئەفســـەری روســـیدا بوو. لەشـــکری باشـــوور لەژێر چاودێری ئینگلیزەکاندا بوو<١٥ ل١٠٤>.

ئەمانە وایکرد، لە ریزەکانی سوپاکانی قاجاردا وەکو دەوڵەتی عوسمانی، دەستە و تاقمی ئەفسـەری بەهێز دروســـت نەبێت، کە بتوانن خۆیان رێکخەن و لەگەڵ چینوتوێژە نوێیەکان هاوپەیمانی بکەن و چالاکانە بەشـداربن لە شـۆڕشـی دەسـتوریدا، بەڵکو بە پێچەوانەوە گوێڕایەڵی شـا و هێزە دەرەکییەکاندا بوون. ســـەرەڕای ئەوە دەوڵەتی قاجار وەکو دەوڵەتی عوســـمانی رووبەڕووی شـــەڕی ناوچەی وەکو بەڵقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا نەبووەوە، کە شـــکســـتی تێدا بهێنێت و ببێتە هۆی بێزاری و نارەزایی ئەفسەرەکانی سوپا، هەروەها راستەوخۆ بەشداری لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا نەکرد.
هەتا سـاڵەکانی ١٩٢٠ سوپایەکی بەهێزی یەکگرتوو لە دەوڵەتەکەدا دروست نەبوو، کە بتوانێ ململانێ ناوخۆکان یەکلابکاتەوە و کۆنترۆڵی ناوچەکان بکات، بەڵام لەو کاتەشـــدا ئەو ســـوپایە بە یارمەتی و پشتگیری ئینگلتەرا دروست بوو.

هێزی چەکداری دەرەکی لایەنێک بوو لە ململانێ ناوخۆییەکاندا

هەتا ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا دۆڕا، هیچ هێزێکی دەرەکی لە تورکیای عوسمانیدا وجودی گەورەی نەبوو و تەرەفێکی کاریگەر نەبوو لە ململانێکانی ناوخۆدا. رۆڵی کاریگەر و وجودی ئەوانە تەنها لە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا بوون، بەڵام لە ئێران ئەمە پێچەوانە بوو.

بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و روسیا لەسەر ئاستی ململانێ جیهانیەکانی ئەوسا هەتا دەهات لەیەك نزیك دەبوونەوە، ساڵی ١٩٠٧ ناوچەی دەسەڵاتیان لە وڵاتەکەدا بە فەرمی لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد و دواتریش لە شەڕی یەکەمی جیهاندا کەوتنە بەرەیەکەوە<١٠٣ ل٢٤>. ناوچەکانی دەسەڵاتیان تەنیا لە رووی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە نەبوو، بەڵکو وجودی سەربازیشیان هەبوو. ئەمە هاریکاری ئەو دوو دەوڵەتەی زیادکرد بۆ کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە و رووداوەکانی بە ئاراستەیەکدا برد، کە لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا بێت. بەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی و زیادبوونی لەشکری ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەدا، دەوڵەتی قاجار لە گوێرایەڵبوون بەولاوە بۆ ئەو دوو دەوڵەتە، هیچی تری لەبەردەمدا نەمابوو. لەهەمانکاتدا ئەوانە بوونە لایەنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی دەستوری و دەرئەنجامەکانیدا <١٠٥ ل٢٨٦>.

سروشتی دژواری ململانێی نێوان باڵەکانی بزووتنەوەی دەستوری

توندڕەویی دەوڵەت و فیوداڵ و دەسەڵاتداری خۆجێیی ناوچەکان، چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان و دەرپەڕاندنیان لە زەویەکانیاندا، وایکرد کە ژمارەیەکی هێجگار زۆر لەوانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە رووبکەنە شارەکان. لەگەڵ ئەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی خۆماڵی گەشەکردنی بەخۆوە بینی، بەڵام توانای نەبوو دەرفەتی کار بۆ ئەو ژمارەگەورە بێکارە دابین بکات، لەبەرئەوە لەشکرێکی گەورەی بێکار لە شارەکاندا دروستبوو.

ساڵی ١٩١٤، ٦٥هەزار کرێکار لە پیشەسازی فەرشدا کاریان دەکرد، ٢٠ هەزار قوماش، ١٥ هەزار لە وەرشە پیشەییەکان و دەوروبەری ٧-٨ هەزار لە کۆمپانیاکانی پترۆڵدا. سەرەڕای ئەوە لە کێڵگە گەورەکانی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کەرەسەی خاوی وەکو توتن و لۆکە، ژمارەیەکی زۆر کرێکاری کشتوکاڵی کاریان دەکرد. بەڵام ئەم دەرفەتی کارانە لەچاو ژمارەی خەڵکی بەتاڵدا زۆر بچوك بوون، بۆیە ژمارەیەکی زۆریان بۆ کارکردن روویان لە دەوڵەتە دراوسێکان کرد. ساڵی ١٩١٤ نزیکەی ١ ملیون ئێرانی بۆ کارکردن ئاوارەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بوون. نیوەی ئەوانە لە ناوچەکانی

قەفقاس و باشوری روسیا کاریان دەکرد<١٥ ل٦٢>.

وەکو پێشتر باسمانکرد لە روسیای قەیسەری لەسەرەتای سەدەی بیستدا بەهۆی چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی کرێکار و جوتیاران لەو وڵاتەدا، شانبەشانی شۆڕشی دەستوری لە وڵاتەکەدا بزووتنەوەی سۆسیال دیموکرات لەناو کرێکاراندا زۆر بەهێزبوو. ئەو بزووتنەوەیە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئەو کرێکارە ئێرانیانە هەبوو، کە لەو وڵاتەدا کاریان دەکرد. لە کاتی گەڕاندنەوەی ئەوانە بۆ ئێران یان هاتوچۆکردنیان، ئەو ئایدۆلۆژیەیان لەگەڵ خۆیان هاورد دەکرد. ئەم چینوتوێژانە شانبەشانی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان لە ئێران، لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا رۆڵێکی گرنگ و گەورەتریان بینی لە بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوریدا.

هەڵبەتە ئەم چینوتوێژانە رۆڵی گرنگیان لە مانەوە و سەرکەوتنی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی ئەوروپای رۆژئاوادا هەبوو، بەڵام لە ئێراندا رۆڵیان جیاوازبوو. لە رۆژئاوای ئەوروپا چینی برژوا زۆر بەهێز و بە تواناتربوو، ئەوانە بوون دەرفەتی کاریان بۆ ئەو کرێکارانە خوڵقاندبوو، کە سەرقافڵەی گۆڕانکارییەکان بوون. ئەگەرچی کرێکاران لە پرۆسەکەدا داوای پچڕینی مافەکانی خۆیان دەکرد، بەڵام ئایدۆلۆژیای رادیکاڵ و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سیستمی سۆسیالیست و دژایەتیکردنی برژوا بەو شێوەیە نەبوو.

لە ئێران چینی برژوای خۆماڵی بەهێز و دەرفەتی کاری زۆر نەبوو، ئەوەی گەشەی دەکرد و بەرەو پێشەوە دەرۆیشت بازرگانی دەرکی بوو. برژوای خۆماڵی ئێران بە بەرهەمهێنەرەکانی شار و لادێ و بازرگانەکانەوە پێویستی پاڵپشتی چینوتوێژەکانی خورەوە بوو بۆ گەشەکردن و دابینکردنی دەرفەتی کاری نوێ بۆ هەزارەها کەسی خەڵکی بێکاری وڵاتەکە<١٥ ل١٩٧>. بۆیە لێرەدا بزووتنەوەی رادیکاڵی چەپ لەم قۆناغەدا رۆڵێکی دووفاقییان لە بزووتنەوەی دەستوریدابینی.

رۆڵی بزووتنەوەی رادیکاڵی لە شۆڕشی دەستوریدا و بەهێز و گرنگ بوو. لەو رێگەیەوە ژمارەیەکی زۆر لە چینوتوێژە کارکەرەکان لە کرێکار و جوتیار و خەڵکانی بێکار بەشداری لەو بزووتنەوەیدا کرد. بەڵام لەهەمانکاتدا باڵێك لەو بزووتنەوەیە رۆڵێکی توندڕەوانەیان هەبوو و خەونی دامەزراندی سۆسیالیزم کەوتبووە کەلەیانەوە و دژایەتی باڵەکانی تری بزووتنەوەی دەستوریان دەکرد. برژوای خۆماڵی ئێران بێجگەلە لایەنی دەرەکی و شا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی، باڵی رادیکاڵیش بووە بەرەی سێیەم دژیان. ئەمە لە لەیەکەوە بووە هۆکاری زیادبوونی ململانێ لەناو ریزەکانی بزووتنەوەی دەستوری و فاکتەرێکی گرنگی تر بۆ لاوازبوون و شکستهێنانی. لەلایەکی ترەوە بووە هۆی ناسەقامگیریی بازاڕی ناوخۆ و لاوازبوونی گەشەکردنی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی و لە بەرامبەردا بەهێزبوونی لایەنی دەرەکی و رێبازی پاشکۆیەتی. لەهەمانکاتدا بووە هۆکاری دروست نەبوونی دەرفەتی کاری نوێ بۆ ئەو خەڵکە بێکار و هەژارەی وڵاتەکە. کەمی دەرفەتی کار و بەرزی

ڕێژەی بەتاڵی کاردانەوەی خراپی هەبوو لەسەر ئەو کرێکار و مسکێنانەی کە کاریشیان دەکرد، چونکە بووە هۆکاری دابەزینی موچە و کەمبوونەوەی داهاتەکانیان<١٥ ل٢١٠>.

رۆڵی گرنگی دەسەڵاتی ئاینی لە ململانیەکاندا

لە کاتێکدا ســـوپا لە تورکیا رۆڵی گرنگ و یەکلاکردنەوەی بینی لە تورکیای عوســـمانیدا، لە دەوڵەتی قاجار دەســـەڵاتی ئایینی نەیتوانی رۆڵی یەکلاکەرەوە ببینی، بەڵام رۆڵی گرنگی بینی لە بەڕێوەچوونی بزووتنەوەی دەستووری و دەرائەنجامەکانیدا.
هەتا کۆتایی ســـەدەی نۆزدە بێجگە لە دروســـتبوونی هەندێ تەیاری فیکری و ئایینی جیاواز لە ئایدۆلۆژیای تەقلیدیی شیعە، بەشێوەیەکی گشتی بەشی هەرە زۆری دەسەڵاتی ئایینی پشتگیری سوڵتان و لایەنی دەرەکی و هێشتنەوەی سیستمی فیودالی خێلایەتیان دەکرد، بەڵام لە کۆتایی سەدەکەدا بەهۆی ئەو گۆڕانکارییانەی لە دەوڵەتەکە و ســـروشـــتی چین و هێزەکاندا روویدا، جیاوازی کەوتە ریزی دەسەڵاتی ئایینیش و دابەشبوون بەسەر چەند باڵێکدا<١٠٥ ل٢٧٨>.
دەســەڵاتی ئایینی شــیعە بە گشــتی بوونە سێ بەشــەوە. زۆرینەیان هەروەکو پێشــتر پاڵپشــتی شــا و سیستمی فیودالی خێلایەتی و مانەوەیان کرد. ئەمانە دژی هەموو چاکسازییەك بوون و دەیانویست بەپێی شــەریعەتی ئیســلام و مەزهەبی شــیعە، وڵات وەکو پێشــتر بەڕێوەببرێت. بەشــی دووەمیان چوونە پاڵی لایەنی دەرەکی و بازرگانی گەورە و فیودالی موڵکداری پاشـــکۆوە. ئەمانە لەگەڵ چاکســـازی و لاوازکردنی دەسەڵاتی شا و بزووتنەوەی دەستوریدا بوون، بەڵام رێگربوون لە دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کە گەرەنتی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە بکات. بەشــی ســێیەمیان بەشــێوەیەکی گشــتی کەوتنە بەرەی شــۆڕشــی دەســتوری و پشــتگیریکردنی برژوای بەرهەمهێنەر و بازرگانە خۆماڵییەکان<٧٠ ل١١٧>.
لەم قۆناغەوە ململانێ لەنێوان ئەم رێبازە جیاوازانەدا لە ریزەکانی دەســـەڵاتی ئایینی شـــیعەی وڵاتەکە دەستیپێکرد و هەتا ئێستا بە شێوازی جیاواز هەر بەردەوامە. ئەو دەسەڵاتە بە هێشتنەوەی پرنسیپەکانی فیودالی خێلایەتی هەمیشە توێژەکانی هەوڵی هاوپەمانیکردنی لەگەڵ چینوتوێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا بەستووە. چاوخشاندنێك بە چۆنیەتی دروستبوونی کۆماری ئیسلامی لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی بیستدا و رەفتارەکانی ئەمڕۆی لە ئێران و ناوچەکەدا ئەوە دەسەلمێنێ<٩٩>.
لەگەڵ ئەوەی بە درێژایی دەســەڵاتی دەوڵەتی ســەفەوی و ئەفشــار و قاجار لە وڵاتەکەدا هەتا کاتی دارماندنی سیستمەکەلە دوای شــەڕی یەکەمی جیهانی، هەمیشــە خێڵە تورکەکان حوکمڕانییان کردووە، بەڵام بەهۆی رۆڵی گرنگی شیعە لە وڵاتەکەدا و دانی ناسنامەیەکی شیعە پێی، کە لەژێر چەتری ئەودا

وڵاتەکە بە یەکگرتویی مایەوە، دەمارگیری نەتەوایەتی لەم قۆناغەدا لە ریزەکانی برژوای ئێران بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی رەگی دانەکوتی<١٥ ل١٩٩>.

ململانێی ئایدۆلۆژی لە نێوان باڵەکانی ناو خودی شـــیعەکان و ململانێی ئایدۆلۆژی بەرەدەوامیان لەگەڵ سوونە و مەزهەب و رێبازە نوێیکاندا لە سەدی نۆزدەدا و سەرەڕای ئەوە بەهێزبوونی ئایدۆلۆژی ســۆســیالیزمی رادیکاڵی بێ بوونی بنەمایەکی ئابوری کەپیتالیســتی بەهێز لە وڵاتەکەدا، ململانێی ئایدۆلوژی لە نێوان باڵ و رێبازە جیاوازەکانی بزوتنەوی دەســتوری زۆر خەســت و دژوارکرد. ئەو ململانێ ئایدۆلوژیە وایکرد، کە بەشــێکی زۆر لە پارت و رۆشــنبیرانی وڵاتەکە لەباتی بە کردەوە و دارشــتنی پرۆگرامی گونجاو لەگەڵ واقعی کۆمەڵگەکەدا کاربکەن، کەوتنە گێژاوێکی ئایدۆلۆژی و بازنەیەکی داخراوی رۆمانســی ســیاســییەوە. راســتە ئەمە بەشــێوەیەکی گشــتی زۆربەی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گرتەوە، بەڵام ئەمە لە ئێران زیاتر بوو<١٥ ل٢١٩>.

تایبەتمەندی لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا

لە ساڵەکانی ١٨٩٠دا وەك پاشکۆیەك بۆ رێکەوتنامەی رویتری ساڵی١٨٧٢، رێکەوتنامەیەك بە ناوی دارسی لە نێوان کۆمپانیایەکی پترۆڵی ئینگلیزی و دەوڵەتی قاجار بۆ دۆزینەوە و دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ کرا. ئەو رێکەوتنامەیە بۆ ماوەی ٦٠ ســاڵ بوو. لەبەرامبەردا کۆمپانیاکە دەبوایە پێشــەکی ٢٠هەزار پاوەندی بدایە بە دەوڵەتی ئێران، هەروەها ســاڵانە ١٦% ی قازانجی ســافی پێبدایە<١٥ ل١٦٠>.

ساڵی ١٩٠٨ پترۆڵ دۆزرایەوە و دوای ساڵێك کومپانیای فارسی- ئینگلیزی بە کەپیتاڵی دوو ملیون پاوەند بۆ ئەو مەبەستە پێکهێنرا.ساڵی ١٩١٢ دەستکرا بە دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوت. لەبەر رۆڵی گرنگ و گەورەبوونی پرۆژەکە، ئینگلتەرا وەکو دەوڵەتێك لەگەڵ کۆمپانیەکەدا بوو بە شەریك.

بۆ پاراســتنی ئاســایشــی کار و بەرژەوەندیی کۆمپانیاکە و بیرە نەوتەکان، کۆمپانیاکە راســتەوخۆ رێکەوتنامەی لەگەڵ فیوداڵ و دەســەڵاتدارانی ئەو ناوچانە بەســت. لە دوای چوار ســاڵ کەپیتاڵی کۆمپانیاکە لە ٢ ملیون پاوەندەوە ساڵی ١٩١٦گەیشتە ٢١ملیون پاوەند<١٥ ل١٦٣>.

دۆزینەوە و دەرهێنان و هەناردەکردی پترۆڵ لەو وڵاتەدا کاریگەری گرنگی هەبوو. یەکەمیان زیادبوونی گرنگی ئێران بوو بۆ ســەرچاوەی وزەی ســەرمایەداری جیهان. دووەمیان بە تایبەتمەندیی وڵاتەکە بوو لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا.

ئەمە لەلایەکەوە بووە هۆکاری ئەوەی وڵاتەکە هەتا دەهات زیاتر پشت بە داهاتی فرۆشتنی پترۆڵ ببەستێت، کە لەلایەکەوە وڵاتەکی زیاتر زەلیلی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و بەرز و نزمبوونەوەی نرخی

پترۆڵ لە جیهاندا کرد. لەلایەکی ترەوە هاتنی کەپیتالێکی زۆر بۆ وڵاتەکە و ئیمتیازدان بە کۆمپانیا بێگانەکان، لە باتی ڕێگە خۆشکردن بۆ گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی و چاکسازی و گەشەپێکردنی کەرتی کشتوکاڵی، کڕینی بەروبوومی دەرەکی زیاترکرد<٧ ل١٦٢>.

لایەنێکی نێگەتیڤی تری ئەو تایبەتمەندییە، ڕێگە خۆشـــکردن بوو بۆ دروســـتبوونی دەســـتەبژێری دەســەڵاتدرانی نوێ، کە لە ڕێگەی کۆنترۆڵکردنی دەســتگای دەوڵەتەوە داهاتێکی زۆری پترۆڵ بکەوێتە دەستیان و لەو ڕێگەیەوە دەسـەڵاتی تاکڕە و و دیکتاتۆریەتی خۆیان بسـەپێنن. پترۆڵ لەباتی ئەوەی ببێتە فاکتەرێك بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوان و ســـەربەخۆ، بوو بە فاکتەرێك، کە پاشـــکۆیەتی وڵاتەکە زیاتر بکات و ڕێگە خۆشبکات بۆ دامەزەاندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسکی دیکتاتۆر.

.

لەگەڵ ئەوەی بەهۆی برسـێتی و كوشـتن و نەخۆشـیەوە زیاتر لە ١ ملیون ئێرانی لە شـەڕی یەكەمی جیهانیدا لەناوچوون، لە نێوان سـاڵی ١٨٩٠-١٩٢٦دا ژمارەی دانیشـتوانی وڵاتەكە لە ٩ ملیونەوە زیادیكرد بۆ ١١،٤ ملیون. بەهۆكاری سروشتی و كۆچكردنی دانیشـتوان لە لادێوە بۆ شـار، لە نێوان سـاڵەكانی ١٨٦٧-١٩١٣ ژمارەی دانیشـتوانی شـارەكان لە٥٩١،٠٠٠ زیادیانكرد بۆ ١،١٨٠،٠٠٠ كەس.

لە نێوان ساڵەكانی ١٨٩٢-١٩٢٢ بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی و پیشـەیی و پیشـەسـازی و بوژاندنەوەی بازرگانی و هەناردەكردنی پترۆڵەوە و زیادكردنی رێژە و جۆری باجەكانەوە، داهاتی دەوڵەت ٣،٤ هێندە زیادیكرد. بەڵام خەرجیی دەوڵەت لەهەمات ماوەدا ٣،٦ هێندەی لێهات. بەمانایەكی تربودجەی دەوڵەت لەو ماوەیەدا بەردەوام كورتی هێناوە<١٥ ل٨٣-٩٢>.

هەتا كۆتایی سـەدەی نۆزدە بێجگەلە توێژی ئۆروسـتوكراتی، دەسـتگاكانی خوێندن و فێربوونی زۆرینەی هاوڵاتیان هەر وەكو كۆن بەدەسـت دەسـەڵاتی ئایینیەوە بوو. بەڵام لەوكاتەوە چینەكانی ناوەڕاست دەستیانكرد بەوەی كە منداڵەكانیان بخەنە قوتابخانە هاوچەرخەكانەوە. لە كاتێكدا ساڵی ١٩٠١ ژمارەی ئەو قوتابخانانە تەنها ٢١ دانە بوون، سـاڵی ١٩٢٤ ژمارەیان گەیشـتە ٣٢٨٥ قوتابخانە. سـاڵی ١٩٠١ تەنها ١% دانیشتوان تونای خوێندن و نووسینیان هەبوو، بەڵام ساڵی ١٩٢٤ گەیشتە ١٠%<١٥ ل١١٦>.

لە نێوان سـاڵەكانی ١٨٦٠-١٩٢٦ هاوردەكردنی ئێران لە ٢،٥ ملیون پاوەندەوە زیادیكرد بۆ ١٢،٢ملیون. بەڵام هەناردەكردن لە ١،٥ ملیونەوە زیادیكرد بۆ ٢٢،٢٤ ملیون. زیادبوونی هاناردەكردن بەو قەبارە مەزنە بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەكە ناگەڕێتەوە، بەڵكو بەرێژەی یەكەم بۆ دەرهێنان و هەناردەكردنی پترۆڵ دەگەڕێتەوە. ئەمە بووە هۆكاری ئەوەی كە سـەنگی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەوە بە بەردەوامی لە زەرەری وڵاتەكەدا بێت. ئەو زەرەرە ساڵی ١٨٦٨ یەك ملیون پاوەند بوو، بەڵام ساڵی ١٩٢٦ زیادیكرد بۆ ٨،٦٢ ملیون<١٥ ل١٥٧>.

هەر وەك پێشـتر دوای سـاڵی ١٩٠٠، قەرزكردن و ئیمتیازاتی بێگانە لە وڵاتەكەدا لە زیادبووندا بوو. سـاڵی ١٩١٤ وەبەرهێناناتی(استثمار) روسیا لە وڵاتەكەدا گەیشـتە ٧،١ ملیون پاوند و ئینگلتەرا ٧،٩ پاوند. بەڵام هەتا دەهات رۆڵی ئابوری ئینگلتەرا لەچاو روسـیادا زیادی دەكرد. بەهۆی زیادبوونی داهاتی ئێران بەهۆی داهاتی پترۆڵەوە، سـاڵی ١٩٢٠ روسـیا تەنها ٧٥٠هەزار پاوند قەرزی لای ئێران مابوو، ئینگلتەرا ٤ ملیون پاوند. دوای شۆڕشی ئوكتوبەر لە روسیا، ساڵی ١٩٢٥ دەوڵەتی سوڤیەت لە قەرزەكانی ئێران خۆشبوو. قەرزەكانی ئینگلتەرا هاتبووە خوارەوە بۆ ٢ ملیون پاوند<١٥ ل١٦٥>.

گرێبەستی توتن، کە ساڵی ١٨٨٩ لە نێوان کۆمپانیا ئینگلیزییەکان و دەوڵەتی قاجار هەوڵی مۆرکردنی درا، بووە فاکتەرێك بۆ راپەڕینی خەڵك دژی مۆنۆپۆڵی بێگانە بەسەر وڵاتەکە و حوکمی رەهای دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قاجار. لەو رۆژەوە پرۆسەی چاکسازی سیاسی و ئابوری لە دەستی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتییەوە کەوتە دەست چینوتوێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە.

گرێبەستی توتن، بزووتنەوەیەکی جەماوەری گەورەی بەناوی بزووتنەوەی توتن لێ دروستبوو. ئەو بزووتنەوەیە بناغەی بۆ بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوری ساڵی١٩٠٦ دانا. ناڕازی و راپەڕینی خەڵکی شارە گەورەکانی وڵاتەکەی گرتەوە، لەوانە تاران، تەورێز، شیراز، ئەسفەهان و مەشهەد، کە ناوەندی بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن بوو<١ ل٤١>.

بەشێوەیەکی گشتی خەڵکی شارەکان بەم بزووتنەوەیە هەستان. چینوتوێژەکانی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەڕاست و خوارەوە، پیشەیی و بازرگانی خۆماڵی و کاسبکاران، کرێکاران و هەژارەکانی ناو شارەکان رۆڵی سەرەکیان تیادا بینی. بەڵام ئەو لایەنانەی کە سەرکردایەتی بزووتنەوەکەیان کرد بەشێکی زۆری دەسەڵاتی ئایینی(علوما) و بازرگانە گەورەکان بوون.

ئەگەرچی بازرگانە گەورە پاشکۆکان لە زۆر رووەوە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا ئینگلیزەکان هەبوو، بەڵام هەوڵدانی مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن لای ئەو کۆمپانیایانە زەرەرێکی ئابوری گەورەی لێدەدان و رۆڵیانی بەتەواوەتی لاوازدەکرد<١٠٥ ل٢٧٨>.

علوما بە گشتی هەمیشە دۆستی شا و پارێزەری سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بوون، بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی سەدەکە و پرۆسەی چاکسازی و گۆڕانی سروشت و هاوسەنگی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و هاتنە ناوەوەی بیروڕای سیکۆلاریزم، لە کۆتایی سەدەکەدا ململانێی خستە ناو ریزەکانیانەوە و ترسیان لێ نیشت، کە بەتەواوەتی دەسەلاتیان لەدەست بچێت. بۆیە چاوەڕوانی دەرفەتێکیان دەکرد، کە لە رێگەیەوە بتوانن هاوپەیمانی نوێ بۆ خۆیان بدۆزنەوە و فشار بخەنە سەر شا، کە سنورێك بۆ گۆڕانکارییەکان دابنێت. سەرەڕای ئەوەی توێژێك لە دەسەڵاتی ئایینی لە بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن تێوەگلاو بوون، بەشداریکرن لە بزووتنەوەی توتندا دەرفەتێکی باش بوو بۆیان، کە لە رێگایەوە سەر لەنوێ بگەڕێنەوە مەیدانی ململانێی سیاسی و ئایدۆلۆژی.

علوما و بازرگانە گەورەکان دەستیان بەسەر شارەکان و جموجۆڵی بازرگانیدا گرت بوو، کەس نەبوو شان لە شانیان بدات. ئەمانە وایان لێهاتبوو کە حساب بۆ دەوڵەت نەکەن. لەبەر توانای بێسنووری ئابوری و دەسەڵاتیان. ئەمان بوون ناوچەکانیان بەڕێوەدەبرد و بێ پاڵپشتی ئەمان، دەوڵەت کاروباری بۆ بەڕێوە نەدەچوو.

دەسەڵاتی ئایینی تەنها رێکخراوی سەرانسەری و یەکگرتوو بوو لە وڵاتەکەدا کە لە رێگەی مزگەوت و تەکیە و قوتابخانە ئایینیەکانەوە بتوانن دەنگی خۆیان بگەیەنن بە زۆربەی شوێنەکانی

وڵاتەکە و لەو ڕێگەیەوە دەنگی ناڕەزایی خەڵك بقۆزنەوە. لەم ڕێگەیەوە توانیان هێزی خۆیان نیشانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و لایەنی دەرەکی بدەن.

ساڵی ١٨٩٢عولەما سەرکردایەتیکردنی بزووتنەوەیەکەیان کەوتبووە دەست. لەو ساڵەدا مانگرتن و خۆپیشاندان و بازاڕداخستن لە شارەکاندا هەتا دەهات زیاتر بڵاوبۆوە. عولەما و بازرگانە گەورەکان وەفدێکی هاوبەشیان بۆلای شا رەوانەکرد و بە پشتگیری روسیا ناچاریانکرد رێککەوتننامەی توتن هەڵوەشێنێتەوە. بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکەوە، ئێران ناچارکرا کە ٥٠٠ هەزار پاوەند غرامە بدات بە کۆمپانیا ئینگلیزییەکە. بۆ دانی ئەوە دەوڵەتی قاجار قەرزێکی نوێی کرد، کە باری وڵاتەکەی قورسترکرد<١٠٥ ل٢٤٤>.

سەرکەوتنی بزووتنەوەی توتن زەرەرێکی کاتی گەیاندە بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا لە وڵاتەکەدا. لە بەرامبەردا قازانجی هەبوو بۆ روسیا و دەستەبژێری دەسەڵاتی دەوڵەتی زیاتر ناچاری دەستی ئەو دەوڵەتەکرد. لە ڕێگەی سەرکەوتنی بزووتنەوەکەوە عولەماکان توانییان سەرلەنوێ پێگەی خۆیان لە دەوڵەتی قاجار بەهێز بکەن. بەڵام ململانێی ناوخۆیان هەر بەردەوامبوو. بەپێی بەرژەوەندی باڵە جیاوازەکانی، دابەشبوون بەسەر بەرەی روسیا و ئینگلتەرادا. توێژێك لێیان کەوتنە بەرەی چینوتوێژەکانی برژوای ناوەند و بچوکی بەرهەمهێنەری شار و لادێکان و تاجیرە خۆماڵی و رۆشنبیرەکان و داوای چاکسازیی سیاسی و یاساییان دەکرد و بوونە باڵێکی گرنگی بزووتنەوەی دەستوری<١٥ ل٢٠٨>.

ناچارکردنی شا، کە ئەو گرێبەستە هەڵوەشێنێتەوە، چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی بەهێزترکرد، زیاتر بڕوایان بەخۆ پەیداکرد و ترسیان لە جەبەرووتی شا و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی شکا. لەپاڵ بەردەوامی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گەشەکردنی جموجۆڵی فینانس و بازرگانی دەرەکیدا، پیشەسازی سەرەتایی و بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی ناخۆ، بوژاندنەوەی زیاتری بەخۆوە بینی. چەندین کۆمپانیای نوێی خۆماڵی دروست بوون. نمونەی ئەوانە کارگەی شەکر، پیشەسازی قوماشی ئاوریشم، قوماشی لۆکە، فەرش، راکێشانی کارەبا، چاپکردنی کتێب و رۆژنامە<١٠٥ ل٢٨٤>.

بوژاندنەوەی ئابوری ناوخۆ، رۆڵی چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی لە پرۆسەی چاکسازیدا زیادکرد و جڵەوی چاکسازی کەوتە دەستیانەوە. لەسەرەتای سەدەی بیستدا زۆرینەی خەڵك دەستی شت بوو لەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بتوانێ یان خواستی چاکسازی هەبێت، بۆیە ڕێڕەوی بزووتنەوەکە لە داواکاریکردنەوە بۆ چاکسازی، گۆڕدرا بۆ هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری سەربەخۆ و روخاندنی دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵایەتی و نەهێشتنی مۆنۆپۆڵی هێزی دەرەکی. چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی پێکهێنرا، لەوانە رێکخراوی پاراستنی پیشەسازی ناوخۆ و چەندین رێکخراوی پیشەیی بەرهەمی جیاواز. چەندین رۆژنامە کە دوای گۆڕانکاریان دەکرد

دەرکرا، لەوانە ئەخبار لە ئەستەنبوڵ ، قانون لە لەندەن، تەربیەت لە تاران و هیمەت لە تەورێز. ئەندامی ئەم رێکخراوانە و خوێندەواری ئەو رۆژنامانە بە پلەی یەکەم رۆشنبیر و خوێندەوارانی چینەکانی ناوەڕاست بوون. ئەم رێکخراوانە هێندە ناوبانگیان زیادیکرد، کە بەهۆیەوە هەزارەها لە رۆڵە رۆشنبیرەکانی بنەماڵە ئۆروستۆکراتییەکان چوونە پاڵیان.

لە دوای بزووتنەوەی توتن هەتا ساڵی ١٩٠٦ هیچ چاکسازییەکی ئەوتۆ لە یاسا و دامودەستگاکانی دەوڵەت روویندا. دەتوانین ئەو ساڵانە دابنێین بە ماوەی خۆئامادەکردن و داڕشتنی پلان و خۆرێکخستنی چینوتوێژ و هێزە نوێیەکان بۆ خولێکی تری هەوڵدان لە پێناوی گۆڕانکاری ریشەیی گەورەتر. ماوەی ململانێ لە پێناوی گەلاڵەبوونی بنەماکانی شۆڕشی دەستوری و لەهەمانکاتدا دوورکەوتنەوەی دەوڵەتی قاجار لە چاکسازی و لەدەستدانی تەواوی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو دەوڵەتە<١ ل٤١>.

ساڵەکانی ١٩٠٤\١٩٠٥ بەهۆی بەردەوامبوون لەسەر هەمان رێبازی پاشکۆیەتی و شکستهێنیان، شەپۆلێکی نوێی قەیرانی ئابوری رووبەڕووی وڵاتەکە بۆوە. دەوڵەت چیتر توانانی نەما قەرز و خەرجی قەرزەکانی بداتەوە و بەرەو نابوت بوون دەچوو. بۆ تێپەراندنی ئەو قەیرانە، پۆستی وەزارەتی دارایی وڵاتەکە درایە دەست پسپۆرێکی بەلجیکی.

بۆ چارەسەرکردنی کورتهێنانی بوجە، حوکمەت بڕیاری چەند چاکسازێکیدا، کە بەکردەوە تەنها باری خەڵکی قورستر دەکرد. لەبەرئەوەی دەرەقەتی بازرگانە گەورە و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ و کۆمپانیا بێگانەکان نەدەهاتن، ئەوەی توانایان بوو بیکەن بڕیاری زیادکردنی رێژەی باج بوو لەسەر بەرهەمهێنەران و بازرگانی خۆماڵی و کاسبکارەکانی شار، مسکێن و جوتیار و مەلاکی بچوکی لادێکان. بەهۆی ئەو قەیران و چاکسازییانەو قۆرخی بازاڕ لەلایەن بازرگانە گەورەکانەوە، نرخی کەلوپەل لە بازاڕدا بەرادەیەك بەرزبۆوە، کە چیتر بۆ خەڵکی عامە لە کڕین نەدەهات. نرخی نان بە رێژەی ٩٠% و شەکر ٣٣% زیادیکرد، کە ئەوانە قووتی سەرەکی زۆرینەی خەڵك بوون<١ ل٤٢>.

بەهۆی ئەمانەوە ساڵەکانی ١٩٠٣\١٩٠٤ چەندین راپەڕین لە شارە گەورەکاندا روویدا. خەڵکی، سەرەك وەزیرانی بە بەرپرسیاری ئەو قەیرانانە دەستنیشان کرد و تۆمەتی نۆکەرایەتی بێگانەیان خستە پاڵی. ساڵی ١٩٠٤ لە باکۆ یەکەم رێکخراوی سۆسیال دیموکراتی ئێرانییان بونیادنا. لەهەمان ساڵدا ئەو رێکخراوە هەندێ لە ئەندامە چالاکەکانی رەوانەی تەبرێز کرد و تیایدا گروپی موجاهیدینی رادیکاڵیان دروستکرد. ئەو گروپە دەقاودەق پرۆگرامی بەلشەفی روسەکانی وەرگێرابوو و کردبوویان بە پرۆگرامی خۆیان. وەجبەیەکی تری کرێکاران لە قەوقاسەوە نێردرانەوە بۆ تاران و لەوێ رێکخراوی سۆسیال دیموکراتیان رێکخست. ژمارەی چالاکەوانی گروپی موجاهیدنی تەبرێز گەیشتە نزیکەی دوانزە هەزار کەس و رۆژنامەیەکیان بەناوی (موجاهیدین) دەرکرد.

هەر ساڵی ١٩٠٤ گروپێکی لیبراڵی مەیل راستڕەو بەدەستی هەندێ توێژی گۆڕانخوازی بازرگانە

گەورەکان و فیودالّی مولّکدار و چاکسازیخوازە رۆشنبیرە گەنجەکانی ئوروستۆکرات دروست بوو. ئەمانە هەتا رادەیەك دژی دەسەلاتی رەها و مۆنۆپۆلی بێگانە بوون و پشتگیری بزووتنەوەی دەستورییان دەکرد.

ساڵی ١٩٠٥ گروپێکی لیبراڵ دروست بوو. دەتوانین بڵێین ئەمانە یەکەم رێکخروای برژوای نیشتمانی بوو لە ئێران. چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەند و بچوك و بازرگانە خۆماڵیەکان لەدەوری کۆبونەوە. توێژێك و چەند کەسایەتێکی چاکخوازی عولەما رۆڵی گرنگیان تیدا دەبینی. داوای دانانی دەستورێکی عیلمانی و ئاسانکاریان دەکرد بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و چاکسازی لە مولّکایەتی زەویوزار. داوای نەهێشتنی حوکمی رەها و مۆنۆپۆلی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەرەکیان دەکرد.

ساڵی ١٩٠٥ بزووتنەوەکە گەیشتە ئاستێکی بەرزتر و زۆربەی شارە گەورەکانی گرتەوە. بازرگان و کاسبکار و بەرهەمهێنەرەکان لە شارەکادا و بەتایبەتی لە تاران کەوتە مانگرتن و داخستنی دوکان و کارگە و شوێنکارکانیان. کرێکاران و هەژارانی شار و رۆشنبیران و عولەما چاکسازیخواز و مەلا هەژارەکان و قوتابییە ئاینیەکان هاتنە پاڵیان<١٥ ل٢١٠>.

لەتاران نزیکەی ١٤ هەزار کەس لە ژن و پیاوی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و رۆشنبیران و پیاوە ئایینییەکان بەشدارییان لە راپەرینەکەدا کرد. زیاتر لە ٥٠٠ چادریان لە مەیداندا هەڵدا. بازرگان و پیشەییەکان بە خواردن و چادر و پارە و پێداویستی تر پشتگیریان کردن.

عولەماکانی قوم، داواکاری خەڵکیان لە پەیامێکدا دارشت و خستیانە بەردەمی شا. داواکارییەکانیان بریتی بوو لە:

- گۆرینی سەرەك وەزیران.
- رێگەدان بە گەرانەوەی ئەو عولەمایانەی ئاوارەی دەرەوە کرابوون.
- دەرکردنی یاسایەك بۆ پاراستنی سەر و مولّك و ماڵی خەڵك.
- دامەزراندنی ئەنجومەنێکی نوێنەرانی نیشتمانی و دانانی دەستور بۆ وڵات.

هاواریان بردە بەر قونسوڵخانە بێگانەکان لە تاران. قونسوڵخانەی ئینگلتەرا پاڵپشتی خۆی بۆ نارەزایی خەڵك پیشاندا، بەڵام قونسوڵخانەی روسیا دژیان وەستانەوە و پشتگیری خۆیان بۆ شا و حکومەتی قاجار دەربری. هۆکاری پشتگیری ئینگلتەرا بۆ بزووتنەوەی دەستوری لەلایەکەوە دەگەرایەوە بۆ ئەوەی کە لای ئەوان سیستمی بەرێوەبردنی فیودالّی رێگربوو لە گەشەکردن و بوژاندنەوەی بازاری سەرمایەداری و بەستنەوەی بازاری ئێرانی پێوەی. لەلایەکی ترەوە رەنگە ئەگەر ئەو بزووتنەوەیە سەری بگرتایە و واقعێکی تر دروست ببوایە، ئەوان بیانتوانیایە بە ئاسانتر مامەڵە لەگەڵیدا بکەن، وەکو مامەڵەکردن لەگەڵ سیستمێکی داخراوی وەکو قاجار. لەهەمانکاتدا بەسەرکەوتنی ئەوە دەیانتوانی رۆڵی روسیا لە

وڵاتەکە لاواز بکەن. باڵویزخانەی دەوڵەتی عوسمانی بێلایەن وەستا و رۆڵی ناوبژیکەری دەبینی.

مانگی هەشتی ١٩٠٦ شا رازی بوو بە داواکارییەکان و بەڵێنیدا ئامادەکاری بکرێت بۆ دانانی دەستور و پێکهاتنی کابینەیەکی نوێ. بریاری هەڵبژاردنی ئەنجومەن درا، کە لە نوێنەرانی بەشێك لە چین و توێژەکانی کۆمەڵگە پێکبێت، لەوانە پیاوانی بنەماڵەی شا، رۆشنبیران، عولەما، سەرکردەکانی خێڵاکانی قاجار، ئەشراف و نوبەلا، فیوداڵە موڵکدارەکان، بازرگانە گەورەکان، پیشەیی و خاوەن پیشە و بازرگان و کاسپکاران و هەروەها ئەو جوتیارانەی کە قیمەتی موڵکەکانیان لە (٢٠٠) پاوند زیاتر بوو<٣٠ ل٢١٤>.

ئەنجومەنی شورای میللی ساڵی ١٩٠٦ پێکهێنرا و ساڵی ١٩٠٧ دەستوری وڵات لەلایەن ئەنجومەنەوە پەسندکرا. زۆربەی بەندەکانی دەستور کۆپییەکی دەستوری بەلجیکا بوو کە ساڵی ١٨٣٠ بۆ ئەو وڵاتە دانرابوو. بەهۆی فشاری عولەماوە بۆئەوەی دەستورەکە لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا بگونجێت هەندێ گۆڕانی تیاداکرا و بەندی نوێی بۆ زیادکرا. بۆ ئەو مەبەستە کۆمیتەیەکیان لە پێنج پسپۆری ئایینی پێکهێنابوو. کاری ئەوانە کۆنترۆڵکردنی بەندەکانی دەستور بوو، کە بە بەپێچەوانەی شەریعەتەوە نەبێت. بەندەکانی ئەم دەستورە لە دەستوری دەوڵەتی عوسمانییەوە نزیك بوو.

دانانی دەستور هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ پێشەوە. دەستور رێگەی بۆ دانان و کارپێکردنی یاسا خۆشکرد. ئەو یاسایانە ئاسانکاری و دەرفەتی بۆ گۆڕانکاری رەخساند. سنورێکی یاسایی دانا بۆ چۆنیەتی دانان و رۆڵ و دەسەڵاتەکانی شا و حکومەت. ئەنجومەن هەتا رادەیەك مافی چاودێریکردنی کاروباری حکومەتی پێدرابوو. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئەم دەستورە کەم و کوڕی زۆری تێدابوو، کە پێویستی بە گۆڕانکاری دەکرد.

- بەپێی ئەو دەستورە، ئەنجومەن و شا وەك یەك مافی دانان و پەسندکردن و لەغوکردنی یاساکانیان هەبوو. شا هەموو کاتێك دەرفەتی ئەوەی هەبوو، کە رێگری لە دانانی یاسایەك بکات کە لە بەرژەوەندی و خواست خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدارا نەبوایە.

- ژمارەیەکی زۆر لە یاساکان لەسەر بنەمای ئەخلاقی و ئایینی دارێژرابوو، کە زۆرجار لەلایەن دەزگا ئایینی و قەزاییەکانەوە لێکدانەوەی جیاوازیان بۆ دەکرا. دەتوانرا پێچ و پەنایان تیادا بکرێت و لە کەیسێکەوە بۆ کەیسێکی تر بەکارهێنانیان جیاوازی تێکەوێت.

- تەنها ٥% خەڵکی وڵات مافی خۆ هەڵبژاردن و دەنگدانی هەبوو.

- دەستور ماف و بەرژەوەندی هەموو هاوڵاتانی وەك یەك نەدەپاراست.

- بەپێی دەستور مەزهەبی شیعە ئایینی فەرمی دەوڵەت بوو. وەزیرەکان دەبوایە شیعە بوونایە<١٠٥ \ ١ \١٥>.

دوابەدوای رووداوەکانی ساڵی ١٩٠٦ ژمارەی رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی هەتا دەهات

زیادی دەکرد. لەسەرەتادا لە شارەکانی باکور دروست بوون و دواتر پلیاندا بۆ ناوەڕاست و باشور. ساڵی ١٩٠٨ ژمارەیان گەیشتە ١٤٠ دانە. ئەو ڕێکخراوانە لەناو ریزی هەموو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی وڵاتدا دروست بوون و نوێنەرایەتی ئەوانیان دەکرد و هەوڵی پچڕینی مافەکانی ئەوانەیان دەدا. ئازادی رادەربرین و دەرکردنی رۆژنامە و چاپەمەنی بە ڕێژەیەکی زۆر زیادیانکرد. لە پێش شۆڕشی دەستوریدا تەنها ٦ رۆژنامە دەردەچوو، بەڵام لەو ساڵەدا ژمارەیان گەیشتە ٩٠ دانە. ئەو رۆژنامانە ئۆرگانێك بوون بۆ دەربرینی را و داواکاری و مافی چینوتوێژ و پێکهاتە جیاوازەکانی کۆمەڵ<١٥ ل٢١٨>.

هەروەك دابەشبوونی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە لە چەند بەرەیەکدا، ئەندامانی ئەنجومەنی شورای میللی بە هەمان شێوە دابەش بوون بەسەر دوو بەرەی سەرەکیدا. بەرەی کۆنسەرڤەتیڤ لە نوێنەرانی فیودالی مولکدار و بازرگانە گەورە پاشکۆکان و بەشی زۆری دەسەڵاتی ئایینی و کاربەدەستانی دەوڵەت و سەربازی پێکهاتبوون. ئەمانە رێگر بوون لە چاکسازی رەگو ریشەیی. بەرەی دەستوری نوێنەرایەتی چینوتوێژە نوێیەکانیانی دەکرد و هەوڵی بەردەوامی پێدانی چاکسازی یاسایی و دەستوری دەدا.

بەرەی دەستوری لە دوو باڵ پێك هاتبوون. رادیکاڵەکان و مۆدێراتەکان. مۆدێراتەکان هەوڵی چاکسازی لەسەرخۆی هەنگاو بە هەنگاویان دەدا. نوێنەرایەتی چین و ناوەڕاست و خوارەوەی برژوای بەرهەمهێبەر و بازرگانە خۆماڵیەکان و رۆشنبیران و کاربەدەستانی خوارەوەی دەوڵەت و عولەما لیبراڵەکانیان دەکرد. رادیکاڵەکان لە ریزی کرێکاران و بێکار و ئاوارەی وڵاتەکەدا بەهێز بوون و لەژێر کاریگەری سۆسیال دیموکرات و بیروڕای بەلشەفیکدا بوون. ململانێی ئایدۆلۆژیی و سیاسی توند لە نێوان ئەم دوو باڵەدا هەبوو، کە بەرەی دەستوری لاواز دەکرد و بەرەی کۆنسەرڤەتیڤەکانی بەهێزتر دەکرد<١٠٥ ل٢٩٠>.

بێجگەلە ململانێی توندی ناو ئەنجومەنی شورا هەندێ گرفت و قەیرانی تر روویدا، کە بووە کۆسپ لە رێگەی بەهێزبوونی کاری دەستوری و دواتر شکستهێنانی. رێکەوتنامەی ساڵی ١٩٠٧ی نێوان روسیا و ئینگلتەرا بۆ بە فەرمی دابەشکردنی وڵاتەکە لە نێوانیاندا، رۆڵی ئەوانەی لە وڵاتەکە زیاتر کرد و بووە هۆکاری ئەوەی زیاتر لە جاران بتوانن راستەوخۆ دەست لە کاری پەرلەمانی و حوکمرانی وڵاتەکە وەربدەن. سەرەڕای ئەوە لاوازی و دابەشبوونی دەستورخوازان بەسەر باڵی جیوازدا وای لێکردن، کە هەر لایەکیان پاڵ بدەن بەلای یەکێ لەو دەوڵەت و هێزە دەرەکییانەوە و لە کۆتاییدا بووە هۆکاری ئەوەی بەرەی کۆنسەرڤەتیڤ بەهێزتر بێت.

زیادڕۆیشتن و هەڵپەی بەشێك لە دەستورخوازان لە پرۆسەی چاکسازیدا و پەلەکردن لە بەگەڕخستنی بەندەکانی و دەرچوون لە سنووری دەستور و هەوڵدانی هەندێ باڵ بۆ گۆڕانکاری

رادیکاڵیانه له وڵاتهکهدا، ترسـی زیاتری خسـته ریزی کۆنسـهرڤهتیڤهکان و پاڵی پێوهنان که له شـا و پاشماوهی فیوداڵی خێڵایهتی و لایهنی دهرهکی نزیکبنهوه. دژایهتی کردنی برژوای نیشتمانی و رێگرتن له بههێزبوونی پیشـهسـازی خۆماڵی لهلایهن رادیکاڵهکان، ههروهها دژایهتیکردنی تهواوی بهرژهوهندی بازرگانی گهوره و فیوداڵه موڵکدارهکان، دوژمنی بزووتنهوهی دهستوری بههێزکرد و یهکی خستن.

ململانێی توندی نێوان ئایدۆلۆژی رادیکاڵی چهپ و توێژهکانی دهسـهڵاتی ئایینی و لاوازی ههموو چینوتوێژه نوێیهکانی کۆمهڵگه بۆ دانی ههنگاوی عهمهلی له بههێزکردنی بنهمای ئابوری و سـیاسـی وڵاتـهکـهدا، ئـهو ململانێ ئـایدۆلۆژییـهی بـههێزکرد و ململانێکـهی تـهنیا لـه بـازنـهی لێدوان و دهمـهتـهقێ هێشـتـهوهو دووری خسـتنـهوه لـه کارکردن بۆ زهمینه خۆشـکـردن بۆ گۆڕانکاری که لـهگـهڵ واقعی کۆمهڵگهکهدا بگونجێت. لهباتی دانانی پلان و پرۆگرام بۆ گۆڕانکاری، بهشێکی زۆر لهوانه و بهتایبهتی گهنجه رۆشنبیرهکانی خسته گێژاوی رۆمانسی سیاسییهوه<١ ل٤٩>.

له کاتێکدا شۆڕشـی سیاسـی و کاری پهرلـهمانی له وڵاتهکانی رۆژئاوای ئهوروپادا چهندین سـهدهی خایاند و ههنگاو به ههنگاو چاکسازی سیاسی و یاسایی تیایاندا رویدا، بهشێك له بزووتنهوهی دهستوری ئێران دهیانویسـت بێ خۆشـکردنی زهمینهی پێویسـت، سـیسـتمی پهرلهمانی ئهوروپی داتاشـن و رۆڵی شـهریعهتی ئیسـلامی بهتهواوهتی نههێڵن و له ماویهکی کورتدا و بهچهند بڕیارێك بیسـهپێنن. ئهمانه دهسهڵاتی ئایینی و رێژهیهکی زۆری خهڵکی ترسان و خستنیه بهرهی دوژمنانی شۆڕشی دهستورییهوه.

ململانێی نێوان بهرهکانی ئهنجومهنی شورا ههتا دههات زیادیدهکرد و توندوتیژتر دهبوو، بهرادهیهك بۆ سـهپاندنی بۆچونیان کهوتنه بهکارهێنانی هێز و یهکتر کوشـتن. لهم زهمینهیهدا وڵاتهکه سـهرلهنوێ کهوته ئاژاوه و شـهپۆلێکی نوێی شـهڕی ناوخۆوه. له غیابی دهسـهڵاتێکی ناوهندی بههێز که بتوانی ژیان و مـاڵ و موڵکی خـهڵك و ئـاسـایشـی وڵات بپـارێزێت، لایـهن و بـاڵـهکـانی پـهرلـهمـان لـه پێنـاوی پارێزگاریکردن و خۆسهپاندنی خۆیاندا، کهوته دروستکردن و پهیداکردنی هێزی چهکداری تایبهتی.

لهوانه فیدایییهکان که له ههزار چهکدار پێکهاتبوون پارێزگاری رادیکاڵهکانیان دهکرد. چهندین خێڵ که لهگهڵ شـا و دهسـتهبژێری دهسـهڵاتداردا ناکۆکبوون، پشـتگیری کۆنسـهرڤهتیڤهکانیان دهکرد. ئهمانه خاوهنی ههزارهها چهکداربوون. خێڵه کوردهکانی شـکاك نمونـهیهك بوون لهوانه. بهشـێك له خێڵه بهختیارییهکان که توێژێکی ئۆروسـتۆکراتی رۆشـنبیری پهروهردهی ئهوروپا له ریزهکانیاندا رۆڵی بـههێزیـان هـهبوو لـهگـهڵ قاجار نـاکۆکبوون و کـهوتنـه پشـتگیریکردنی مودێراتـهکـان. ئـهمـانـه زیـاتر لـه ١٢ههزار چهکداریان ههبوو<١ ل٥١>.

لهم گێژاوهدا، شا و دهستهبژێری دهسهڵاتدار ئهو باره نالهبارهیان قواستهوه و مانگی شهشی ١٩٠٨ به پشـتگیری هێزهکانی کۆسـاك و سـوپای روس هێرشـیان کرده سـهر تاران و کۆنترۆڵی شـارهکه و مهڵبهندی ئهنجومهنی نوێنهرانیان کرد و زۆربهی ئهندامهکانی دهست بهسهر و یهخسیرکران.

دوابەدوای ئەم رووداوە راپەڕین و ئاژاوە چەندین ناوچەی وڵاتەکەی گرتەوە. فیدابییەکان و موجاهیدەکان لە ناوچەکانی ئازربایجان و تەبریز چەند راپەڕینێکیان کرد. ساڵی ١٩٠٩بە پشتگیریکردنی سوسیال دیموکراتە روسەکان، شۆڕشگێرانی شاری رەش راپەڕین. بەختیارییەکان شاری ئەسفەهانیان کۆنترۆڵکرد. خەڵکی مەشهەد راپەڕینێکی مەزنیان کرد. دانیشتوانی ژمارەیەکی زۆر لە شارەکان کەوتنە خۆنیشاندان و نارەزایی دەربڕین دژی شا. هێزێکی ئینگلتەرا لە باشور دابەزی و کۆنترۆڵی بەنداوی کرد. سوپای روسیا تەبرێز و دەردەبیلی داگیرکرد.

لەمانگی حەوتی ساڵی ١٩٠٩ بەختیارییەکان و رادیکاڵەکانی رەشت بەرەو تاران کشان و خستیانە ژێر کۆنترۆلی خۆیانەوە. ئەوانە لەوێ شایان لابرد و کوڕە تەمەن ١٢ ساڵەکەیان لە جێگە دانا. کابینەیەکی نوێ بەسەرپەرشتی بەختیارییەکان و رادیکاڵەکانی رەشت پێکهێنرا، ئەنجومەنی شورای میللی دووەم دەستی بەکارکرد. ململانێی نێوان مۆدێراتەکان و رادیکاڵەکان لەناو ئەنجومەن و کابینەی حکومەتدا بەردەوام بوو. لەهەمانکاتدا بەختیارییەکان فشار و هەڕەشەی ئینگلیز و روسەکانیان لەسەر بوو بۆ دەرکردنی رادیکاڵەکان. بەهۆی ململانێی توندی نێوان ئەو دوو بەرەیە و هەڕەشەی هێزە دەرەکییەکان، لە کۆتاییدا رادیکاڵەکان چەککران و لە کابینە دوور خرانەوە<١٠٥ ل٢٩٠>.

هەر ساڵی ١٩٠٩ بزووتنەوە و بەرە و باڵە سیاسیەکان گەڵاڵە بوون و سێ پارتی سیاسییان لێ پێکهات. پارتی دیموکراتی نوێنەرایەتی رادیکاڵەکان و رۆشنبیرانی برژوای بچوکیان دەکرد. پارتی مودێراتەکان نوێنەرایەتی برژواکان، پارتی شاهەنشایی، کە بریتی بوون لە بەرەی کۆنسەرڤەتیڤەکان. ململانێی ئەمانە لە دەرەوە و لەناو ئەنجومەندا هەر بەردەوامبوو.

لەبەر چەند هۆکارێکی گرنگ، بڕیارەکانی ئەنجومەن و کابینە نوێیەکە زەحمەت بوو جێبەجێ بکرێت. لەبەر لاوازی و دابەشبوونی وڵات بەسەر سێ زۆنی جیاوازدا(زۆنەکانی شا و روسیا و ئینگلتەرا)، حکومەت دەستی نەدەگەیشتە هەموو شوێنەکانی وڵاتەکە، کە بڕیار و یاساکان بسەپێنێ. لە ناوچەکانی دەرەوەی پایتەختدا، دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵایەتی و فیوداڵ و پیاوە ئایینیەکان گوێرایەڵی ئەو بڕیار و یاسایانەی ئەنجومەن و حکومەت نەدەبوون ئەگەر لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبوایە. چینوتوێژە نوێیەکان و رێکخراو و پارتە سیاسیەکانیان زۆر بێ هێزبوون و لەناو خۆیاندا ناکۆك بوون و لەسەر بەرنامەیەکی هاوبەش رێك نەکەوتبوون. بازاڕەکان و ناوچەکانی وڵات بەتەواوەتی بەیەکەوە نەبەسترابوون و هێشتا بەرژەوەندی هاوبەش بەیەکەوە کۆی نەکردبوونەوە، لەبەرئەوە هێزەکانیان پەرشوبڵاو و لاواز بوون و توانایان نەبوو پاڵپشتی ناوچەکان بۆ دەستور و یاسا نوێیەکان دابین بکەن.

لەبەر ئەو هۆکارانە کابینەی نوێ بەلاوازی مایەوە و بەردەوام رووبەڕووی قەیرانی دارایی دەبۆوە، بۆیە ناچاربوون پسپۆڕێکی ئەمەریکی بکەن بە وەزیری دارایی. لە پێناوی کەمکردنەوەی مۆنۆپۆڵی ئینگلتەرا و روسیا، ئەنجومەن ویستی وڵاتانی ئەمەڕیکا و ئەڵمانیا بخاتە گەمەکەوە و جێگە

بەوانە لێژ بکات. بەڵام ئەوەش هێندەی تر دەســـتێوەردانی دەرەکی لە کاروباری وڵاتەکەدا زیاترکرد و ڕۆڵ و توانای چینوتوێژەکان و نوێنەرە سیاسیەکانیانی لە جاران لاوازتر کرد.

حوکمەت و وەزیری دارایی چەندین بڕیاری گرنگی چاکسازی دەرکرد، کە هەڕەشـەی ڕاستەوخۆ بوو بۆسـەر بەرژەوەندیی لایەنە دەرەکییەکان، بازرگانە گەورەکان، فیوداڵە موڵکدارەکان، دەستەبژێری دەسـەڵاتدارانی کۆمەڵگە، دەسـەڵاتی ئایینی و پاشـماوەکانی سـیسـتمی فیوداڵی خێڵایەتی. هەموو ئەوانە بەتوندی ڕووبەڕووی ئەو بڕیارانە وەسـتانەوە. شـای باوك، کە لە پۆسـتەکەی دوورخرابۆوە، لاوازی حکومەت و ململانێی ناوخۆی ئەنجومەن و ئەو ناڕەزاییانەی قۆســـتەوە. شـــا هێزە چەکدارە کۆنەکانی سـەرلەنوێ کۆکردەوە و بە پشتگیری فیوداڵ و هەندێ لە خێڵە گەورەکانی نمونەی هەندێ خێڵی تورکی ئازربایجان و هەندێ خێڵی ویلایەتی کوردســـتان و هەمەوەند، چەکدارێکی زۆری کۆکردەوە و بەرەو تاران کەوتنە ڕێ و داوایان لە حکومەت کرد خۆی بەدەستەوە بدات. بەڵام ئەمە بۆ شا سەری نەگرت و لەبەردەم هێزی جەندرمەوە و هێزەکانی تری حکومەت شـــکان. کە ئەم هەوڵە ســـەری نەگرت، بە ڕازیبوونی ئینگلیزەکان، هێزە چەکدارەکانی ڕوسیا پێش شا و هاوپەیمانەکانی کەوتن و تارانیان گرت و شـــایان خســـتەوەوە ســـەر تەخت و حکومەتیان ناچارکرد بڕیارەکانی هەڵوەشـێنێتەوە. دوابەدوای ئەوە پسپۆرە ئەمەریکییەکە لە پۆستەکەی دوورخرایەوە و پسپۆرێکی بەلجیکییان کرد بە وەزیری دارایی.

سـاڵی ١٩١٢ بانگەوازی هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومەنی شـورای میللی کرا. دەسـەڵات هەمیسـانەوە کەوتەوە دەستی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و وڵات سـەرلەنوێ بەسـەر سێ زۆندا دابەشبوو. بەمە هاوپەیمانی نێوان ڕێبازی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و پاشکۆیەتی بۆ ماوەیەك سەرکەوتنی بەدەستهێنا. لەو ماوەیەدا ڕوسیا و ئینگلتەرا بە هەمانگی مەرجەکانی خۆیان بەسەر شا و کابینەی نوێی حکومەتدا بە ئاسانی ئەسەپاند<١ ل٤٩-٥٤>.

بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسـمانییەوە، لەشـەڕی یەکەمی جیهانیدا ئێران بەبێ لایەنی هێشـترایەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا بەهۆی ئەوەی هێزەکانی هاوپەیمانانی ڕوســیا و ئینگلتەرا لە وڵاتەکەدا بوون و وڵاتەکە ســـنورێکی درێژی هەبوو لەگەڵ دەوڵەتی عوسـمانیدا، کە لەشـەڕدا بوو لەگەڵ هاوپەیمانانداا، پریشـکی شـەڕەکە جاربەجار هەندێ ناوچەی وڵاتەکەی دەگرتەوە. سـەرەڕای ئەوە ئەڵمانیا هەوڵی ئەدا لە ڕێگەی باڵی ناسیونالیستی برژوای بچوکەوە دەست لە کاروباری ئێران وەردات و بەکاربهێنێت دژی هاوپەیمانان، بەڵام برژوای ناسیونالیستی ئێران لەوە لاوازتر بوو، کە بتوانێ وەکو تورکیای عوسمانی ڕۆڵی کاریگەر لە پرۆسەکەدا ببینێ.

ســاڵی ١٩١٤ ســەرلەنوێ ململانێی نێوان هێز و پارتە سـیاسـییەکان خەسـتبۆوە و بزووتنەوەی دەستوری سەری هەڵدایەوە. لەو ساڵەدا ئەنجومەنی شورای میللی سێیەم خرایەکار و کابینەیەکی نوێ لە مودێراتەکان پێکهێنرا، کە تیایدا ناســیونالیســتەکان پێگەیەکی بەهێزیان هەبوو. لەناو ریزەکانی پارتی

مودێراندا، بە شێوەی ناو ریزەکانی تورکە گەنجەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باڵی ناسیونالیست هێزی پەیداکرد و ئەڵمانیا پشتگیری دەکردن. لەترسی بەهێزبوونی پێگەی ناسیونالیستەکان لە تاران و دەستێوەردانی ئەڵمانیا، سەرەڕای باکوری رۆژئاوای وڵاتکە، روسیا ناوەراستی وڵاتەکەشی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. هەر ئەو ساڵە لەژێر هەڕەشەی روسیا و ئینگلتەرادا، شا ناچارکرا بانگەوازی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن و حکومەت بکات و کابینەیەکی نوێ بێ بەشداریکردنی ناسیونالیستەکان پێکهێنرا. برژوا ناسیونالیستەکان پەنایان بردە دەسەڵاتی ئایینی لە قوم و تیایدا بانگەوازی حکومەتێکی کاتییان کرد. بەڵام سوپای روسیا هێرشیکردە سەریان و سەرکوتی کردن.

ساڵی ۱۹۱٦ هێزەکانی روسیا لە رۆژئاوای ئێران سوپای دەوڵەتی عوسمانییان شکاند و ناوچەکانی ئەسفەهانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. دواتر لەشکری ئینگلتەرا لە باشورەوە هێزەکانی ئەڵمانیای شکاند و ئەو ناوچانەی هەتا سنوری ئەسفەهان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. بەوەش سەرانسەری وڵات کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەو دوو دەوڵەتەوە. ساڵی ۱۹۱۷دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئوکتۆبەر لە روسیا، سوپای روسیا لە ئێران کشایەوە. بەمە ئینگلتەرا هیچ رکابەرێکی نەما لە کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکەدا<۱۰۳ ل۳۳>.

دوای کۆتاییهاتنی شەڕەکە، شا و حکومەت بەتەواوەتی لاواز بوو و هیچ کۆنترۆڵێکیان بەسەر وڵاتەکەدا نەمابوو. وڵاتەکە پچڕ پچڕبوو و هەر شوێنەی لەلایەن گروپێکەوە بەڕێوە دەبرا. بێجگەلە هێزەکانی ئینگلتەرا، ئەو دەسەڵاتدارە ناوچەییە لاوازانە پێکهاتبوو لە چەندین بزووتنەوەی چەپ و برژوای نیشتمانی و بزووتنەوەی خێڵایەتی و نیمچە نەتەوایەتی کە هیچ پەیوەندی و هاریکاری لە نێوانیاندا نەبوو<۱۰۳ ل۲۹>.

چەندین راپەڕین روویدا. لەوانە بزووتنەوەی چەکداری جەنگەڵ، کە نوێنەری برژوای نیشتیمانی بوون و بەشێك لە رۆشنبیران و جوتیاران و کرێکاران و برژوای بچوك و خەڵکی هەژار پشتیوانیان دەکرد. ئەمانە ساڵی ۱۹۱۷ پرۆگرامێکیان دارشت کە تیایدا داوای ئازادی و یەکسانی و دەسەڵاتی زۆرینەیان دەکرد و لە لادێکان داوای دابەشکردنی زەویوزاریان بەسەر مسکێنەکاندا دەکرد. ساڵی ۱۹۲۰ لە ناچەی گەیلان (حکومەتی دیموکراتی)یان دامەزراند. بەو مەرجەی بەرەنگاری ئینگلیز ببنەوە و پاڵپشتی دەوڵەتی سۆڤیەت بکەن، سوپای سووری سۆڤیەت بەڵێنی پشتگیریکردنی پێدان. لەهەمانکاتدا پارتی کۆمونیستی ئێران، کە تازە دامەزرابوو، لە ناوچەکانی رەشت بانگەوازی (کۆماری شۆڕشگێری کاتی) کرد.

راپەڕین و ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ هەتا ساڵی ۱۹۲٦ بەردەوامبوو. ساڵی ۱۹۲۵ رێککەوتننامەی دۆستایەتی لە نێوان دەوڵەتی سۆڤیەت و ئێران بەسترا. سۆڤیەت بەتەواوەتی خۆی لەوڵاتەکە دابڕی و لە قەرزەکانی خۆشبوو و لەهەمانکاتدا پشتی کردە کۆماری دیموکراتی و کۆماری شۆڕشگێری کاتی.

هەر ئەو ســـاڵە بە پشـــتگیری ئینگلتەرا، نوێنـەرانی بـازرگـانـە گـەورەکـان و موڵکداری فیوداڵ حکومەتێکی نوێیان لە تاران پێکهێنا. هێزە چەکدارەکانیانی ئینگلتەرا وڵاتەکەیان بەجێهێشـــت و وڵاتەکە نەکەوتە ژێر ئینتیدابی ئینگلتەراوە و بە قۆناغی بە کۆڵۆنیبووندا تێپەرنەبوو.

رەزا خان، کە یەکێك بوو لە ئەفســـەرە گەورەکانی هێزەکانی کۆســـاك، بەیارمەتی ئینگلتەرا توانی هێزە چەکدارە پەرش و بڵاوەکانی ئێران یەکخات و لەشـــکرێکی نیزامی ٤٠هەزار کەســـی پێکبهێنێت. کاری یەکەمی ئەو سـوپایە هێرشـکردنە سـەر و تێکشـکاندنی ئەو دوو کۆمارە بوو. هەر ئەو سـاڵە رەزا خان کرا بە شـا و سـەردەمی دەوڵەتی پەهلەوی لە ئێران دەسـتیپێکرد. لەو سـاڵانەدا چەندین بزووتنەوەی خێڵایەتی و نیمچە نەتەوایەتی دژی دەوڵەت بەرپا بوو. لەوانە بزووتنەوەکانی ناوچەکانی کوردســـتان، غەزال، خۆزستان. هێزەکانی دەوڵەت بە ئاسانی توانی سەرکوتیان بکات<١٥ ل٢٢٦-٢٣٢>.

بە دارمانی دەوڵەتی قاجار، کۆتایی بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسـی و ئابوری فیوداڵی خێڵایەتی رەها هات لە ئێراندا و وڵاتەکە کەوتە قۆناغی پاشـکۆیەتی و دیکتاتۆریەتەوە. دەســـەڵاتی ئایینی بۆ چل ســـاڵی تر لاواز بوو و رۆڵی تەنها لە هەندێ بواری کۆمەڵایەتی و مەزهەبیدا مایەوە. بەشـــی هەرە زۆریان دۆســـتایەتی توندوتۆڵیان هەبوو لەگەڵ شـــا و فیوداڵی موڵکدار و هێزی دەرەکیدا. لەگەڵ ئەوەی فیوداڵی خێڵایەتی وەکو سیستمی سیاسی و ئابوری دارما، بەڵام پاشماوەکانی هەر مایەوە و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر مێژووی دواتری وڵاتەکە.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown

Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B. Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag, 2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2013

23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015

24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916

25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007

26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965

27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994

29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century, Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999

30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011

31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999

32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008

33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007

34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013

35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015

36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden, 2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview Press, 2013

38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014

39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013

40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992

41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015

42- Dohainstitute.org

43- Ekonomifakta.se

44- Globalis.se

45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden

46- Internationella studier, utrikes politisk institute

47- Iranchamber.com

48- Landguide.se / all countries

49- rawabetcenter.com

50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014

51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015

52- Wikipedia English

53- Wikipedia svensk

54- worldbank.org

55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015

57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985

58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010

59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧

٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣

٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢
٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨
٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکە مطبعە الادیب المحدودە، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦
٩٠- محمد سهیل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢
٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩

٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، ڕاپەڕینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠

٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦

٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربیه للعلوم ناشرون، ٢٠١٥

٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥

٩٩- کلودیوس ڕیچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢

٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەڵات، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩

٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهیم الداقوقی، اکراد ترکیا، منشورات اراس، ٢٠٠٨

١٠١- ج.ر. غنیمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢

١٠٢- جرجیس فتح الله، یقظة الکرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢

١٠٣- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٤- حسن کریم جاف ،الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٥- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٦- خلیل اینالجیك، تاریخ الدولة العثمانیة، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢

١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الکردیة فی العلاقات الترکیة-الایرانیة، دار اراس للطباعة-اربیل، ٢٠٠١

١٠٨- سعید عبدالفتاح عاشور، تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، دار النهضة العربیة - بیروت، ١٩٦٧

١٠٩- علی محمد محمد الصلابی، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦

١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدینة و حل الحضارة الدیموقراطیة فی الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٤

١١١- عبدالله اوجلان، الفوضی فی حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربیة فی لجنة الاعلام و التنویر، ٢٠١٤

١١٢- عبدالله اوجلان، قضایا الدیمقراطیة فی تورکیا، نماذج الحل فی کوردستان خارطة الطریق، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢

١١٣- علی ابراهیم حسن، الجاهلیة - الدولة العربیة - الدولة العباسیة، مکتبه النهضة المصریة، ٢٠١٠

١١٤- کمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ کردستان ترکیا، لبنان-بیروت، ٢٠٠١

١١٥- کمال مظهر، دور الشعب الکردی فی ثوره العشرین، مطبعة الحوادث – بغداد، ١٩٧٦

١١٦- كمال مظهر، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى ١ ، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧
١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١
١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١
١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى – بيروت، ١٩٩١
١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠
١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧
١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠
١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩
١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧